

การวิเคราะห์ค่านิยมจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์
(ช่วงสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓)

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ดุสิต ๕๑ พระโขนง กรุงเทพฯ ๑๐ — โทร ๖๑๒๑๖๗๕ ๖๑๑๘๐๘๐

ปริญญานิพนธ์

ของ

วิชาญ สว่างพงศ์

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

๒๔ สิงหาคม ๒๕๒๐

1

3

ประกาศคุณูปการ

การทำปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงด้วยดีเพราะผู้เขียนได้รับความกรุณาช่วยเหลือจากคุณช่วยศาสตราจารย์โมรี ชื่นสำราญ และอาจารย์สุภา ปานเจริญ ด้วยการให้ข้อคิดเห็น คำแนะนำ ตลอดจนตรวจแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ มาตั้งแต่ต้นจนสำเร็จ จึงขอกราบขอบพระคุณท่านอาจารย์ทั้งสองเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ผู้เขียนขอขอบพระคุณ พระสมปอง บโสมโร ที่ได้ช่วยเหลือในการพิมพ์ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ และขอบคุณ คุณก่าจ๊ก เกลี้ยงจันทร์ ที่ให้ความช่วยเหลือในการเรียบเรียงบทคัดยอบนภาษาอังกฤษ

วิชาญ สว่างพงศ์

47
17
33
41
74

สารบัญ

บท

หน้า

๑	บทนำ	๑
	ภูมิหลัง	๑
	สมมุติฐานของการศึกษาครั้งนี้	๕
	ความมุ่งหมายของการศึกษาครั้งนี้	๖
	ความสำคัญของการศึกษาครั้งนี้	๖
	ขอบเขตของเรื่อง	๖
	ขอบข่ายของการศึกษาครั้งนี้	๗
	คำนิยามศัพท์เฉพาะ	๘
	เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา	๘
	วิธีดำเนินการ	๑๔
๒	ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับสภาพสังคมไทย	๑๖
	สภาพทางสถาบันครอบครัว	๑๖
	สภาพทางสถาบันการปกครอง	๒๒
	สภาพทางสถาบันเศรษฐกิจ	๒๘
	สภาพทางสถาบันการศึกษา	๓๒
	สภาพทางสถาบันศาสนา	๔๑
	สภาพทางสถาบันสันตินาการ	๔๗
๓	ค่านิยมที่ปรากฏในวรรณคดี	๕๐
	/สถาบันครอบครัว	๕๐
	/สถาบันการปกครอง	๑๐๕
	/สถาบันเศรษฐกิจ	๑๓๐
	/สถาบันการศึกษา	๑๕๗
	/สถาบันศาสนา	๑๘๓

10, 12, 11,

บทที่

หน้า

สถาบันสันตินาการ	๒๐๗
๔ สรุปผลการศึกษาค้นคว้า อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	๒๑๙
สรุปผล	๒๑๙
อภิปรายผล	๒๒๓
ข้อเสนอแนะ	๒๒๕
บรรณานุกรม	๒๒๖
บทคัดย่อ	๐

บทที่ ๑

บทนำ

ภูมิหลัง

มนุษย์เป็นสัตว์สังคม คือชอบอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มเป็นพวก หรือเรียกว่าเป็นสังคมหนึ่ง ๆ ภัยเหตุที่สังคมแต่ละแห่งประกอบขึ้นด้วยบุคคลจำนวนมาก ซึ่งย่อมจะต้องมีความรู้สึกนึกคิด ทั้งที่เหมือนกัน และต่างกัน ฉะนั้นทุก ๆ สังคมจึงต้องมีการกำหนดกฎเกณฑ์ต่าง ๆ วางไว้ เป็นระเบียบแบบแผน เพื่อเป็นแนวทางให้บุคคลในสังคมนั้นยึดถือ และปฏิบัติให้สอดคล้องกับ ความต้องการของสังคม ทั้งที่ อานนท์ อาภาภิรมย์ กล่าวไว้ว่า "ผลแห่งการอยู่ร่วมกัน นี้เองทำให้มนุษย์จัดระเบียบทางสังคมขึ้น เพื่อเป็นแนวทางกำกับพฤติกรรมของมนุษย์" (อานนท์ อาภาภิรมย์, ๒๕๑๔ : ๑๒) แต่ละระเบียบแบบแผนซึ่งแต่ละสังคมกำหนดขึ้นนั้นหาได้ เหมือนกันไปทั้งหมดไม่ว่าสังคมหนึ่ง ๆ ก็มีแบบแผนเป็นของตนเองไปแบบหนึ่ง ดังกล่าวไว้ว่า

"สังคมมนุษย์แต่ละแห่งย่อมมีลักษณะเป็นพิเศษของตนเอง ซึ่งเห็นได้ว่าเป็นลักษณะ ที่แตกต่างกับสังคมอื่น บรรดาสมาชิกทั้งหลายไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ เป็นผู้เยาว์ หรือสูงอายุ ต่างก็มีแบบแผนเกี่ยวกับความเป็นอยู่หรือวิถีแห่งชีวิต เป็นแบบเดียวกันในสังคมหนึ่ง"

(ประสาธน์ หลักศิลา, ๒๕๑๔ : ๔)

แม้ว่าทุกสังคมจะมีระเบียบแบบแผนซึ่งกำหนดขึ้นไว้เป็นหลักยึดถืออยู่แล้วก็ตาม แต่สิ่งเหล่านี้มิได้เป็นกฎเกณฑ์ตายตัวอยู่ตลอดไป ทั้งนี้เพราะสังคมของมนุษย์มิได้หยุดอยู่กับที่ สังคมของมนุษย์ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เมื่อสังคมเปลี่ยนไปกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่สังคม ได้วางไว้ ตลอดจนความรู้สึกนึกคิดของบุคคลในสังคมก็ย่อมเปลี่ยนตามไปด้วย

ประสาธน์ หลักศิลา กล่าวไว้ในหนังสือสังคมวิทยาเกี่ยวกับสังคมมนุษย์ มีข้อความ ดังนี้ "สังคมมนุษย์แต่ละแห่งและวัฒนธรรมแต่ละประเภท ไม่ว่าจะยึดมั่นอยู่กับประเพณีดั้งเดิม

เพียงไรก็ตาม ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ" (ประสาธน์ หลักศิลา, ๒๕๑๔ : ๘๕)
แต่อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าสังคมจะเปลี่ยนไป ระเบียบแบบแผนของสังคมเปลี่ยนไป แม้จนกระทั่งความรู้สึกนึกคิดของบุคคลในสังคมจะเปลี่ยนไปก็ดี ก็มีได้หมายความว่าสังคมนั้น ๆ จะขาดสิ่งยึดถือในการดำเนินชีวิตไม่ สังคมทุกยุคทุกสมัยก็ยังคงมีระเบียบแบบแผนอันเป็นเอกลักษณ์ของตนเองเป็นแนวทางปฏิบัติในการดำเนินชีวิตอยู่นั่นเอง

ไพฑูริย์ ช่างเรียบน กล่าวว่า "สังคมทุกแห่งทุกยุคทุกสมัยจะต้องมีระเบียบแบบแผน หรือปทัสถาน (Social Norms) อันเป็นประเพณีเป็นแนวทางปฏิบัติร่วมกันของบุคคลในสังคม" (ไพฑูริย์ ช่างเรียบน, ๒๕๑๕ : ๑๕) ปทัสถาน หรือระเบียบแบบแผนในการดำเนินชีวิตของบุคคลในสังคมที่กล่าวนี้ บุคคลในสังคมนั้นเองเป็นผู้สร้างขึ้นจากความรู้สึกที่เห็นพ้องต้องกันว่าเหมาะสม ควรแก่การปฏิบัติ ควรแก่การยึดถือซึ่งเรียกว่า "ค่านิยม" นั้นเอง ฉะนั้นปทัสถานของสังคมจึงเกิดขึ้นจากค่านิยมของสังคม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า สังคมย่อมตั้งอยู่บนรากฐานของค่านิยม

อโศก (นามแฝง) กล่าวว่าไว้ในหนังสือคำอย่างใดที่สังคมควรนิยามว่า "สังคมมีแบบแผนการดำเนินชีวิต มีความคิดและคตินิยมต่าง ๆ อยู่ภายใต้ค่านิยมทั้งสิ้น เพราะเหตุที่ทุกอย่างที่เป็นพฤติกรรมของมนุษย์เรานั้น เราทำเพราะเราเห็นว่าสิ่งจึงทำ และเมื่อเราเลือกที่จะทำอะไรนั้นย่อมแสดงว่าเรานิยมในสิ่งนั้น" (อโศก, ๒๕๑๔ : ๑๔) เมื่อหลักเกณฑ์ของสังคมมีอยู่เช่นนี้สังคมไทยเราก็คงย่อมตกอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์เหล่านั้นด้วย

สุพัตรา สุภาพ กล่าวว่า "สังคมไทยมีเอกลักษณ์บางอย่างเป็นของตนเอง.... เมื่อเรามีเอกลักษณ์เราก็มีค่านิยมของเราเช่นกัน เพราะเป็นสิ่งที่กำหนดแบบความประพฤติ รสนิยม อุปนิสัย ทัศนคติ ฯลฯ ที่สังคมยกย่องหรือเห็นว่าเป็นสิ่งที่ปรารถนาซึ่งค่านิยมนี้อาจเปลี่ยนแปลงหรือสูญหายไปได้ หากสภาพแวดล้อมทางสังคมเปลี่ยนไป" (สุพัตรา สุภาพ, ๒๕๑๔ : ๑)

จึงเป็นที่น่าสนใจว่าระเบียบแบบแผนที่ยึดถือกันมาในการดำเนินชีวิตของบุคคลในสังคมนั้นมีอย่างไร ตลอดจนสิ่งที่เรียกกันว่าค่านิยมนั้นมีอะไรบ้าง การศึกษาปัญหาดังกล่าว

จากเรื่องราวในอดีตนั้นจำเป็นต้องอาศัยหลักฐานที่เกิดขึ้นจากสังคมในยุคนั้น ๆ เป็นเครื่องประกอบการพิจารณา หลักฐานที่สำคัญอย่างหนึ่งซึ่งน่าจะให้คำตอบที่เด่นชัดและแน่นอน ก็คือ วรรณคดี

เปลื้อง ณ นคร กล่าวว่า "การอ่านหนังสือโดยเฉพาะหนังสือวรรณคดีจะทำให้รู้จักชีวิตคนซึ่งอยู่บนพื้นโลกนับเป็นเวลาดังพัน ๆ ปีมาแล้ว" (เปลื้อง ณ นคร, ๒๕๑๔ : ๔๐) แนวความคิดดังกล่าวแล้วนี้ตรงกับความคิดของ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ซึ่งกล่าวไว้ดังนี้ "วรรณคดีเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์จริง เมื่อวรรณคดีเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์จริง และเราสนใจกับชีวิตมนุษย์ก็ต้องศึกษาจากวรรณคดี" (บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ๒๕๓๑ : ๑)

เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าแม้ว่าแต่ละคนจะมีความคิดของตัวเองแตกต่างไปจากคนอื่นก็ตาม แต่กวีเหล่านั้นก็อยู่ร่วมกับคนอื่นในสังคมเดียวกัน ความรู้สึกนึกคิดของกวีก็ย่อมคล้อยตามสังคมที่อยู่นั้นด้วย เกี่ยวกับความจริงข้อนี้ วิทย์ ศิวะศรียานนท์ กล่าวไว้ว่า "กวีมิใช่เป็นแต่กวีหากเป็นคนเกิดในยุคใดยุคหนึ่ง ซึ่งมีสิ่งแวดล้อม มีสภาพการเมือง และเศรษฐกิจแตกต่างกันสมัยอื่น ๆ กวีเกิดในสมัยใดจะรอค้นจากอิทธิพลแห่งสิ่งแวดล้อมหาได้ไม่ ถึงแม้งกวีจะพยายามหลีกเลี่ยงเพียงใด ความคิดเห็นความรู้สึกที่มีอยู่เป็นส่วนร่วมกับคนร่วมสมัย ก็ไม่วายที่จะแพร่พรายออกมา" (วิทย์ ศิวะศรียานนท์, ๒๕๑๔ : ๑๔๔)

✓ ใ้กล่าวมาแล้วว่าสังคมย่อมเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ และเรื่องราวต่าง ๆ ในสังคมก็ได้เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ฉะนั้นวรรณคดีที่เกิดขึ้นในแต่ละยุคแต่ละสมัยก็ต้องเป็นไปตามกฎเกณฑ์อันนี้คือ "ระหว่างที่สังคมวิวัฒนาการออกไป นักแต่งหนังสือก็ประกอบศิลปกรรมคือแต่งหนังสือ หนังสือที่แต่งย่อมเป็นไปตามสังคม" (บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ๒๕๑๐ : ๖๐๓) การที่กวีหรือนักเขียนได้แต่งหนังสือให้เป็นไปตามสังคมเช่นนี้ ก็ย่อมชี้ให้เห็นว่าหนังสือและวรรณคดีเป็นสิ่งที่สะท้อนภาพสังคมในยุคนั้นนั่นเอง

มีคำกล่าวของท่านผู้รู้หลายท่านกล่าวไว้ในทำนองที่ว่า "หนังสือโดยเฉพาะอย่างยิ่งหนังสือวรรณคดีเป็นเครื่องสะท้อนภาพของสังคม" เช่น

"วรรณคดีเป็นเบื้องต้นสังคม ถ้าเราไม่รู้จักรวรรคดีแล้วเราก็ไม่อาจที่จะรู้ลักษณะที่แท้จริงของสังคมได้ ทั้งนี้เพราะวรรณคดีชี้ให้เห็นถึงสังคมทั้งในส่วนกว้างและส่วนลึก" (เจตนา นาควัชร, ๒๕๐๔ : ๑๕)

"วรรณคดีเป็นสมบัติแห่งความ คิดประจักษ์ เป็นกระจกที่ส่องสังคมในยุคหนึ่ง" (สก ฐรมะโรหิต, ๒๕๑๔ : ๒๑๐)

"วรรณคดีก็เช่นเดียวกับสถาบันอื่นในสังคม ย่อมเป็นแสงสะท้อนหรือผลของปัจจัยต่าง ๆ (วิทย์ ศิวะศรียานนท์, ๒๕๐๔ : ๒๓๕)

"วรรณคดีคือการถ่ายทอดความคิดของสังคม" (ประเสริฐ ไสววรรณ, ๒๕๑๔ : ๔๔)

จากจุดเด่นและคุณค่าของวรรณคดีในฐานะเป็นสิ่งที่สะท้อนภาพของสังคมแต่ละยุคแต่ละสมัยคงกล่าวแล้วว่า จึงเป็นสิ่งที่ควรแก่การศึกษาอย่างยิ่งเพื่อจะได้รู้เรื่องราวเกี่ยวกับสังคมไทยในอดีต อันประกอบไปด้วย การดำรงชีวิต ขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรม ว่ามีอย่างไบบ้าง เมื่อรู้ถึงสิ่งที่กล่าวมาแล้วนี้โดยถ่องแท้ ก็จะทำให้รู้สึกซึ่งไปถึงค่านิยมของสังคมเหล่านั้นได้ ดังคำกล่าวของ ไพบูลย์ ช่างเรียน ว่า "วรรณคดีต่าง ๆ ช่วยสอนให้เราเห็นค่านิยมของสังคมในยุคนั้นไ้มาก" (ไพบูลย์ ช่างเรียน, ๒๕๑๐ : ๒๐๓)

* การศึกษาวรรณคดีในปัจจุบันนี้ด้วยกันหลายวิธี ทั้งในแนวกว้างและแนวลึก เรื่องนี้ผู้เขียนมีความคิดเห็นเป็นส่วนตัวว่า ส่วนใหญ่แล้วจะศึกษากันในแนวกว้าง ส่วนการศึกษาในแนวลึกมักจะกระทำกันน้อย สุภา ทิวถนอม ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการศึกษาวรรณคดีในระดับอุดมศึกษาว่า "ควรจะให้มีการวิเคราะห์หรือวิจัยด้วยตนเอง ทั้งนี้เพราะเหตุว่าวรรณคดีของแต่ละชาติย่อมมีคุณค่าควรแก่การศึกษาอย่างยิ่ง" (สุภา ทิวถนอม, ๒๕๑๕ : ๑) แนวความคิดดังกล่าวนี้เป็นแรงบันดาลใจประการหนึ่ง ที่ทำให้ผู้เขียนใคร่จะศึกษาวรรณคดีโดยการวิเคราะห์ด้วยตนเองในแนวลึก

* แรงบันดาลใจประการที่สองก็คือ ผู้เขียนมีความเห็นว่าแนวความคิดของบุคคลในสังคมปัจจุบันนี้นั้นต่าง เน้นหนักเกี่ยวกับหน้าที่ความรับผิดชอบต่อสังคมกันอยู่เสมอ ฉะนั้นแนวการศึกษาวรรณคดีจึงควรที่จะเปลี่ยนทิศทางให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของสังคมด้วย

กล่าวคือนอกจากจะศึกษาเพื่อให้เกิดความรู้ ความคิด ความเพิกเพลิน และพัฒนาสติปัญญา แก่ผู้ศึกษาแต่เพียงฝ่ายเดียวเท่านั้น ยังควรศึกษาให้สามารถนำผลซึ่งเกิดขึ้นจากการศึกษา นั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์เกี่ยวกับความรับผิดชอบต่อสังคมได้ด้วย

ผู้เขียนคิดว่าการศึกษาให้รู้ถึงค่านิยมของสังคมในอดีตนั้นมีส่วนสนับสนุนความคิดเห็น ดังกล่าวนี้ ดังกล่าวที่ว่าอดีตคือบทเรียน เพราะค่านิยมนั้นมีส่วนสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น กับปทัสถานของสังคม และเนื่องจาก "ค่านิยมเป็นกฎเกณฑ์เบื้องต้นแห่งพฤติกรรมของมนุษย์ โดยที่สังคมเป็นผู้กำหนด" (ฉฐมา ธารารัฐ, ๒๕๑๔ : ๕) เมื่อเราได้รับบทเรียนจาก อดีตโดยรู้ทั้งเหตุและผลว่าเหตุอย่างนั้นจะทำให้เกิดผลอย่างไร และผลที่ปรากฏออกมานั้นดี หรือไม่ดี ก็จะทำให้เรามีพื้นฐานประกอบการตัดสินใจว่าจะรักษาเปลี่ยนแปลง และปลูกฝังค่านิยมให้เกิดขึ้นได้อย่างไร ทั้งนี้ด้วยอาศัยเหตุผลที่ว่า "ถึงแม้ค่านิยมจะหมายความว่าสิ่ง ที่คนยึดถือเห็นว่า มีคุณค่า เป็นของดี แต่แท้จริงแล้วค่านิยม บางอย่างอาจเป็นค่าที่ไม่มีคุณค่า หรือไม่ควรนิยมนักก็ได้" (ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ๒๕๓๙ : ๓๔)

ด้วยเหตุผลและแรงบันดาลใจดังกล่าวมาแล้ว ทำให้ผู้เขียนตัดสินใจศึกษาวรรณคดี โดยการวิเคราะห์เฉพาะค่านิยมแต่เพียงด้านเดียว

* ส่วนสาเหตุที่เลือกศึกษาในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๓ นั้น ก็เพราะเห็นว่าวรรณคดีในช่วงนี้มีผู้แต่งหลายระดับชั้น และวัฒนธรรมตะวันตกก็ยังไม่แทรกซึมเข้ามา มากเหมือนสมัยต่อมา จึงน่าจะมีข้อมูลที่แสดงถึงค่านิยมของสังคมไทยอย่างแท้จริงและ กว้างขวาง

สมมติฐานของการศึกษาค้นคว้า

๑. วรรณคดีแต่ละสมัยย่อมสะท้อนให้เห็นค่านิยมของสังคมในสมัยนั้น ๆ
๒. ค่านิยมของสังคมย่อมขึ้นอยู่กับสภาพสังคมและเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับสังคม

นั้น

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

๑. เพื่อวิเคราะห์หาค่านิยมที่ปรากฏในวรรณคดีในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕
๒. เพื่อศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างค่านิยมกับสภาพสังคม
๓. เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาวรรณคดีในรัชสมัยปรีดิญาติ และปรีดิญาติต่อไป

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

๑. ผลที่ได้รับจากการศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้จะช่วยให้นักศึกษาตระหนักในการที่จะรักษา เปลี่ยนแปลง และปลูกฝังค่านิยม ให้เป็นไปในทางที่ถูกต้อง
๒. ผลที่ได้รับจากการศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้จะเป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นคุณค่าของวรรณคดีมากยิ่งขึ้น
๓. ผลจากการศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้ทำให้เห็นแนวทางและประโยชน์ในการวิเคราะห์วรรณคดีในแนวลึก

ข้อตกลงเบื้องต้น

๑. เนื่องจากวรรณคดีในช่วงสมัยที่นำมาวิเคราะห์นี้มีมาก การที่จะนำวรรณคดีทั้งหมดมาศึกษาย่อมเป็นสิ่งที่ยากเกินความสามารถของผู้เขียนจะกระทำได้ ฉะนั้นจึงเลือกศึกษาเฉพาะ วรรณคดี เรื่อง รามเกียรติ์ เสภาขุนช้างขุนแผน และพระอภัยมณี ด้วยเหตุผลต่อไปนี้

- ก. เป็นวรรณคดีที่รู้จักกันแพร่หลายในบรรดาผู้ศึกษาวรรณคดี
- ข. เป็นวรรณคดีที่มีพฤติกรรมของตัวละครหลายระดับ หรือกล่าว

ครอบคลุมความคิดหลายด้าน

- ค. ข้อมูลทั้งหมดที่นำมาศึกษารวมกันแล้วจะมีกวีหลายระดับในสมัย รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓

๒. ข้อมูลที่นำมาศึกษา ผู้เขียนจะศึกษาจากเอกสารชั้นรอง โดยถือว่าเป็นเอกสารที่เชื่อถือได้

๓. การวิเคราะห์ค่านิยมจะพิจารณาจากสิ่งต่อไปนี้

ก. พฤติกรรมของตัวละคร

ข. คำหรือข้อความที่กวีแสดงออกมาในการแต่ง

ขอบข่ายของการศึกษาค้นคว้า

(๑). กลุ่มตัวอย่างของกวีที่ผู้เขียนนำผลงานมาศึกษาเลือกจากชนชั้นต่อไปนี้

✓ ก. กวีราชสำนัก

✓ ข. กวีสามัญชน

(๒). วรรณคดีที่นำมาศึกษาในครั้งนี้ คือ

✓ ก. วรรณคดีฉบับพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ๑ ในภาค ดงพญาผลึก ป่าแม่ป๋าย

ข. เสภาขุนช้างขุนแผน

✓ ค. พระอภัยมณี

๓. สภาพสังคมที่นำมาศึกษาจะพิจารณาเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสถาบันทางสังคมดังต่อไปนี้

ก. สถาบันทางครอบครัว

ข. สถาบันการปกครอง

ค. สถาบันเศรษฐกิจ

ง. สถาบันการศึกษา

จ. สถาบันศาสนา

ฉ. สถาบันสันติภาพ

๔. การวิเคราะห์ค่านิยมจากวรรณคดีจะพิจารณาในแง่ที่เกี่ยวข้องกับสถาบันทางสังคมดังกล่าวแล้วในข้อ ๓

คำนิยามศัพท์เฉพาะ

"การวิเคราะห์" หมายถึง การพิจารณาอย่างใคร่ครวญ แยกแยะ จับประเด็น และแปลความหมายออกมาเป็นคำนิยามได้

"คำนิยาม" หมายถึง ความคิดรวบยอดเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ ซึ่งสังคมเห็นว่าควรแก่การยึดถือ ปฏิบัติ หรือควรปลูกฝังให้มีขึ้นแก่บุคคลในสังคม

"สภาพสังคม" หมายถึง ลักษณะการดำรงชีวิต เหตุการณ์และสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับบุคคลในสังคม

"สถาบัน" หมายถึง โครงรูปถาวรของกระบวนการทางสังคม และวิธีการปฏิบัติหน้าที่เพื่อบำบัดความต้องการต่าง ๆ อันเป็นความต้องการพื้นฐานทางสังคม

"พฤติกรรมของตัวละคร" หมายถึง ลักษณะนิสัยประจำตัวละคร และลักษณะที่ตัวละครนั้น ๆ แสดงออกในโอกาสต่าง ๆ

เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับคำนิยามโดยวิธีวิเคราะห์จากวรรณคดีโดยตรงนั้น เท่าที่ผู้เขียนได้สำรวจและค้นคว้ามา ปรากฏว่ามีปริญญานิพนธ์ของ ธีรมา อาษารัฐ แต่เพียงเรื่องเดียว ซึ่งศึกษาเรื่อง "คำนิยามที่สัมพันธ์กับการพัฒนาประเทศจากวรรณกรรมที่วัยรุ่นสนใจ" ผู้วิจัยได้ให้เหตุผลไว้ว่า "โดยเหตุที่หนังสือหรือวรรณกรรมมีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อความเจริญก้าวหน้าของบุคคลโดยเฉพาะวัยรุ่น ซึ่งจะส่งผลสะท้อนไปถึงความเจริญของสังคมและประเทศชาติ ดังนั้นจึงน่าจะได้อีกว่า วัยรุ่นสนใจและชอบอ่านหนังสือประเภทใดวรรณกรรมนั้น ๆ แสดงคำนิยามคำใดบ้าง สอดคล้องกับความสนใจและความต้องการของวัยรุ่นหรือไม่ ตลอดจนศึกษาคำนิยามที่ปรากฏในวรรณกรรม และคำนิยามของวัยรุ่นว่ามีส่วนส่งเสริมการพัฒนาประเทศเพียงใด" (ธีรมา อาษารัฐ, ๒๕๑๔ : ๓ - ๔) และได้สรุปผลการวิจัยไว้ว่า "คำนิยามที่ปรากฏในวรรณกรรมจากการวิเคราะห์เป็นคำนิยามด้านไม่ศรีสัมพันธ์ ซึ่งเป็นคำนิยามของสังคมไทยนั้นเมื่ออย่างอุดมสมบูรณ์ในวรรณกรรม"

(นัฐมา อาษารัฐ, ๒๕๑๔ : ๑๐๙)

งานวิจัยเกี่ยวกับค่านิยมนอกเหนือจากนี้ เป็นการศึกษาค่านิยมเฉพาะด้านจากบุคคล
มิใช่ศึกษาจากวรรณกรรม แต่งานวิจัยเหล่านี้ก็มีประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าในครั้งนี้ ในสาระ
สำคัญบางประการอยู่มาก เช่น

ประเสริฐ ทูลสิงห์ ได้ศึกษาค่านิยมของสังคมของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ ใน
เขตศึกษา ๒ ปีการศึกษา ๒๕๑๙ และกล่าวไว้ว่า "องค์ประกอบต่าง ๆ ที่มีอิทธิพลต่อค่านิยม
อาจทำให้ค่านิยมเปลี่ยนแปลงหรือทำให้ค่านิยมของคนแตกต่างกันไป มีดังนี้คือ เพศ ศาสนา
วิชาที่เรียน สถาบันที่เรียน วิชาชีพที่เรียน สภาพการอบรมเลี้ยงดู อาชีพของบิดา มารดา
ภูมิลาเนา ระดับชั้นที่เรียน และเชื้อชาติ" (ประเสริฐ ทูลสิงห์, ๒๕๑๙ : ๒๐) ผู้วิจัย
ได้แยกแยะค่านิยมทางค่านิยมสังคมไว้ดังนี้ "การแต่งกาย ความรับผิดชอบ ความเป็นผู้นำ
มนุษยสัมพันธ์ ความอดทน ความกตัญญู การเงิน ความรักในชีวิตครอบครัว ความรัก การศึกษา
ความมีเหตุผล ความมีอำนาจ ความสำเร็จ ระบบอาวุโส การใช้อภิสิทธิ์ การรับราชการ
การรวมกลุ่ม การประหยัค เกียรติยศ ความซื่อสัตย์สุจริต การบริการสังคม อนุรักษนิยม
ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ศาสนา การใช้ผลิตภัณฑ์ในประเทศ ความเชื่อถือในวิธีการวิทยาศาสตร์"
(ประเสริฐ ทูลสิงห์, ๒๕๑๙ : ๓)

พจนีย์ มณีสุวรรณ ได้แบ่งค่านิยมในค่านต่าง ๆ ออกดังนี้ "ทางการเงิน ทาง
การศึกษา ศาสนา ศิลธรรม ชีวิตในครอบครัว มนุษยสัมพันธ์ ความยุติธรรม ความซื่อสัตย์
ความกตัญญู ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความสำเร็จ ความรัก สุนทรียภาพ การเชื่อถือโอชกลาง
การแต่งกายและสุขภาพ" (พจนีย์ มณีสุวรรณ, ๒๕๑๔ : ๖ - ๗)

จิตรอารี เนตรหิน ได้ศึกษาเปรียบเทียบค่านิยมทางอาชีพของนักเรียนชั้นมัธยม
ศึกษาปีที่ ๓ โรงเรียนมัธยมแบบประสมภาคศึกษา ๑๑ ปีการศึกษา ๒๕๑๒ และให้ข้อคิดเห็น
อันเป็นสาระสำคัญว่า ค่านิยมบางอย่างนั้นแตกต่างกันตามเพศ" (จิตรอารี เนตรหิน,
๒๕๑๒ : ๒๓ - ๒๔)

เอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับนอกเหนือจากที่กล่าวแล้ว ส่วนมากจะมีปรากฏในลักษณะบทความหรือบทวิจารณ์ในหนังสือต่าง ๆ เช่น วิเชียร แพทยาคม ได้กล่าวว่า "จะเห็นว่าแต่ละชาติมีชนบประเพณี หรือค่านิยมของตนเอง ที่แสดงออกให้เห็นในสังคมว่า ยึดถืออย่างไร เช่น ค่านิยมของคนไทยมักคิดถึงการเป็นเจ้าคนนายคน" (วิเชียร แพทยาคม, ๒๕๐๕ : ๘๔)

โสภณทัต พูลเพชรพันธ์ ให้ความหมายของค่านิยมไว้ว่า "ค่านิยมหมายถึงความรู้สึกซึ่งประกอบไปด้วย ความชอบ ความพอใจ ความสนใจ และความต้องการต่อสิ่งหนึ่งสิ่งใด ถ้าความรู้สึกเหล่านี้เกิดขึ้นต่อผู้ใด สิ่งนั้นก็มีค่านิยมต่อผู้นั้น ดังนั้นค่านิยมจึงเป็นสิ่งที่คนสนใจ สิ่งที่คุณปรารถนาจะได้ ปรารถนาจะเป็น ค่านิยมยังรวมไปถึงจุดหมายและความต้องการในชีวิตอีกด้วย" (โสภณทัต พูลเพชรพันธ์, ๒๕๑๔ : ๕)

ถนน อินทรกำเนต กล่าวว่า "ค่านิยมหมายถึงความสนใจ หรือความปรารถนา ที่ได้รับการประเมินผลอย่างถี่ถ้วนแล้ว และพบว่า มีคุณค่าที่จะเลือก" (ถนน อินทรกำเนต, ๒๕๑๔ . ๖)

✓ ไพฑูรย์ เครือแก้ว กล่าวว่า "ค่านิยม หรือ Values ของสังคมจึงหมายถึงสิ่งที่คนสนใจ...สิ่งที่คนปรารถนาจะได้ ปรารถนาจะเป็นหรือกลับกลายมาเป็นเป็นสิ่งที่คนถือว่า เป็นสิ่งที่บังคับต้องทำ ต้องปฏิบัติ เป็นสิ่งที่คนพยายามยกย่อง และมีความสุขที่จะได้เห็นได้ฟัง ได้เป็นเจ้าของ ค่านิยมของสังคมจึงเป็นวิถีของการจัดวางความประพฤติ ที่มีความหมายต่อบุคคล และเป็นแบบฉบับของความคิด ที่ฝังแน่นสำหรับยึดถือในการปฏิบัติตัวของบุคคลในสังคม" (ไพฑูรย์ เครือแก้ว, ๒๕๑๕ : ๔๔) และให้หลักในการดูค่านิยมว่า "ดูได้จาก การคิด การเขียน ของบุคคลซึ่งมักแสดงออกถึงหลักการ จุลมกรรม และความเห็น รสนิยม ของตัวออกมาเสมอ สิ่งเหล่านั้นเป็นแนวทางที่จะเข้าใจค่านิยมของนักคิด นักเขียนได้เป็นอย่างดี" (ไพฑูรย์ เครือแก้ว, ๒๕๑๕ : ๔๔)

ไพรัช วนาพรรณ ได้กล่าวถึงหลักเกณฑ์ในการพิจารณาค่านิยมว่า "ตามทฤษฎีของค่านิยมนั้นจะต้องประกอบด้วยสิ่งสำคัญ ๓ ประการ คือ ความสนใจร่วมกัน มีความเห็น

ในสิ่งที่กำหนดค่านิยมสอดคล้องกัน คัดสนใจสรุปเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเป็นไปเองโดยอัตโนมัติไม่มีข้อตกลงใด ๆ" (ไพรัช วนาพรรณ, ๒๕๑๑ : ๔)

อานวย ทะพิงค์แก กล่าวว่า "ค่านิยมของบุคคลย่อมมีหลายประเภท เช่น ค่านิยมในเชิงสังคม ค่านิยมในเชิงศีลธรรม ค่านิยมในเชิงศาสนา หรือค่านิยมในเชิงสุนทรียภาพ" (อานวย ทะพิงค์แก, ๒๕๑๓ : ๔)

การิสัน และเกร กล่าวว่า "ค่านิยมนั้นสามารถแบ่งออกได้หลายประเภท แต่ค่านิยมที่สำคัญและมีอยู่ในบุคคลทั่วไปแล้ว จะมีเพียง ๒ ประเภท ตามที่ เอ็ดวาร์ด สแปรงเกอร์ ได้แบ่งไว้ดังนี้ ค่านิยมทางวิชาการ ค่านิยมทางเศรษฐกิจ ค่านิยมทางการเมือง ค่านิยมทางสุนทรียศาสตร์ ค่านิยมทางศาสนา ค่านิยมทั้ง ๒ ประการนี้ถือว่าเป็นแบบของชีวิต" (Garrison and Gray, 1964 : 167)

ฟินิกซ์ ได้จำแนกค่านิยมตามชนิดและหน้าที่ได้ดังนี้ "ค่านิยมทางวัตถุ ค่านิยมทางสังคม ค่านิยมเกี่ยวกับความจริง ค่านิยมทางสุนทรีย ค่านิยมทางศาสนา"

(Phenix, 1959 : 623)

สังคมแต่ละแห่งย่อมมีค่านิยมเป็นเอกลักษณ์ของตน โดยเฉพาะสำหรับค่านิยมของสังคมไทยนั้น ดร. ไพฑูรย์ เครือแก้ว กล่าวว่า มีลักษณะดังนี้ คือ "ค่านิยมความมั่งคั่ง ความมีอำนาจ ความเป็นผู้ใหญ่ ความมีใจนักเลง ความเป็นเจ้านาย ความเชื่อเพื่อเผ่าเผ่า ความกตัญญูรู้คุณ ความเป็นผู้รู้ ความเคารพนบนอบ การดำเนินชีวิตตามสบาย การเลี้ยงดูบุตร" (ไพฑูรย์ เครือแก้ว, ๒๕๐๒ : ๕ - ๑๓)

สุพิศรา สุภาพ ได้กล่าวถึงค่านิยมของสังคมไทยโดยทั่ว ๆ ไปไว้ว่า มีลักษณะดังนี้ " รัก พระมหากษัตริย์ นับถือศาสนาพุทธ ยกย่องเงิน ยกย่องอำนาจ นิยมเจ้านายและยศฐาบรรดาศักดิ์ เคารพผู้อาวุโส รักพวกรักพ้อง กตัญญูรู้คุณคุณคน ยกย่องผู้มีความรู้ เชื่อเพื่อเผ่าเผ่า รักความเป็นไท ไม่ชอบขัดใจใคร ไม่ตรงต่อเวลา ชอบฉีก่อนเลื่อนเวลา ให้อภัยกันง่าย ยิ้มเสมอ นิยมวัตถุสิ่งของ ไม่กลัวเสียงชาความอดทน ชอบเสี่ยงโชค ชาคความกระตือรือร้น รักความสนุกสนาน ชอบความสบาย ชอบงานพิธี เชื่อถือโชคกลาง ชาคระเบียบวินัย

สอดคล้องสอดคล้อง เห็น ตัวใครตัวมัน ชอบโฆษณา ชอบของแจกหรือของแถม ลืมง่าย กินพรว้าเพื่อ
ชอบนับญาติ นิยมบุคคลมากกว่าอุ้มการ สุภาพเรียบร้อย เห็นใครก็ไม่ค่อยชอบต่อรอง"

(สุพัตรา สุภาพ, ๒๕๑๔ : ๕ - ๑๒)

. อานนท์ อาภาภิรมย์ กล่าวว่า ค่านิยม ที่สังเกตจากพฤติกรรมของสมาชิกสังคม
ไทยที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน มีค่านิยมดังนี้ "การทำบุญ ความสนุกสนาน ความหรูหรา การจัด
งานพิธี บ้างแจกภาพ ความสะดวกสบาย ตัวใครตัวมัน น้ำขึ้นให้รีบตัก ไทยมุง ไทราศาสตร์
การพนัน" (อานนท์ อาภาภิรมย์, ๒๕๑๔ : ๒๒ - ๒๔)

การดำรงชีวิตของคนเรานั้น ย่อมมีสถานการณ์ที่ทำให้เราตัดสินใจเลือกกระทำการ
ต่าง ๆ ตามค่านิยมของคน โอกาสที่คนเราจะแสดงค่านิยมออกมา จึงย่อมมีอยู่ตลอดเวลา
ดร.ไพฑูรย์ เกื้อแก้ว ได้กล่าวว่า "ในการที่จะทราบว่า บุคคลนั้น บุคคลนี้ มีค่านิยม
อะไรนั้น เราอาจจะสังเกต หรือดูได้อย่างคร่าว ๆ จากสิ่งต่อไปนี้

๑. สิ่งที่บุคคลเลือกในชีวิตประจำวันของเขาว่า คนนั้นคนนี้ได้เลือกทำอะไร
ซื้ออะไร ไปไหน ฯลฯ เหล่านี้ซึ่งก็พอจะเป็นช่องทางส่องให้เราเข้าใจถึง ค่านิยม ของคน
นั้นได้บ้าง

๒. ทิศทางแห่งความสนใจ ของบุคคล คนเราแต่ละคนก็ย่อมจะมีทิศทางแห่งความ
สนใจ ที่พอจะมองออก และสังเกตได้ว่า เขาสนใจอะไร ทางไหน หรือสนใจทำอะไร
ในชีวิตสังคมส่วนใหญ่ ชีวิตการงาน ชีวิตครอบครัว และในชีวิตส่วนตัว

๓. คำพูดที่บุคคลแสดงออกโดยทั่ว ๆ ไป คนเรามักแสดงค่านิยม ของตัวเอง
ออกมาทางคำพูดเสมอ เช่นคนเรามักจะพูดกันว่า สิ่งนั้นดี สิ่งนั้นไม่ดี ความประพฤติอย่างนั้น
น่าเกลียด ความประพฤติอย่างนั้น น่าชมเชย นั่นเป็นเรื่องสำคัญต้องต่อสู้เอาให้ได้ หรือว่า
สิ่งนั้นไร้ความหมายอย่างนี้เป็นต้น

๔. คำพูดที่ใช้ในการสนทนา เราจะสังเกตเห็นเสมอในวงการสนทนาทั่วไปว่า
คำพูดหรือความคิดเห็นบางสิ่งบางอย่าง ได้ก่อให้เกิดอารมณ์แก่คนที่ร่วมสนทนาอย่างรุนแรง

เช่นคำพูดบางอย่าง หรือแนวความคิดบางอย่าง ทำให้ผู้สนทนาโกรธไม่พอใจ หรือบางอย่างก็ทำให้พอใจ หรือสบายใจ จนเห็นชัด หรือคำพูดประโยคที่ผู้สนทนา ใช้โต้เถียงกันกลับไปกลับมา ก็เป็นแนวทางที่เราพอจะทราบได้ว่า ค่านิยมของคนนั้น พอจะมีอะไรบ้าง

๕. จากการคิด การเขียน ของบุคคลซึ่งมักจะแสดงออกถึงหลักการ อุดมการณ์ และความคิด ความฝัน ทัศนคติของตัวออกมาเสมอ (ไพฑูริย์ เครือแก้ว, ๒๕๑๕ : ๔๔)

หลักการที่กล่าวมานี้เป็นหลักเกณฑ์ในการพิจารณาค่านิยมส่วนบุคคล ซึ่งก็ใช้เป็นหลักพิจารณาค่านิยมของสังคมไทย ทั้งนี้เพราะ "บุคคลที่เป็นสมาชิก สังคมเดียวกัน ก็ย่อมจะมี วัฒนธรรมใหญ่ ที่คล้ายคลึงหรือร่วมกัน ดังนั้นปฏิกริยาหรือพฤติกรรมของบุคคลในการพบปะหรือติดต่อกับบุคคลอื่น หรือการปฏิบัติตัว ในเหตุการณ์ หรือสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เผชิญ จึงมักจะ คล้ายคลึงกัน สม่่าเสมอไปในสังคมหนึ่ง ๆ" (ไพฑูริย์ เครือแก้ว, ๒๕๑๕ : ๔๕)

เนื่องจากการศึกษาครั้งนี้ ต้องอาศัยความรู้เกี่ยวกับสังคมวิทยาประกอบการวิเคราะห์ด้วย จึงต้องอาศัยเอกสาร ทางด้านสังคมวิทยา มาประกอบการค้นคว้าด้วย เช่น

บุญสนอง บุญโยธยาน กล่าวว่่า "การกำหนดลงไปเป็นการแน่นอนว่่า สังคมนั้น สังคมนี้มีสถาบันที่สำคัญกี่สถาบัน ก็แบบเป็นเรื่องที่ทำไ้ยาก" และได้แบ่งสถาบันทางสังคมไว้ดังนี้ "สถาบันครอบครัวและการสมรส สถาบันทางเศรษฐกิจ สถาบันการเมืองและการปกครอง สถาบันศาสนา สถาบันการจัดระดับทางสังคม" (บุญสนอง บุญโยธยาน, ๒๕๑๐ : ๕๗)

พิทยา สายหู ได้แบ่งสถาบันทางสังคมไว้ดังนี้ "สถาบันทางครอบครัว สถาบันเพื่อนฝูงและสมาคม สถาบันทางเศรษฐกิจ สถาบันการปกครอง สถาบันพักผ่อนหย่อนใจ สถาบันศาสนา" (พิทยา สายหู, ๒๕๑๖ : ๑๔๗)

ประสาธต์ หลักศิลา กล่าวว่่า "สถาบันทั้งหลายนั้นเราอาจจำแนกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้หลายวิธีตามแต่ความประสงค์ของเรา" (ประสาธต์ หลักศิลา, ๒๕๑๔ : ๒๓๕) และได้แบ่งสถาบันใหญ่ ๆ ซึ่งเรียกว่าสถาบันหลักไว้ ๖ ประเภทคือ "สถาบันทางครอบครัว

สถาบันทางการศึกษา สถาบันทางเศรษฐกิจ สถาบันทางการเมือง สถาบันทางศาสนา สถาบันทางสันตนาการ" (ประสาธน์ หลักศิลา, ๒๕๑๔ : ๒๓๖ - ๒๓๘).

การแบ่งสถาบันทางสังคมที่ท่านผู้รู้กล่าวไว้ในตำราต่าง ๆ ทางสังคมวิทยา ย่อมจะมีสถาบันหลักใหญ่ ๆ ร่วมกันเป็นส่วนมาก การวิเคราะห์ครั้งนี้ผู้วิจัยได้ใช้หลักในการแบ่งสถาบันทางสังคม ตามที่ สุพัตตรา สุภาพ ได้กล่าวไว้ว่ามี ๖ สถาบันคือ "สถาบันครอบครัว สถาบันการปกครอง สถาบันศาสนา สถาบันการศึกษา สถาบันเศรษฐกิจ สถาบันสันตนาการ" (สุพัตตรา สุภาพ, ๒๕๑๔ . ๓๗)

วิธีดำเนินการ

ในการศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้ ผู้เขียนใช้วิธีอ่านวิเคราะห์ข้อมูล จากพฤติกรรมของตัวละคร และคำหรือข้อความที่กวีใช้แต่งในวรรณคดี แล้วศึกษาค้นคว้าจากเอกสารอื่น ๆ เพื่อสืบความขยายความข้อมูลที่ได้รวบรวมมา โดยนำผลที่ได้มาเสนอแบบพรรณนาวิเคราะห์

ลำดับขั้นของการศึกษาค้นคว้า

๑. ขั้นรวบรวม

- ๑.๑ ศึกษาความรู้เกี่ยวกับคำนิยาม เพื่อเป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์
- ๑.๒ ศึกษาความรู้เกี่ยวกับสภาพของสังคมไทย
- ๑.๓ สืบหาเนื้อหาวรรณคดีที่แต่งในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึง ๓ เพื่อนำมา

พิจารณาเลือกเป็นกลุ่มตัวอย่าง

- ๑.๔ รวบรวมลักษณะพฤติกรรมของตัวละคร คำ และข้อความที่กวีใช้แต่ง ซึ่งเกี่ยวข้องกับสถาบันทางสังคม

๒. ชั้นวิเคราะห์

๒.๑ แยกประเภทข้อมูลที่รวบรวมมาตามขอบข่ายที่วางไว้

๒.๒ วิเคราะห์หาค่านิยมจากข้อมูลที่รวบรวมมาจากรรณคดีเหล่านั้น

๓. ชั้นสรุป และ อภิปรายผล

๓.๑ นำผลที่ได้จากการวิเคราะห์ข้อมูล มาสรุปเป็นค่านิยมของสังคม
ที่ปรากฏในวรรณคดี ช่วงสมัยรัชกาลที่ ๒ ถึง ๒๔ ๒๕๐๖ ๒๕๓๖ ๒๕๖๑ ๒๕๖๓

๓.๒ นำเอาผลที่สรุปได้มาอภิปรายผล ให้ข้อคิดเห็น และเสนอแนะ

ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับสภาพสังคมไทย

สภาพทางสถาบันครอบครัว

สถาบันครอบครัว หรือ ระบบครอบครัว นับเป็นสถาบันหลักในทางสังคมวิทยา เพราะทุกสังคมจะต้องมีสถาบันครอบครัว จึงไม่เคยปรากฏว่ามีสังคมใดที่ไม่มีสถาบันครอบครัว เพราะมนุษย์ทุกคนมีกำเนิดจากสถาบันนี้ และต้องอยู่ในสถาบันนี้ จุดเริ่มต้นของครอบครัวเป็นเรื่องทางชีววิทยา คือความสัมพันธ์ทางเพศ แต่มนุษย์เป็นสัตว์สังคม ความสัมพันธ์ทางเพศจึงมิได้เป็นแค่เพียงความต้องการทางชีววิทยาเท่านั้น แต่จะมีปฏิกริยาต่อกันในค่านิยมอื่น ๆ ที่ต้องอาศัยความร่วมมือพึงพาอาศัยกันด้วย จึงต้องมีการกำหนดมาตรฐาน การปฏิบัติเกี่ยวกับครอบครัว จนกลายเป็นระบบครอบครัวขึ้นในสังคมหนึ่ง ๆ ซึ่งอาจจะพ้องหรือต่างกับสังคมอื่น ๆ แต่ทุกสังคมก็ย่อมมีเอกลักษณ์เป็นตนเองโดยเฉพาะ

สภาพสังคมทางสถาบันครอบครัวของไทยเรานั้น ปรากฏว่าเราก็มีเอกลักษณ์เป็นของตนเองเช่นกัน โดยเฉพาะในสังคมไทยเดิม ก่อนที่อารยธรรมตะวันตกจะเข้ามามีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพของสังคมไทย ดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ เอกลักษณ์ทางสถาบันครอบครัวไทย จะปรากฏในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้คือ

๑. ประเภทของครอบครัว ตามหลักทางสังคมวิทยาได้แบ่งประเภทของครอบครัวออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑.๑ ครอบครัวเดี่ยว หรือครอบครัวจุดเริ่มต้น เป็นครอบครัวขนาดเล็ก ที่ประกอบด้วย สามี ภรรยา และบุตร เป็นครอบครัวที่ไม่พัวพันกับญาติคนอื่น ๆ

๑.๒ ครอบครัวขยาย เป็นครอบครัวที่มีญาติพี่น้องอาศัยรวมอยู่ด้วย เช่น ปู่ย่า ตายาย พี่ป้า น้าอา ฉะนั้นในครอบครัวหนึ่งจึงมีสมาชิกหลายคน ซึ่งต่างคนต่างก็มีหน้าที่ต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

๑.๓ ครอบครัวผสม เป็นครอบครัวที่ถือว่าถ้าเป็นญาติกันก็มาอยู่ร่วมกันหลายครอบครัวก็ได้

เมื่อพิจารณาตามหลักเกณฑ์ที่กล่าวนี้ ปรากฏว่าครอบครัวไทย มีทั้ง ๓ ลักษณะ สุกแล้วแต่เงื่อนไยทางเศรษฐกิจเป็นข้อใหญ่ แต่โดยทั่วไปแล้ว ครอบครัวไทยมีลักษณะเป็นประเภทครอบครัวแบบผสม คือญาติที่อาศัยอยู่ร่วมกัน ก็มักจะมีครอบครัวแล้ว เช่นบุตรซึ่งออกรื้อนแล้ว สมควรจะแยกครอบครัวไปอยู่ได้ตามลำพัง แต่ก็ยังอาศัยอยู่ในครัวเรือนเดียวกัน หรือแยกไปอยู่ที่อื่นแล้ว แต่ภายหลังก็กลับมาอาศัยรวมอยู่กับพ่อแม่เดิม (อนุমানราชชน, พระยา, ๒๕๑๒ : ๕๔)

๒. ประเภทของการสมรส การจัดแบ่งประเภทของการสมรส ทางสังคมวิทยามีอยู่หลายลักษณะ โดยพิจารณาจากสิ่งต่อไปนี้

- ๒.๑ ความเป็นใหญ่
- ๒.๒ จำนวนคู่สมรส
- ๒.๓ ความสัมพันธ์ทางสายโลหิต
- ๒.๔ ที่อยู่อาศัย
- ๒.๕ ที่มาของคู่สมรส

๒.๑ ความเป็นใหญ่ การสมรสที่พิจารณาความเป็นใหญ่นั้นถือเอาอำนาจการปกครองครอบครัวเป็นหลักในการพิจารณา ว่าสภาพภายหลังการสมรสแล้วใครมีอำนาจในการปกครองครอบครัว จึงแบ่งออกเป็น ๓ ลักษณะด้วยกันคือ พ่อปกครองประการหนึ่ง แม่ปกครองประการหนึ่ง และพ่อแม่มีอำนาจปกครองร่วมกันอีกประการหนึ่ง เพื่อพิจารณาตามหลักเกณฑ์นี้แล้ว ครอบครัวไทยมีลักษณะพ่อปกครอง แต่มีเค้ามแม่ปกครองปนอยู่บ้าง ไม่เป็นลักษณะเด็ดขาดเหมือนในสังคมจีนหรือสังคมชาวโรมัน" (อนุমানราชชน, ๒๕๑๐ : ๑๐๕)

๒.๒ จำนวนคู่สมรส ทฤษฎีในการสมรสโดยพิจารณาจากจำนวนคู่สมรสมีอยู่ ๕ แบบด้วยกัน (สุพิศรา สุภาพ, ๒๕๑๔ : ๘๓) คือ

- ๒.๒.๑ แบบนิวเคียวเมียเคียว

๒.๒.๒ แบบมากตัวมากเมีย

๒.๒.๓ แบบส่ำส่อน คือใครจะมีความสัมพันธ์ทางเพศกับใครก็ได้

๒.๒.๔ แบบที่เมื่อชายใดมีภรรยาได้ ๑ คน ก็จะแบ่งปันให้คนอื่นในระคับเดียวกัน

๒.๒.๕ แบบที่สามีจะอยู่กับภรรยา จนกระทั่งมีบุตรด้วยกัน แล้วเลิกร้างกันไปหาตัวใหม่

ประเพณีการแต่งงานของไทยเราโดยปกติจะเป็นแบบตัวเดียว เมียเดียว แต่ที่มีเมียหลายคนก็มีบ้าง ส่วนแบบอื่น ๆ ไม่มี

๒.๓ ความสัมพันธ์ทางสายโลหิต หลักที่จะใช้พิจารณาคือถือว่าญาติฝ่ายพ่อสำคัญประการหนึ่ง ถือว่าญาติฝ่ายแม่สำคัญประการหนึ่ง และถือว่าญาติทั้งสองฝ่ายมีความสำคัญเท่ากันอีกประการหนึ่ง ในสังคมของไทยเรานั้น นับถือญาติทั้งฝ่ายบิดาและมารดาเสมอกัน สังเกตได้จากการที่เรามีคำเรียกญาติทั้งสองฝ่ายตามลำดับอาวุโส เช่น ปู่ย่าตายาย ลุงป้า น้าอา เป็นต้น คำเรียกเหล่านี้จะบ่งถึงสิทธิหน้าที่ และอำนาจของแต่ละบุคคลที่มีต่อกันด้วย (วรนนท์ อักษรพงศ์, ๒๕๑๖ : ๔๒๔)

๒.๔ ที่อยู่อาศัย คือพิจารณาว่าเมื่อหญิงชายแต่งงานกันแล้ว นิยมตั้งครอบครัวหรืออยู่อาศัยกับฝ่ายพ่อแม่ผู้ชาย พ่อแม่ผู้หญิง หรือ แยกไปอยู่เป็นอิสระโดยเอกเทศ พิจารณาจากหลักเกณฑ์นี้ ในสังคมไทยเรามีลักษณะที่ให้ชายไปตั้งถิ่นฐานอยู่กับพวกฝ่ายหญิง เกี่ยวกับเรื่องนี้พระยาอนุมานราชชนได้กล่าวไว้ในหนังสือประเพณีต่าง ๆ บางเรื่องความว่า "ถ้าในพิธีแต่งงานมีการตกลงด้วยเรื่องเรือนหอ ก็เป็นหน้าที่ฝ่ายเจ้าบ่าวจะต้องตระเตรียมเครื่องใช้ไม้มสอยและสิ่งของต่าง ๆ สำหรับนำไปปลูกยังที่บ้านของฝ่ายเจ้าสาว....ลงรายฝ่ายหญิงยอมยกเรือนที่มีอยู่แล้วให้เป็นเรือนหอ....." (อนุมานราชชน, ๒๕๑๖ : ๑๔๑)

๒.๕ ที่มาของคู่สมรส ที่มาของคู่สมรสในที่นี้หมายถึงว่าหญิงชายที่สมรสกันนั้น อยู่ภายในโคตรในวงศ์สกุลเดียวกัน หรือว่าอยู่นอกโคตรนอกวงศ์สกุล ประเพณีไทยที่เกี่ยวข้อง

กับการสมรสตามหลักนี้ "ตามปกติแต่เดิมเป็นเรื่องแต่งงานนอกโคตรนอกวงศ์สกุล"
(อนุমানราชชน, ๒๕๑๖ : ๑๐๕)

๓. ระบบการสมรส การที่ชายหญิงใดจะมีความสัมพันธ์ต่อกันในทางเพศอย่างเป็นทางการ เพื่อเป็นการประกาศให้สังคมรับรู้ ถึงการ เกิดครอบครัวใหม่อีกครอบครัวหนึ่งนั้น จะต้องผ่านระเบียบการอย่างหนึ่งของสังคมมาก่อนคือ การแต่งงาน หรือการสมรส ซึ่งมีลักษณะตามความเจริญของมนุษย์เป็น ๓ ระยะ คือ (อนุมานราชชน, พระยา, ๒๕๑๔ : ๑๑๖-๑๑๗)

ระยะที่หนึ่ง ชายต้องการหญิงมาเป็นภรรยา จะต้องไปขุดคร่าลักพาตัวหญิงสาว เอาไปเป็นเมีย โดยไม่คำนึงว่าหญิงหรือญาติของหญิง เกลียดหรือไม่ก็ตาม

ระยะที่สอง คือฝ่ายหญิงจะเรียกร้องเอาเงินทองหรือของใช้บางอย่างอื่น จากฝ่ายชาย ที่ต้องการหญิงไปเป็นภรรยา เป็นค่านองการซื้อชายหญิง

ระยะที่สาม คือชายหญิงแต่งงานกันด้วยความรักบริสุทธิ์ แต่ไม่ใช่แบบได้เสียกันเอง โดยไม่ได้แต่งงานตามประเพณีนิยม

ลักษณะการแต่งงานทั้ง ๓ ระยะที่กล่าวมานี้ เข้าใจว่าลักษณะที่หนึ่งนั้นคงจะไม่มีพิธีการอะไรยุ่งยาก แต่ลักษณะที่สอง และ สาม นั้นเป็นระยะที่มนุษย์มีความเจริญมากขึ้น รู้จักวางระเบียบกฎเกณฑ์เป็นแนวทางในการปฏิบัติของสังคมมากขึ้น จึงย่อมจะต้องมีขั้นตอนต่าง ๆ ในทางปฏิบัติแตกต่างกันไปในสังคมแต่ละยุคแต่ละสมัย จึงเกิดเป็นระบบการสมรสขึ้น ในสังคมไทยแต่เดิมมานั้นมีระบบการสมรสดังนี้ คือ

๓.๑ วิธีการสู่ขอ

๓.๒ การรวมทุนสิน

๓.๓ การประพรมวงศ์ญาติ

๓.๔ การทำพิธีอนุเมติ (ศิลปากร, กรม, ๒๔๔๔, ๒)

๓.๑ วิธีการสู่ขอ ลักษณะการสู่ขอนั้น สังคมไทยเรากล่าวว่าเป็น

ภารกิจของผู้ปกครองฝ่ายชาย ที่จะต้องทำหน้าที่อันนี้ คือเมื่อฝ่ายชายต้องการหญิงใ้มาเป็น ภรรยาของลูกหลานของตน ก็จะต้องไปติดต่อสู่ขอต่อฝ่ายหญิง แต่หากว่าฝ่ายชายไม่มั่นใจว่า ฝ่ายหญิงจะตกลงปลงใจยอมยกหญิงนั้นให้หรือไม่ ก็อาจจะส่งผู้หนึ่งผู้ใดไปสืบดูลาคเลาก่อนก็ได้ จึงเกิดเป็นประเพณี การทาบถามขึ้น คู่กับการสู่ขอ และเมื่อฝ่ายหญิงตกลงปลงใจ ก็ อาจจะเรียกธำมาศตอบแทนจากฝ่ายชาย เป็นค่าสินสอด ทองหมั้น ฯลฯ ตามแต่จะตกลงกัน

๓.๒ การรวมทุนสิน ก็คือการที่ผู้ปกครองทั้งสองฝ่ายร่วมกันออกทุนทรัพย์ ให้เป็นทุนสำหรับแก่หญิงชายที่แต่งงานกัน เพื่อใช้ประกอบอาชีพหรือเลี้ยงดูกันต่อไป บางทีก็ ช่วยกันสร้างบ้านใหม่ให้ จึงเกิดเป็นประเพณีปลูกเรือนหอกันขึ้น ซึ่งฝ่ายชายเป็นผู้สร้าง และฝ่ายหญิงออกเครื่องแต่งเรือน

๓.๓ การประชุมวงศ์ญาติ เนื่องจากการแต่งงานเป็นการเชื่อมวงศ์สกุล ๒ ฝ่าย และสังคมไทยก็เป็นสังคมที่ถือความสำคัญของญาติทั้งสองฝ่ายเท่า ๆ กัน จึงต้องมีการเชิญญาติพี่น้อง มารับรู้พร้อม ๆ กันด้วย จึงเป็นเหตุให้มีการจัดขันหมากผ้าไหว้ และพิธี แต่งงานขึ้น

๓.๔ การทำพิธีอนุมาติ ในสังคมไทยเรานั้นใช้พิธีรีตองนี้เป็นสัญลักษณ์ในการอนุมาติให้หญิงชาย ที่สมรสกันอยู่กินเลี้ยงดูกันต่อไป และมีการฉลองเลี้ยงดูกันในบรรดา ผู้ที่มาประชุมร่วมงานกันอย่างสนุกสนาน

๔. ความสัมพันธ์ของบุคคลในครอบครัว ในครอบครัวทุกครอบครัว คู่สามีภรรยา ถือว่าเป็นบุคคลสำคัญในครอบครัวหนึ่ง ๆ เพราะเป็นผู้ที่ก่อให้เกิดครอบครัวใหม่ขึ้น บุคคลอื่น ๆ ถือว่าเป็นส่วนประกอบของครอบครัว แต่บุคคลบางคน เช่น พ่อแม่ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด ของคู่สมรส และบุตร แม้จะเป็นส่วนประกอบก็เป็นส่วนประกอบที่สำคัญ ต่อความสัมพันธ์ภายในครอบครัว ในสังคมไทยของเราให้เกียรติยกย่องให้สามีเป็นใหญ่เป็นผู้นำในครอบครัว แม้ในทางกฎหมายผู้ชายก็มีสิทธิเหนือสตรี ความสัมพันธ์ของสามีภรรยาในสังคมไทยจึงปรากฏว่าสามีอยู่ในฐานะประมุขของครอบครัว ภรรยาจึงมีหน้าที่ต้องปรนนิบัติรับใช้ เอาใจใส่ และให้ความเคารพยำเกรงต่อสามี ภารกิจในครัวเรือนส่วนใหญ่จึงเป็นภาระของภรรยา

คงปรากฏหลักฐานดังกล่าวในไตรภูมิพระร่วงความว่า

".....พระบาทศรีธรรมมาโลกราชไปมีเสวยข้าว นางอสนีขมิตกมีอาจเสวยก่อน
แม้ว่าพระบาทมีไค้บันทมได้ นางนั้นก็มิอาจบัน ทมก่อนเลย เมื่อใดแลพระองค์ผู้ยั่วหลับแล้ว
นางจึงนอน แลแม้ว่านางนอนภายหลังคั้งนี้ก็คิ นางบ่หอนคั้นภายหลังลักคัม เทียบยอมคั้น
ก่อนท่านผู้เป็นยั่วทุกเมื่อแล...." (พระมหาธรรมราชาลิไท, ๒๕๐๘ : ๑๕๘-๑๖๐)
แต่ถึงแม้ว่าภรรยาจะมีหน้าที่ต้องปรนนิบัติรับใช้สามีก็จริง ภรรยาก็ยังได้รับความไว้วางใจ
และมีอำนาจในครอบครัวร่วมกับสามี ในฐานะผู้รับผิดชอบร่วมกัน คั้งที่ปรากฏในจดหมายเหตุ
ชาวจีนที่กล่าวถึงบทบาทในครอบครัวของสตรีสมัยสุโขทัยว่า "การใช้จ่ายเงินทองสุดแล้วแต่
หญิง ค้วยผู้หญิงมีสติปัญญา ผู้ชายที่เป็นสามีก็ต้องเชื่อฟัง" (บุญยงค์ เกศเทศ, ๒๕๑๓ : ๓๖)

ในคัมภีร์ความสัมพันธ์ระหว่างลูกกับพ่อแม่ นั้น พระยาอนุมานราชชนได้ทรงอธิบายไว้ว่า
ในสมัยสุโขทัยนั้น "การบำรุงบำเรอภิกษุมารคาไม่ให้ท่านอนาทรร้อนใจ เป็นจารีตประเพณี
ของไทยสืบมาจนถึงทุกวันนี้ และในสมัยสุโขทัยนั้นเอง คงจะถือว่าการเคารพบูชา และเลี้ยง
ดูภิกษุมารคา มีความสำคัญแก่ความเป็นเสถียรภาพของครอบครัว..... เมื่อพ่อขุนรามคำแหง
มีพระราชริษยวัตรคั้งนี้ เราก็อาจเคาไว้ว่า ใคร่พำหน้าใส คือคนของพระองค์ท่าน ก็คงมีความ
ประพฤติก่อนวัตรคัมผู้ซึ่งเป็นประมุขของคน" (ศิลปากร, กรม, ๒๕๐๙ : ๒๙) ข้อความใน
ศิลาจารึกนั้นเมื่ว่า "เมื่อชั่วพ่อภู ภูบ่าเรอแก่พ่อภู ภูบ่าเรอแก่แม่ภู..."

ส่วนความสัมพันธ์ที่พ่อแม่มีต่อกันนั้น เนื่องจากลูกเป็นสายใยสัมพันธ์ระหว่างสามี
ภรรยา ลูกจึงยอมเป็นที่ปรารถนาของคู่สมรส และลูกยังเป็นผู้ที่จะสืบสายสกุลอีกด้วย ในสังคม
ไทยจึงถือว่าลูกเป็นบุคคลสำคัญคนหนึ่งของครอบครัว ฉะนั้นความสัมพันธ์ต่อกันจึงเริ่มคั้งแต่อยู่
ในครรภ์ จึงได้เกิดประเพณีในครอบครัวที่เกี่ยวกับเรื่องเด็กสืบต่อกันมาหลายประการ
เป็นคัมว่าเมื่อมีครรภ์ "เวลาที่มีสุริยคราสหรือจันทรคราส ให้เอาเข็มเย็บผ้ากลัดชายพกไว้
เพื่อป้องกันไม่ให้ลูกที่เกิดมาเป็นคนตาเหล่ หรือมีร่างกายหน้าตาพิกลพิการ มีปากแหว่งเป็น
อย่างพระอาทิตย์ พระจันทร์เวลาคราสเป็นคัม" (อนุมานราชชน, พระยา, ๒๕๐๐ : ๑๔)

การทำขวัญและโกนผมไฟให้เด็กก็ถือกันเป็นประเพณีที่ต้องทำกันต่อเด็กทุกคน คือเมื่อเด็กคลอดได้ ๓ วัน ก็จัดให้มีการทำขวัญ แต่ทำกันอย่างเรียบง่าย ๆ เพราะถือกันว่าเด็กอยู่ในระยะอันตรายระหว่างถูกผีลูกคน ต่อเมื่อเด็กมีอายุครบเดือนแล้ว จึงมีพิธีโกนผมไฟและทำขวัญครั้งใหญ่ เพราะเห็นว่าพ้นเขตอันตรายแล้ว พิธีเหล่านี้ล้วนแต่เป็นพิธีการที่ทำขึ้นเพื่อสวัสดิภาพของเด็กโดยเฉพาะทั้งสิ้น ความสัมพันธ์ของพ่อแม่กับลูกจึงมีลักษณะที่เป็นไปด้วยความรักความห่วงใย ที่ก่อให้เกิดความสุขความอบอุ่นใจต่อเด็ก อันเป็นลักษณะเฉพาะของสังคมไทยตั้งแต่โบราณมา

สภาพทางสถาบันการปกครอง

การปกครองของไทยตั้งแต่เริ่มรวมตัวกันเป็นปึกแผ่น คือสมัยสุโขทัย ปรากฏว่ามีลักษณะแบบพ่อปกครองลูก ซึ่งมีหลักฐานปรากฏชัดเจนในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช จากหลักศิลาจารึกว่า กษัตริย์ซึ่งเป็นผู้ปกครองทรงมีความใกล้ชิดสนิทสนม และเป็นกันเองกับราษฎร เหมือนอย่างความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูก คือทรงมีความห่วงใยในความเป็นอยู่ ความทุกข์ ความสุข ของราษฎรอย่างจริงใจ หากใครมีเรื่องเดือดร้อนก็เปิดโอกาสให้ยื่นเรื่องราวร้องทุกข์ได้ และองค์พระมหากษัตริย์ก็จะเสด็จออกมารับพิจารณาเรื่องราวต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง การเสนอเรื่องราวร้องทุกข์ก็ทรงจัดการให้ราษฎรสามารถทำได้ด้วยความสะดวกคือเพียงแค่ไปส่นกระดังงาที่แขวนไว้หน้าประตูเมืองเท่านั้น ดังข้อความที่ปรากฏในหลักศิลาจารึกหลักที่ ๑ คำนที่ ๑ ความว่า

" ในปากประตูมีกระดังงาหนึ่ง แขนงไว้หั้น ไพรฟ้าหน้าปกกลางบ้านกลางเมือง มีถ้อยมีความเจ็บท้องข้องใจ มันจะกล่าวถึงเจ้าถึงขุนบ่อไร ไปส่นกระดังงาหน้าแขวนไว้ พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองไคยินเรียก เมื่อถามสวนความแก่มั่นด้วยชื่อ ไพรฟ้าเมืองสุโขทัยนี้จึงชม" (ศิลา ากร.กรม, ๒๔๖๓ : ๕๔)

นอกจากนี้ปรากฏว่าพ่อขุนรามคำแหงยังได้ทรงสร้างพระแท่นมนังคศิลาอาสน์ไว้กลางคงคาล เพื่อใช้เป็นถานิมนต์พระสงฆ์มาแสดงพระธรรมเทศนาในวันพระ แด่วันธรรมดา

พระองค์ทรงใช้เป็นทีประทับว่าราชการงานเมือง อันแสดงให้เห็นว่าทรงต้องการกระทำอย่างเปิดเผยเป็นกันเอง ตามข้อความในศิลาจารึก หลักที่ ๑ คำนที่ ๑ ว่า

"๑๒๑๔ ปีมะโรง พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัยนี้ปลูกไม้ตาลนี้ได้สิบสี่เข้าจึงให้ช่างพันขานหิน ตั้งหว่างกลางไม้ตาลนี้ วันเดือนกับเดือนออกแปดวัน วันเดือนเต็มเดือนข้างแปดวัน ฝูงปู่ครูเถรมหาเถรขึ้นนั่งเหนือขานหิน สวดธรรมแก่อุบาสกฝูงช่วยจำศีล มีใช้วันสวดทำ พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ขึ้นนั่งเหนือขานหินให้ฝูงช่วยลูกเจ้าลูกขุน ฝูงช่วยถือบ้านถือเมืองกัน" (ศิลปากร, กรม, ๒๔๖๗ . ๕๖)

ลักษณะการปกครองแบบพ่อปกครองลูกนี้ พระมหากษัตริย์ทรงมีวัตถุประสงค์ที่จะทรงปฏิบัติการกิจหน้าที่ด้วยตนเองเป็นส่วนใหญ่ เพื่อจะได้มีโอกาสรับทราบข้อเท็จจริงที่แน่นอน แต่เนื่องจากความจำเป็นในการปกครอง จึงยอมจำเป็นที่จะต้องมีข้าราชการขุนนางเป็นผู้รับสนองนโยบายแบ่งเบาภาระกิจในการปกครองด้วย ตามที่ปรากฏในหลักศิลาจารึก หลักที่ ๑ คำนที่ ๑ ว่า

"ให้ฝูงช่วยลูกเจ้าลูกขุนถือบ้านถือเมืองกัน" นอกจากนี้ถ้าพิจารณาในด้านการปกครองสมัยนี้ เห็นได้ชัดว่าพระมหากษัตริย์ทรงให้สิทธิเสรีภาพในก้นต่าง ๆ และส่งเสริมการประกอบอาชีพของราษฎร ทั้งนี้ก็เพื่อต้องการให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข อยู่ดีกินดี ดังปรากฏข้อความว่า ".....เพื่อนฝูงว้าวไปค้า ชีมาไปขาย ใครจักใครค้าช้างค้าม้าค้า ใครจักใครค้าเงินค้าทองคำ....." และ "ใครจักมักเล่นเล่น ใครจักมักหัวหัว ใครจักมักเลื่อนเลื่อน" (ศิลปากร, กรม, ๒๔๖๗ : ๕๓ - ๕๕)

สรุปได้ว่า การปกครองในสมัยนี้ พระมหากษัตริย์อยู่ในฐานะหัวหน้าครอบครัว อำนาจปกครองทั้งหลายทั้งปวง จึงรวมอยู่ในองค์พระมหากษัตริย์ ผู้มีหน้าที่ปกครองให้ราษฎรเป็นสุข ทรงเป็นที่พึ่งพาอาศัยเมื่อคราวมีความเดือดร้อน เป็นผู้รับข้อพิพาทต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ให้ความยุติธรรมสิทธิเสรีภาพ และทรงให้การอบรมสั่งสอนให้ความรู้ต่าง ๆ ความรู้สึกของพระมหากษัตริย์ที่มีต่อราษฎรจึงเป็นความรู้สึก รักใคร่ เมตตา ห่วงใย ปราปรณจะให้มีความสุข ในขณะที่เกี่ยวพันราษฎรก็มีความรู้สึกต่อพระมหากษัตริย์ในลักษณะ ความเคารพรักใคร่

กตัญญูกทเวที เช่นเดียวกับลักษณะของพ่อขุนรามคำแหง ทรงปฏิบัติต่อพระราชบิดาและพระราชมารดา ดังปรากฏในศิลาจารึกว่า

"เมื่อชั่วพ่อภู ภูบ้าเรอแก่พ่อภู ภูบ้าเรอแก่แม่ภู ภูไค้ตัวเนื้อตัวปลาภูเอามาแก่พ่อภู ภูไค้หมากส้มหมากหวาน อันไค้กินอร่อยกินดีภูเอามาแก่พ่อภู ภูไปสีหนึ่งวังช้างไค้ภูเอามาแก่พ่อภู ภูไปท่บ้านท่เมือง ไค้ช้างไค้วง ไค้ปัวไค้นาง ไค้เงินไค้ทอง ภูเอามาเวนแก่พ่อภู" (คำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระบรมราชา, ๒๕๐๖ : ๓๔)

ครั้นถึงสมัยอยุธยาเป็นราชธานี ในระยะต้น ๆ การปกครองยังคงดำเนินตามแบบสุโขทัย คือความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับราษฎรยังคงเป็นไปแบบ พ่อกับลูก แต่ได้มีจัดตั้งระบบการปกครองแบบจตุสดมภ์ขึ้นเพื่อความสะดวกในการแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบออกไป คือ เวียง รับผิดชอบในการปกครองความสงบเรียบร้อยภายใน วัง รับผิดชอบเกี่ยวกับงานในราชวัง คลัง รับผิดชอบดูแลเรื่องการเงิน และ ภาษีอากร นา รับผิดชอบเกี่ยวกับการเกษตรทั่วไป นอกจากนั้นสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ยังได้ทรงตรากฎหมายขึ้นใช้อีกหลายฉบับ คือ กฎหมายลักษณะพยาน กฎหมายว่าด้วยการกระทำผิดต่อแผ่นดิน กฎหมายว่าด้วยการร้องทุกข์ กฎหมายว่าด้วยการลักพาบุคคลไปเป็นทาส กฎหมายว่าด้วยการกระทำผิดต่อราษฎร กฎหมายลักษณะโจร กฎหมายลักษณะเบ็ดเตล็ด (ศักดิ์ ณาสุชนิรันดร์, ๒๕๑๔ : ๔๐ - ๔๑) แสดงให้เห็นว่า การปกครองเปลี่ยนไปอย่างมีแบบแผนมากขึ้น ในขณะเดียวกันความใกล้ชิดระหว่าง กษัตริย์ กับ ราษฎร ก็ลดลง

ในระยะต่อ ๆ มา สภาพการปกครองในสมัยอยุธยาได้เปลี่ยนแปลงไปอีก เพราะได้รับอิทธิพลจากอินเดียซึ่งเข้ามาทางเขมร คือฐานะของพระมหากษัตริย์กับราษฎร เปลี่ยนแปลงไป จากความสัมพันธ์แบบพ่อกับลูก เป็นความสัมพันธ์ แบบ เจ้ากับข้า เพราะตามคติพราหมณ์ถือว่า กษัตริย์ได้รับอำนาจมาจากสวรรค์ หรือเป็นพระเจ้าบนมนุษยโลก พระมหากษัตริย์จึงอยู่ในฐานะสมมุติเทพ คือ ไค้ทรงเปลี่ยนฐานะจากมนุษย์ราชขึ้นเป็นเทวราช มีพระผู้เป็นเจ้าทั้งสามของพราหมณ์ อันได้แก่พระพรหม พระศิวะ พระนารายณ์ มารวมอยู่ในพระองค์ พระราชโองการทั้งปวงซึ่งเมื่อก่อนเคยเป็นแค่เพียงคำสั่งของมนุษย์

ผู้มีอำนาจสูงสุดในแผ่นดิน ก็ได้กลายเป็นเทวโองการ ซึ่งมนุษย์ธรรมดาไม่อยู่ในฐานะที่จะ
ขัดแย้งหรือวิจารณ์ หรือแม้แต่แสดงความคิดเห็นใด ๆ ทั้งสิ้น พระราชประเพณีต่าง ๆ และ
กฎเกณฑ์ในการปฏิบัติต่าง ๆ เกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์ ตลอดจนราชศัพท์ที่เริ่มใช้กันขึ้น
ในกรุงศรีอยุธยาสมัยนั้น มีไว้เพื่อรักษารัฐประเพณีของพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น

(คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระนเรศวรมหาราช, ๒๕๑๖ : ๔๔)

ดังนั้นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมไทยสมัยอยุธยาตอนกลางและตอนปลายเป็น
ระบอบการปกครองซึ่งพระมหากษัตริย์มีพระราชอำนาจอย่างเหลือล้น สังคมในสมัยนี้จึงขึ้นกับ
พระมหากษัตริย์โดยตรง ผลที่เกิดขึ้นในความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง ก็
คือความห่างเหินกัน บรรดาภคชนกของความเป็นกันเองและความใกล้ชิดสนิทสนม แบบพ่อกับลูก
หมดสิ้นไป ความรู้สึกเคารพรักใคร่กตัญญูต่อกัน กลับกลายเป็นจงรักภักดีด้วยความกลัวเกรง
จนถึงกับว่า เวลาพระมหากษัตริย์เสด็จไปไหน พลสนิกรจะเงยหน้ามองมิได้ เมื่อความสัมพันธ์
ของพระมหากษัตริย์เปลี่ยนแปลงไปในลักษณะเช่นนี้ บุคคลอื่น ๆ ที่มีตำแหน่งหน้าที่ในราชการ
ก็พลอยเปลี่ยนแปลงไปด้วย คือต่างคนต่างก็ถือว่าเป็นผู้รับพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์
สูงต่ำต่างกัน จึงต่างก็พากันแสดงความยิ่งใหญ่ ลดหล่นกันลงไปต่อผู้อยู่ต่ำบังคับบัญชา จนกระทั่ง
ถึงราษฎรสามัญ จึงทำให้เกิดระบบเจ้าขุนมูลนายขึ้น ในระบอบการปกครองในสมัยนี้

แบบการปกครองที่เปลี่ยนแปลงไปในลักษณะนี้ ทำให้เกิดการแบ่งคนออกเป็นสองพวก
คือ ผู้ดี และไพร่ โดยถือหลักเกณฑ์ในการครอบครองที่ดิน ว่าถ้ามีศักดินา ๔๐๐ ไร่ขึ้นไป
เรียกกันว่าผู้ดี ส่วนที่มีศักดินาต่ำกว่านั้น ถือว่าเป็นไพร่ ลักษณะเช่นนี้เรียกกันว่าระบอบศักดินา
อันถือว่าเป็นระเบียบสังคมในสมัยอยุธยาโดยแท้จริง

ในค่านิยมสิทธิเสรีภาพของราษฎรในสมัยนี้ จึงไม่มีความเสมอภาคกัน เช่นพวกที่ถือกัน
ว่าเป็นชั้นผู้ดี คือมีศักดินา ๔๐๐ ไร่ขึ้นไป ย่อมมีสิทธิบางประการเหนือพวกศักดินาต่ำ เป็นต้นว่า
ตนเองและครอบครัว ไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปใช้งานในราชการ ในฐานะที่เรียกว่าเลข หรือ
เมื่อเกิดศึกก็ฟ้องร้องก็ไม่ต้องไปศาลเอง นอกจากความผิดฐานกบฏ หรือ อาญาแผ่นดิน แต่ให้
ส่งตัวแทนในว่าความแทนตัวเองได้ เหล่านี้เป็นต้น (คำทรงราชานุภาพ, กรมพระยา, ๒๕๑๖.๔๕)

ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างองค์พระมหากษัตริย์กับสังคมในสมัยอยุธยา โดยทั่วไปแล้วพระมหากษัตริย์จะทรงอยู่ในสามฐานะด้วยกัน ประการแรก มีฐานะเป็นเจ้าชีวิต คือมีอำนาจเหนือชีวิต คนทุกคนทุกชั้น มีอำนาจที่จะสั่งประหารชีวิตคนได้แต่เพียงผู้เดียว ประการที่สอง มีฐานะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน คือ ทรงเป็นเจ้าของแผ่นดินทั่วราชอาณาจักร มีอำนาจที่จะทรงพระราชทานหรือเรียกคืนแก่ใครก็ได้ ประการที่สาม ทรงมีฐานะเป็นพระธรรมราชา คือ ทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ปกป้อง หนุนบำรุงสถาบันพุทธศาสนา (คำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๖๖ : ๔๔)

อย่างไรก็ตามเนื่องจากพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาทรงก้าวขึ้นสู่ราชบัลลังก์ด้วยการปราบดาภิเษก จึงต้องคอยระมัดระวัง เอาอกเอาใจบุคคลบางกลุ่มโดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือบุคคลชั้นสูงในราชสำนัก การที่พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติเช่นนี้ก็เพื่อค้ำจุนพระราชบัลลังก์ของพระองค์เอง เพราะบุคคลเหล่านี้ย่อมมีสมิทธิพรคพวกมาก หากผิดพ้องหมองใจกันอาจคิดกบฏขึ้นเมื่อไรก็ได้ นอกจากนั้นพระมหากษัตริย์ยังทรงต้องปฏิบัติพระองค์ให้อยู่ในทศพิธราชธรรมอีกด้วย

*สรุปได้ความว่า การปกครองในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น เป็นสังคมที่ขึ้นอยู่กับพระราชอำนาจ และพระราชประสงค์ขององค์พระมหากษัตริย์ เพราะพระมหากษัตริย์ในสมัยนี้มีพระราชอำนาจสิทธิขาดในทุกกรณี ราษฎรจึงมีความรู้สึกทั้งเกรงกลัว และจงรักภักดี เพราะถือว่าเป็นสมมติเทพ

เมื่อสิ้นสมัยอยุธยาก็ก็นับถึงสมัยกรุงธนบุรีเป็นราชธานี นักประวัติศาสตร์ได้กล่าวถึงการปกครองสมัยนี้ไว้ว่า "สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ได้นำเนินตามรัฐ ราชการโนบายแบบกรุงศรีอยุธยาทุกอย่าง ส่วนการปกครองแผ่นดิน และระเบียบราชการที่แต่งตั้งใหม่ไม่ค่อยปรากฏในแผ่นดินนี้ พระราชกำหนดกฎหมายต่าง ๆ นั้นส่วนใหญ่มุ่งคงใช้ของเดิม ดังที่ใช้อยู่ในกรุงศรีอยุธยา เพราะเป็นเวลาของการสงครามสร้างประเทศ อันเป็นงานใหญ่ที่สำคัญที่สุดของชาติที่จะต้องทำก่อน นอกจากนั้นก็ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ข้าราชการชั้นผู้น้อยที่สืบทอดมาทั้งฝ่ายพลเรือนในสมัยกรุงศรีอยุธยา ได้มาช่วยบริหารราชการแผ่นดินในสมัยกรุงธนบุรีเป็น

อันมาก และได้นำเอาระเบียบราชการในสมัยกรุงศรีอยุธยามาใช้สมัยกรุงธนบุรีด้วย" (วิชัย ประสงค์สีต, ๒๕๑๐ : ๕๕๒ - ๕๕๓)

ลักษณะการปกครองตามรูปแบบของสมัยอยุธยาที่กล่าวนี้ ยังคงนำมาใช้เป็นแบบฉบับในการปกครองประเทศตลอดมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นด้วย คือระหว่างรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๒๒๕ - ๒๔๑๑ (ศักราช ๒๒๒๕ - ๒๔๑๑) ดังข้อความว่า "การปกครองประเทศชาติในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์คงเป็นไปตามเดิม คือปกครองตามระบอบลัทธิสมบูรณาญาสิทธิราช การปกครองราชธานี หรือระเบียบราชการบริหารส่วนกลางส่วนใหญ่ก็ดำเนินตามระบบการปกครองในสมัยกรุงศรีอยุธยา ส่วนการปกครองหัวเมือง หรือที่เรียกว่าระเบียบบริหารราชการส่วนภูมิภาคในสมัยนั้น ก็คงดำเนินตามแบบอย่างที่เคยปฏิบัติแต่สมัยก่อน โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใดเลย" (วิชัย ประสงค์สีต, ๒๕๑๐ : ๕๕๓) แต่อย่างไรก็ตามแม้รูปแบบการปกครองส่วนใหญ่จะยังคงใช้หลักเดิม หากรายละเอียดปลีกย่อยต่าง ๆ ในการปกครองก็เพิ่มขึ้น ตามขนาดของสังคมที่ขยายออกไป พร้อม ๆ กันนั้นระบบเจ้าขุนมูลนาย ที่มีมาแต่สมัยอยุธยาก็ขยายตัวตามไปด้วย จึงได้มีการแต่งตั้งตำแหน่งในวงราชการลดหลั่นกันลงไป คือ เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง และขุน ซึ่งบรรดาศักดิ์เหล่านี้ก็บ่งถึงอำนาจหน้าที่ ของตำแหน่งนั้น ๆ อยู่ด้วยในตัว (เวลดา, วอลเตอร์ เอฟ, ๒๕๑๔ : ๔)

การปกครองในยุคนี้ทำให้ความใกล้ชิดของกษัตริย์กับราษฎรห่างเหินกันไป แต่กลับเพิ่มความจงรักภักดียิ่งขึ้นในความรู้สึกของราษฎรด้วยนโยบายการจัดพิธีการต่าง ๆ ของรัฐบาลตามขนบธรรมเนียมประเพณีเพื่อให้เห็นความสำคัญขององค์พระมหากษัตริย์ การจัดพิธีการและการแสดงออกต่าง ๆ ที่เป็นอำนาจของรัฐบาลนั้นจึงปรากฏว่า "กลับทำให้ประชากรราษฎรตระหนักว่าพระองค์ทรงเป็นพระประมุขสูงสุดที่สมควรแก่การถวายความจงรักภักดี เรื่องนี้ได้ฝังแน่นอยู่ในจิตใจของคนไทย และสังคมไทยตลอดมา" (เวลดา, วอลเตอร์ เอฟ, ๒๕๑๔ : ๔)

★ ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า การปกครองในสมัยกรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์ยังคงดำรงอยู่ในฐานะสมมุติเทพ ที่มีพระราชอำนาจอย่างเต็มที่ ที่จะทรงบันดาลให้สังคมเป็นไปตามพระราชประสงค์ได้อย่างมากที่สุด คือมีพระราชอาณาสิทธิอย่างสมบูรณ์ จึงเรียกระบอบ

การปกครองแบบนี้ว่า สมบูรณาญาสิทธิราช ราษฎรจึงมีความรู้สึกว่า กษัตริย์คือเจ้าเหนือหัว ที่กุมชะตาชีวิตของคนอยู่ จึงเป็นบุคคลที่ตนจะต้องแสดงความจงรักภักดี ด้วยความเกรงกลัว จนตลอดชีวิต

สภาพทางสถาบันเศรษฐกิจ

๑. ลักษณะการประกอบอาชีพ ปัจจุบันเมืองไทยได้ชื่อว่าเป็นเมืองกลีกรม ซึ่งหมายความว่าราษฎรส่วนใหญ่มีอาชีพในทางการเพาะปลูก ได้แก่ทำนา ทำสวน และทำไร่ แต่ทว่าโดยทั่วไปแล้ว การเพาะปลูกที่เป็นอาชีพหลักของประชาชนส่วนใหญ่ก็คือการทำนา แต่ความจริงแล้วการประกอบอาชีพในสังคมไทยที่กล่าวมานี้ก็สืบทอดมาจากอดีตนั่นเอง พระยาอนุมานราชชน ได้กล่าวถึงการประกอบอาชีพของชาวไทยสมัยโบราณไว้ว่า "ชาวบ้านแต่ก่อนมีอาชีพส่วนใหญ่คือการทำนา... ที่จะมีอาชีพเป็นอย่างอื่น เช่นเป็นชาวสวนหรือเป็นช่างหรือเป็นอื่น ๆ ก็เป็นเรื่องของความเจริญมาทีหลัง งานอาชีพเหล่านี้ไม่ใช่จะไม่มีทำกันในหมู่บ้าน มีอยู่เหมือนกันแต่เป็นงานรองจากการทำนา (อนุมานราชชน, - พระยา, ๒๕๑๐:๑๕๐)

ข้อความดังกล่าวนี้หากพิจารณาโดยส่วนรวมของสังคมก็คงจะเป็นจริงที่ยอมรับได้ แต่ก็ยังแสดงให้เห็นว่าในสังคมไทยแต่เดิมนั้น ประชาชนก็มีการประกอบอาชีพหลายอย่างเช่นกัน ในสมัยสุโขทัยนั้น ปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งนับเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่บันทึกสภาพสังคมไว้โดยตรง มีข้อความที่บ่งให้รู้ถึงอาชีพของคนไทยสมัยนั้นไว้ว่า "...สร้างป่าหมากป่าพลูทั่วเมืองทุกแห่ง ป่าพร้าวก็หลายในเมืองนี้ ป่าลางก็หลายในเมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้ หมากขามก็หลายในเมืองนี้..." และ "...เบื้องคั่นนอน เมืองสุโขทัยนี้ มีตลาดปสาน มีพระอจนะ มีปราสาท มีป่าหมาก ป่าพร้าว ป่าหมากกลาง มีโรมันนา... เบื้องหัวนอนเมืองสุโขทัยนี้มีภูฎิพิหาร มีปูครุอยู่ มีสรีคองส มีป่าพร้าว ป่าม่วง ป่าขาม มีนาโคก..." (ศิลปากร, กรม, ๒๕๑๗ : ๕๒)

หลักฐานทั้งหมดที่ยกมานี้แสดงให้เห็นว่า การประกอบอาชีพสมัยสุโขทัย มีการทำนา และทำสวนแน่นอน หลักฐานอีกตอนหนึ่งกล่าวว่า "...เพื่อนรูงวัวไปค้า ขี่ม้าไปขาย

ใครจักค้าช้างค้า ใครจักค้าม้าค้า ใครจักค้าเงินค้ำทองคำ..." (วิชัย ประสงค์, ๒๕๑๐ : ๖) แสดงว่าการประกอบอาชีพในสังคมสมัยสุโขทัยมีการค้าขายด้วย การค้าขายในสมัยนี้ เคยมีผู้อธิบายไว้ว่า "เป็นแบบแบ่งปันกันโดยเสรี ไม่มีระบบผูกขาดคักคอน" (ศิลปากร, กรม, ๒๕๐๙ : ๕๖) แต่ก็คงมีระบบเงินตราใช้แล้วไม่ใช่ใช้ระบบแลกเปลี่ยนของค่อของ เพราะมีหลักฐานยืนยันในหนังสือพระราชพงศาวดารมอญ เรื่องราชาธิราชว่ามีเบี้ยใช้ "...มะกะโทคิดแล้วจึงเอาเบี้ยไปซื้อพันธุ์นกกาต เจ้าของร้านนกกาตจึงว่า เบี้ยของเจ้าเบี้ยเดียวนี้ มะกะโทจึงว่า เบี้ยของเราเบี้ยเดียวนี้เราเอาแค่พอคักนี้มือเดียว..."

ทางด้านการอุตสาหกรรมก็ปรากฏว่าสมัยนี้มีการทำถ้วยชามสังกะโลกที่ขึ้นชื่อ และคงจะไม่ใช่ทำเฉพาะชาวจีนที่อยู่ในเมืองไทยเท่านั้น แต่คงเป็นการอุตสาหกรรมของชาวไทยด้วย "เพราะลวดลายสีสันแสดงว่าเป็นฝีมือและศิลปะของไทยแท้ สมกับข้อความตอนหนึ่งในหนังสือตำนานไทยสังเขปของพระยาอาหารบริรักษ์ว่า เป็นช่างไทยโบราณทำไม่ใช่ช่างจีน"

(วิชัย ประสงค์, ๒๕๑๐ : ๓๔)

การประกอบอาชีพของสังคมไทยในสมัยอยุธยา ปรากฏจากคำให้การของชาวกรุงเก่าว่า "ฝูงชนพลเมืองภูมามาหากิน มีการกลสิกรรมทำไร่นา ทำพาณิชย์กรรม แลกเปลี่ยนค้าขาย ทำการช่างหัตถกรรม เป็นต้นว่าจักสาน ทำหม้อ ไห ถุ่ม โอง ไซ ไล่ข้าว ไล่่น้ำมันกล ขี้ชวยแกล่น พวกราษฎรก็มีทรัพย์สินมั่งคั่งเจริญสมบูรณ์ขึ้นทุกที" (คำให้การชาวกรุงเก่า, ๒๕๕๓ . ๕๕)

✱ จะเห็นได้ว่า การประกอบอาชีพของสังคมไทยสมัยสุโขทัย และสมัยอยุธยาต่างก็มีลักษณะอาชีพสืบทอดกันมาอย่างเดียวกัน และอาชีพต่าง ๆ เหล่านี้ก็ยังสืบทอดกันเรื่อยมา แม้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ยังสืบทอดลักษณะอาชีพอย่างที่เคยมีมาในสมัยก่อนเช่นกัน คือ "ประชาชนคนไทยโดยมากถนัดแต่การทำสวนทำนา เป็นหลักอาชีพมาตั้งแต่บรรพบุรุษ เพื่อกำรงฐานะแห่งการครองชีพของประชาชน ส่วนการค้าขายภายในประเทศตลอดส่วนภูมิภาคยังไม่เป็นล่ำเป็นสัน เพราะสภาพแวดล้อมและการคมนาคมของบ้านเมืองในสมัยนั้น ยังไม่อำนวยความสะดวกให้ทำการค้าขายด้วย จึงทำการกลสิกรรมแค่พอการครองชีพของประชาชนในหมู่บ้านในเมืองเท่านั้น" (วิชัย ประสงค์, ๒๕๑๐ . ๖๕๕)

สรุปได้ว่าลักษณะอาชีพของสังคมไทยในสมัยกรุงสุโขทัยตลอดมาจนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อันเป็นช่วงสมัยที่แสดงลักษณะความเป็นไทยแท้ ๆ ประชาชนส่วนใหญ่ต่างก็มีการประกอบอาชีพเหมือนกันตลอดมา คือ มีการทำกสิกรรม เป็นอาชีพหลัก ส่วนอาชีพอื่น ๆ นั้น ก็มีบ้างตามความจำเป็นต่อการครองชีพของบุคคลในสังคม เช่น การค้าขาย การหัตถกรรม การอุตสาหกรรม แต่อาชีพเหล่านี้ก็ทำเป็นส่วนน้อย เฉพาะที่เกี่ยวกับการทำงาชีพจริง ๆ เท่านั้น

๒. ฐานะทางเศรษฐกิจของสังคม เนื่องจากในช่วงสมัยนี้ การขยายตัวของประชากรยังไม่เป็นไปอย่างรวดเร็ว เหมือนในสมัยปัจจุบัน ประกอบกับที่ทำมาหากินก็ยังมีความเหลือเฟือ ความอุดมสมบูรณ์โดยธรรมชาติยังมีอย่างพร้อมมูล ดังที่กล่าวกันว่า "ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว" นั่นเอง ฉะนั้นฐานะความเป็นอยู่โดยทั่วไปของสังคมไทยในสมัยนี้จึงเรียกได้ว่า มีฐานะความเป็นอยู่อย่างสะดวกสบาย คือทุกคนรอบรู้ต่างก็มีกินมีใช้กันอย่างสมบูรณ์ โดยไม่ต้องดิ้นรนชวนขวายกันมากนัก ในศิลาจารึก จึงมีคำอธิบายว่า "ไพร่ฟ้าหน้าใส" ส่วนในสมัยกรุงศรีอยุธยา ก็มีคำให้การของชาวกรุงเก่ากล่าวไว้ว่า "...ฝูงชนพลเมืองรู้ทำมาหากิน มีการกสิกรรมทำไร่นา...พวกราษฎรก็มีทรัพย์สินมั่งคั่ง เจริญสมบูรณ์ขึ้นทุกที" (คำให้การชาวกรุงเก่า, ๒๔๕๗ : ๕๕)

ฐานะทางเศรษฐกิจของสังคมไทยในสมัยกรุงสุโขทัยนั้น แม้ว่าในหลักศิลาจารึกจะไม่ระบุไว้ตรง ๆ เราก็สามารถพิจารณาเอาได้จากข้อความที่ชี้แสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมืองว่า "...เมืองสุโขทัยนี้ดี ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว" นั่นเอง เพราะฐานะทางเศรษฐกิจของประเทศย่อมสะท้อนให้เห็นถึงฐานะทางเศรษฐกิจของประชาชนด้วย สำหรับฐานะเศรษฐกิจของสังคมไทยในสมัยอยุธยา ก็พิจารณาได้จากฐานะทางเศรษฐกิจของประเทศอีกทางหนึ่ง ซึ่งมีผู้อธิบายไว้ว่า "ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ประเทศชาติมีความเจริญรุ่งเรืองมาก นักประวัติศาสตร์ทั่ว ๆ ไปย่อมรับรองว่า ในสมัยกรุงศรีอยุธยามีบ้านเมืองได้บรรลุถึงความเจริญรุ่งเรืองที่สุดยุคหนึ่ง เพราะเหตุที่เมืองไทยมีพุทธศาสนาที่มีขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีงาม และมีการปกครองที่เป็นระเบียบเรียบร้อย พร้อมทั้งเศรษฐกิจก็เจริญมาก ประชาชนจึงอยู่ดีกินดีโดยทั่วกัน" (วิชัย ประสงค์สีต, ๒๕๑๐ : ๑๑๔)

* ล้วนฐานะทางเศรษฐกิจของสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นช่วงสมัยที่มีการ
 วิวัฒนาการทางสังคมต่อจากสมัยกรุงสุโขทัย และอยุธยาอย่างช้า ๆ โดยทั่วไปแล้วก็คงยังมีความ
 เป็นอยู่หรือฐานะเศรษฐกิจในชั้นพหุมีพอกิน ไม่ถึงกับก่อให้เกิดความเคียดแค้นในการครองชีพ

การกล่าวถึงฐานะทางเศรษฐกิจของสังคมไทยเท่าที่สรุปมานี้ เป็นการวิเคราะห์
 จากหลักฐานเท่าที่พอจะทำได้ เพราะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในอดีต ที่ไม่ค่อยปรากฏหลักฐานโดยตรง
 กังที่ ขจร สุขพานิช กล่าวไว้ว่า "ในจำนวนหนังสือเรื่องเมืองไทย เราจะหาหนังสือซึ่ง
 กล่าวถึงสภาพของสังคมไทย โดยเฉพาะเกี่ยวกับประชาชนพลเมืองว่ามีภาวะการดำรงคงอยู่
 เลี้ยงตนเลี้ยงตรอบครว้อย่างไร เราหาได้ยากเหลือเกิน" (ขจร สุขพานิช, ๒๕๑๔ : ๒๐)

๓. ความเหลื่อมล้ำในสังคม แม้ว่าโดยทั่วไปแล้วฐานะความเป็นอยู่ของสังคมไทย
 ในสมัยก่อนเมื่อก้าวโดยสรุป จะมีความเป็นอยู่อุดมสมบูรณ์ ไม่ถึงกับเคียดแค้นกันจนชวายน
 ต่อการดำรงชีพจนเกินไป นอกจากจะต้องปฏิบัติไปอย่างพอเหมาะพอควรแก่การดำรงชีพ
 แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า สังคมไทยสมัยก่อนมิได้มีความเหลื่อมล้ำในด้านความเป็นอยู่ เพราะ
 เมื่อพิจารณาถึงรายละเอียดแล้วปรากฏว่าสังคมไทยสมัยนั้นยังมีความแตกต่างกันอยู่ในการ
 ดำรงชีพ ความแตกต่างที่เห็นได้ชัดเจนเกิดขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะว่าสมัยนั้นมีระบบ
 ศักดินาเกิดขึ้น จึงมีการแบ่งสังคมออกเป็นสองชั้น คือ ผู้ดี และไพร่ โดยพิจารณาจากศักดินา
 ผู้ที่มีศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไป เรียกกันว่าผู้ดี ส่วนที่มีศักดินาต่ำกว่านั้น ถือว่าเป็นไพร่
 "ไพร่นั้นแบ่งออกเป็น ๕ ชั้น ไพร่หลวง ไพร่สม ไพร่ส่วย เลข และทาส" (ขจร สุขพานิช,
 ๒๕๑๔ : ๒๐) และระบบศักดินานี้ก็ยังคงสืบต่อกันมาจนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ในจำพวกไพร่ด้วยกันทั้ง ๕ ชนิดก็ยังปรากฏว่ามีภาวะความเป็นอยู่ไม่เหมือนกัน
 เช่น มีกฎหมายประกาศใช้ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ระบุพหุศักราช ๒๒๕๑
 มีข้อความว่า "...ไพร่ท้องหมู่เข้าเคื่อนออกเคื่อนทวาราชการทุกวันนี้ได้ความยากกว่าไพร่(หลวง)
 ส่วยทั้งปวงเป็นหลายเท่า..." (อนุমানราชชน, พระยา, ๒๕๐๗ . ๑๓๐) สิทธิในการ
 ครอบครองที่ดินพวกไพร่เหล่านี้ก็มีไม่เท่ากัน เช่น "ไพร่หลวงมีศักดินา ๒๕ ไร่ ไพร่ราบ
 มีศักดินา ๒๐ ไร่ แม้แต่บุคคลซึ่งมีอาชีพเป็นอิสระ ไปจากราชการแผ่นดิน ก็มีศักดินาเช่นเดียวกัน
 เช่นนายโรงละครมีศักดินา ๓๐ - ๔๐ ไร่" (อนุমানราชชน, พระยา, ๒๕๐๗ . ๑๓๒)

ส่วนสังคมในกลุ่มระดับผู้ดีด้วยกัน ก็มีไม่มีความเป็นอยู่ทัดเทียมกันไม่ ผู้ที่เหล่านี้อย่างยิ่งมีความเหลื่อมล้ำในภาวะความเป็นอยู่เช่นเดียวกับไพร่ เช่น ชันเจ้าฟ้าทรงศักดินา ตั้งแต่ ๑๕,๐๐๐ ไร่ ถึง ๒๐,๐๐๐ ไร่ ชันพระองค์เจ้าตั้งแต่ ๑,๕๐๐ ไร่ไปถึง ๙,๐๐๐ ไร่ หม่อมเจ้ามีศักดินา ๑,๕๐๐ ไร่ หม่อมราชวงศ์มีศักดินา ๕๐๐ ไร่ หม่อมหลวงมีศักดินา ๒๐๐ ไร่ (อนุমানราชชน, พระยา, ๒๕๐๙ : ๑๑๑)

แต่อย่างไรก็ตามแม้ว่าสังคมไทยจะมีความแตกต่างในภาวะความเป็นอยู่แบบระบบชนชั้นก็มีได้มีลักษณะเช่นเกี่ยวกับการแบ่งวรรณะอย่างในสังคมพวกอินเดีย เพราะการแบ่งระดับชนชั้นและความแตกต่างของบุคคลในสังคมไทย มิได้เป็นเครื่องกีดกันต่อการคบหาสมาคมของบุคคลต่างชั้นกันเลย จึงเป็นการแบ่งชนชั้นชนมีความคล่องตัว

สภาพทางสถาบันการศึกษา

การจัดการศึกษาของไทยนับตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นต้นมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เรียกได้ว่าเป็นการศึกษาแผนโบราณ (ถวิ จรรยาโรจน์, หลวง, ๒๕๔๔ : ๒) ทั้งนี้เพราะเหตุว่าการจัดการศึกษาในช่วงที่กล่าวถึงนี้ มีลักษณะอย่างเดียวกันที่จะได้กล่าวถึงรายละเอียดต่อไป

เมื่อกล่าวถึงคำว่า การศึกษา ปรากฏว่าในปัจจุบันนี้การศึกษาต่างก็ให้คำนิยามไว้อย่างตามทัศนะของแต่ละคน เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพการศึกษาในปัจจุบัน แต่เมื่อพูดถึงการศึกษาแผนโบราณของไทย ก็ต้องคำนึงถึงความหมายที่เข้าใจกันเป็นสามัญอย่างกว้าง ๆ คือหมายถึง "การเล่าเรียนฝึกฝนและอบรม เพื่อให้ผู้ศึกษามีความรู้ความชำนาญสามารถไปประกอบการทำงานอันเป็นอาชีพของตนได้ มีอนามัยสมบูรณ์ และมีจรรยาความประพฤติดี อันจะเป็นคุณเป็นประโยชน์ แก่ตน ครอบครัว และส่วนรวม ในทางดำเนินวิถีชีวิต และทำให้เกิดสติปัญญาความสามารถของตนที่เร้นอยู่คลี่คลายเป็นความเจริญ ส่งผลให้เกิดความสุขกายสบายใจ" (อนุমানราชชน, พระยา, ๒๕๑๐ : ๑๔๔)

๖. สมัยสุโขทัย หลักฐานที่กล่าวถึงการศึกษาของสังคมไทยครั้งแรก คือในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ก้านที่ ๘ ความว่า

"เมื่อก่อนลายสือไทยนี้มี ๑๒๐๕ ศกปีมะแม พ่อขุนรามคำแหงหาใจในใจใส่ลายสือไทยนี้ ลายสือไทยนี้จึงมีเพื่อขุนผู้้นั้นใส่ไว้ พ่อขุนรามคำแหงนั้น หาเป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทยทั้งหลาย หาเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลายให้รู้บุญรู้ธรรมแท้" (ศิลปากร, กรม, ๒๕๒๗:๕๗)

ผลประโยชน์ในวงการศึกษา จากการคิดประดิษฐ์อักษรไทย คือทำให้มีวรรณคดีเกิดขึ้นในสมัยนั้นหลายเรื่อง เช่น ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช สุภาภิศพระร่วง ไตรภูมิพระร่วง คำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ จากหลักฐานที่ปรากฏในหลักศิลาจารึกแสดงให้เห็นว่า ประมุขของประเทศมีส่วนในการจัดการศึกษาให้แก่สังคมด้วย

* วิชาที่ศึกษาเล่าเรียนในสมัยสุโขทัย มีภาษาไทย ภาษามอญ และวิชาสามัญเบื้องต้นเป็นสำคัญ วิชาอื่น ๆ ก็มี การแต่งคำประพันธ์ วาดเขียน วิชาการต่อสู้ป้องกันตัว คำรายา และการอบรมศีลธรรมจรรยา ฝ่ายเด็กหญิงก็จะเรียนเกี่ยวกับการบ้านการเรือน เย็บปักถักร้อย ดังปรากฏในคำรับนางนพมาศว่า

"ในสมัยนั้น นรชาติชายหญิงล้วนทั้งมวลย่อมมีความฉลาดสบายด้วยอำนาจอุโลกธรรมคา เป็นไปโดยเสมอมิไคยมิไคยหย่อน หนุ่มนุชก็ประกอบไปด้วยสติปัญญาโดยมาก ต่างว่าเรียนสรรพวิชาต่าง ๆ ฝ่ายทหารก็เรียนรู้ศิลปศาสตร์ เพลงอาวุธ... บรรดาพวกพ่อค้า พลเรือน ต่างก็เล่าเรียนคัมภีร์ไตรเพทไตรวิชา... บ้างก็เรียนรู้เวชกรรม..."

และอีกตอนหนึ่งว่า "ฝ่ายสตรีต่างก็รู้วิชาช่าง สุวรรณลายแล่นเลขาแกะปั้น ปักทอร้อยกรอง เย็บย้อมเป็นที่ทำกิน เกษมสุขทุกทั่วหน้า" (บุญยงค์ เกศเทศ, ๒๕๑๗:๓๑-๓๒)

* ในด้านการอบรมศีลธรรมจรรยานั้นยังปรากฏว่าในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ได้ทรงยกเอาพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ และได้สร้างพระแท่นมนังคศิลาอาสน์ไว้กลางดงตาล เมื่อถึงวันโกนวันพระ ก็นิมนต์พระสงฆ์มาแสดงพระธรรมเทศนาสั่งสอนประชาชน ซึ่งนับได้ว่าเป็นการจัดการศึกษาผู้ใหญ่ก่อนอบรมจริยศึกษา เมื่อถึงสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทย พระองค์ก็ทรงออกบวชชั่วคราวเพื่อศึกษาพระศาสนา จึงทำให้เกิดเป็นประเพณีการบวชเรียน และทำให้เด็กไทยต้องเข้าเรียนในวัดสืบมา

สถานศึกษาในสมัยสุโขทัยเมื่อกล่าวโดยทั่วไป วัดเป็นสำนักเรียนของบุตรหลานข้าราชการ และราษฎรส่วนบ้านและสำนักปราชญ์ราชบัณฑิตนั้นสอนเฉพาะ เจ้านายและบุตรหลานข้าราชการ สำหรับองค์กรในการจัดการศึกษา จึงถือได้ว่า บ้าน วัด และรัฐ ร่วมกันจัดการศึกษาเพื่อสังคม

๒. สมัยอยุธยา การศึกษาในสมัยนี้ปรากฏว่า บ้าน วัด และรัฐยังเป็นองค์กรในการจัดการศึกษาของสังคมร่วมกัน คือวัดนั้นยังคงเป็นสถานศึกษาอบรมของบุคคลโดยทั่วไป ทั้งนี้ เนื่องจากว่า ตามปกติพระสงฆ์ในสมัยนั้นก็เป็นผู้สั่งสอนประชาชนในค่านิยมธรรมจรรยา และความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเป็นประจำอยู่แล้ว อีกประการหนึ่ง การบวชกับการเรียนในสมัยก่อนย่อมเป็นของคู่กัน จึงเรียกรวมกันว่าบวชเรียน ฉะนั้นในสังคมชาวบ้านโดยทั่วไปผู้ที่มีวิชาความรู้ในค่านต่าง ๆ มากเหมาะสมที่จะเป็นผู้ให้การศึกษแก่กุลบุตรก็คือพระนั่นเอง ผู้ที่ต้องการให้บุตรหลานได้ศึกษาหาความรู้จึงนิยมส่งบุตรหลานของตนไปศึกษาที่วัด ส่วนบ้านก็เป็นสถานศึกษาวิชาชีพที่ถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ สำหรับรัฐก็ทำหน้าที่หนุนบำรุงการศึกษาทั้งทางตรงและทางอ้อม

ในสมัยอยุธยานี้มีการศึกษาใหม่เกิดขึ้นอย่างหนึ่งคือ พวกมิชชันนารีได้เข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาจึงได้สอนวิชาต่าง ๆ เป็นการชักจูงไปด้วย

> วิชาที่ศึกษากันในสมัยอยุธยานั้น มีประเภทวิชา ภาษาไทย บาลี สันสกฤต ฝรั่งเศส เขมร พม่า มอญ จีน วิชาเลข วิชาโหราศาสตร์ แพทย์ศาสตร์ วิชาช่าง และอาชีพต่าง ๆ (ทองเคื่อน พิศาลบุตร, ๒๕๑๒.๕)

ในด้านการสอนจริยศึกษานั้นได้รับการส่งเสริมจากองค์พระมหากษัตริย์เป็นอันดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และพระเจ้าทรงธรรม ทรงให้ความสนใจอุปถัมภ์บำรุงพุทธศาสนาเป็นพิเศษ โดยการเสด็จออกบวช และทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนาได้แก่มหาชาติคำหลวง ส่วนในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ก็ทรงส่งเสริมการศึกษาค้นภาษาและวรรณคดี ดังปรากฏหลักฐานว่า พระองค์ทรงโปรดเกล้า ฯ ให้พระโหราธิบดีแต่งแบบเรียนภาษาไทยเล่มแรกขึ้น เพื่อให้กุลบุตรกุลธิดาได้ศึกษาเล่าเรียน คือ จินตามณี และยังทรงให้จัดราชสำนักเป็นที่ชุมนุมกวี การศึกษาของบุคคลในกลุ่มราชสำนักจึงรุ่งโรจน์มาก ทำให้เกิดวรรณคดีขึ้นหลายเรื่อง เช่น สมุทรโฆษคำฉันท์ กำสรวลศรีปราชญ์ ฯลฯ

* ในสมัยอยุธยาปรากฏว่ามีการศึกษาพิเศษเกิดขึ้น คือโรงเรียนสามเณร (ดวงเดือน พิศาลบุตร, ๒๕๑๒ : ๕) โรงเรียนนี้ตั้งขึ้นเพื่อส่งสอนชาวพื้นเมืองที่ประสงค์จะเข้ารับเป็นโรงเรียนของพวกบาทหลวง ทั้งนี้เนื่องจากพวกมิชชันนารี ได้รับอนุญาตให้สร้างโบสถ์เพื่อทำกิจทางศาสนาได้ ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระชัยราชา และพระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อ ๆ มาก็ทรงให้ความอุปถัมภ์ เช่นสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้พระราชทานพระราชนิพนธ์ให้แก่วรรณพจนานุกรมฝรั่งเศษ เมื่อมีโบสถ์แล้วจึงตั้งโรงเรียนขึ้นด้วย โรงเรียนสามเณรนั้นนอกจากจะสอนศาสนาแล้วก็สอนหนังสือและวิชาอื่น ๆ ด้วย วิชาอื่น ๆ ที่รับมาจากต่างประเทศ ในสมัยนี้ได้แก่ การหล่อปืนไฟ วิชาใช้ปืนไฟ ตำรายา และทำของกิน

๓. สมัยธนบุรี เนื่องจากสมัยนี้มีช่วงระยะเวลาที่สั้น และเป็นระยะที่ต้องทำศึกสงครามอยู่ตลอดเวลา ตามประวัติศาสตร์จึงมีเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษาสรุปได้แค่เพียงว่า "ผู้ที่มีวิชาความรู้เหลือน้อย เพราะถูกฆ่าตายบ้าง ถูกกวาดต้อนไปพม่าบ้าง เป็นระยะเวลาที่เหตุการณ์บ้านเมืองยังไม่สงบเรียบร้อย การฟื้นฟูการศึกษาทำได้ไม่มาก แต่ก็ได้แสวงหารวบรวมตำราต่าง ๆ มาเก็บไว้ที่อารามหลวง เพื่อใช้เล่าเรียนต่อไป และทรงหนุนบำรุงการศึกษาในวัดเช่นเดียวกับสมัยก่อน" (ดวงเดือน พิศาลบุตร, ๒๕๑๒ : ๕)

๔. สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การศึกษาในสมัยนี้แบ่งออกเป็น ๓ ระยะ แต่ในที่นี้จะกล่าวเพียงระยะเดียว ซึ่งเกี่ยวข้องกับข้อมูลที่น่ามาวิเคราะห์คือระยะแรก "ตั้งแต่เริ่มตั้งกรุงเทพ ฯ เป็นเมืองหลวงจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๓๖๕ - ๒๔๑๔" (วรวิทย์ วสินสรากร, ๒๕๑๒ : ๕) และจะกล่าวเฉพาะรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ เท่านั้น

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้การศึกษายังคงดำเนินไปทำนองเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ วัดยังคงเป็นศูนย์กลางในการให้ความรู้แก่ประชาชนพลเมือง ครูผู้ให้การศึกษาอบรมก็คือพระสงฆ์ และนักเรียนก็ต้องเป็นเด็กวัดไปด้วยในตัว นักเรียนส่วนใหญ่จึงเป็นเด็กผู้ชาย ส่วนผู้หญิงนั้นยังถูกทอดทิ้งในด้านการศึกษา จะมีอยู่กันน้อยคนที่อ่านและเขียนหนังสือได้ ส่วนใหญ่แล้วผู้หญิงจะได้รับการศึกษาอบรมภายในบ้าน ซึ่งจะเป็นการศึกษาอบรมในค่านิยมมารยาทและการ เป็นแม่บ้านแม่เรือนซึ่งถือว่าสำคัญยิ่ง

โอกาสในการศึกษาเล่าเรียนของเด็กชายจึงมากกว่าหญิง เพราะ "เด็กชายนั้นเมื่อโตขึ้นราว ๘ ขวบขึ้นไป ปิตามารคาก็พาไปฝากอาจารย์ ชาวบ้านแต่ละคนย่อมจะมีพระสงฆ์ซึ่งตนเคารพนับถือ และเป็นอุปฐากองค์หรือสององค์เสมอ บางคนรู้จักกับเจ้านาย ข้าราชการก็ส่งบุตรหลานไปให้ช่วงใช้ และอบรมความรู้ไปในตัว อย่างไรก็ตามก็โดยมากต้องผ่านวัดเสียก่อน พออายุ ๑๒ ขวบก็บวชเป็นเณร ๒๐ - ๒๑ ปี บวชเป็นพระภิกษุ เมื่อบวชเป็นพระภิกษุแล้ว เรียกได้ว่าบรรลุนิติภาวะ ผู้ที่ใคร่แสวงหาความรู้ทางพุทธศาสนาที่จำพรรษาต่อ ผู้ที่จะออกมาแสวงหาอาชีพ ก็ออกมาทำงานกับอาจารย์ หรือผู้ชำนาญในอาชีพนั้น ๆ โดยมากวิชาที่ถ่ายทอดกันตามตระกูล ในระหว่างนี้ชายหนุ่มอาจเรียนวิชาพิเศษ เช่น คาลาอาคม วิชาหมว ยกระเป๋ กระบอง" (กวี จรรยาโรจน์, หลวง, ๒๕๕๒ : ๒๒๕) ส่วนทางด้านเด็กผู้หญิง "เมื่อโตมีอายุพอสมควรก็ช่วยพ่อแม่ทำงานบ้าน เช่น ตักน้ำ ตำข้าว เก็บผัก หักฟืน หุงข้าว ทอดผ้า และเย็บปักถักร้อย สิ่งง่าย ๆ ตลอดจนเลี้ยงน้อง ที่จะมีโอกาสเรียนรู้นั้นสื่อนั้นหายาก นอกจากจะเป็นลูกผู้ใหญ่มากก็มิอันจะกิน แม้กระนั้นก็ไม่อยากให้ลูกผู้หญิงรู้หนังสือ เพราะกลัวจะเล่นเพลงยาว แต่งกลอนโต้ตอบกับผู้ชาย ซึ่งมีก็อาจทำให้ใจแตกง่าย เด็กหญิงบางคนซึ่งเป็นลูกผู้หญิงของผู้มีอันจะกิน อาจมีความรู้เย็บปักถักร้อย และเย็บปักสิ่งที่ดี ๆ งาม ๆ ถึงขนาดควยก็ได้" (อนุমানราชชน, พระยา, ๒๕๑๐ : ๑๔๗)

นอกจากบ้านและวัดจะเป็นองค์กรสำคัญในการรับภาระเรื่องการศึกษาแล้ว ทางฝ่ายรัฐและราชสำนักก็มีส่วนช่วยในการควบคุม และให้ความอุปถัมภ์ตามสมควร ได้แก่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นสมัยฟื้นฟูกิจการต่าง ๆ ในทางด้านการศึกษาก็ได้ ทรงฟื้นฟูบำรุงวรรณกรรม เช่น "พอเสร็จขึ้นเสวยราชย์ก็โปรดให้อาลักษณ์ศรีธรรมดคีเรียงนิทานอิหฺร่านราชธรรม อันเป็นหนังสือแปลจากภาษาอาหรับตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาสร้างขึ้นเป็นฉบับหลวง นับเป็นเรื่องแรกในการบำรุงวรรณกรรม" (วิชัย ประสงค์, ๒๕๑๐ : ๒๑๑) ในสมัยรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงให้ความสนพระทัยในด้านการประพันธ์มากเป็นพิเศษ จนถึงกับมีภาณิกของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ว่า "ในรัชกาลที่ ๒ ใครแต่งบทกลอนดีก็เป็นคนโปรด" (กวี จรรยาโรจน์, หลวง, ๒๕๕๔ : ๙) ในสมัยรัชกาลที่ ๒ พระองค์ได้ทรงสร้างโรงงานขึ้น โรงงานนี้เป็นสถานที่สำหรับการศึกษาค้น

คงจะเห็นได้จากคำประกาศเรื่องโรงงานว่า

"โรงงานนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงสร้างขึ้นไว้ให้มีเจ้าพนักงานจัดอาหาร และสำหรับคาวหวานเลี้ยงพระสงฆ์สามเณรและข้าราชการที่มานอนประจำในพระบรมมหาราชวัง กับทั้งบริจากราชทรัพย์แจกคนชราพิการ ให้พระธรรมเทศนาและสอนหนังสือวิชาต่าง ๆ"

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็ทรงสนับสนุนทั้งในด้านการศึกษาล่าเรียนทางศาสนา และวิชาการโดยทั่วไปเป็นพิเศษ เช่นในทางการศึกษาฝ่ายศาสนา ก็โปรดเกล้า ฯ ให้มีการสอบไล่พระปริยัติธรรมในพระบรมมหาราชวัง ทรงเกื้อกูลเลี้ยงดูตลอดจนบิดามารดาของพระสงฆ์ที่สอบได้เป็นเปรียญและรชาคณะ ส่วนในด้านการศึกษาวិชาการอื่น ๆ นั้น พระองค์ทรงโปรดให้ปฏิสังขรณ์และจารึกวิชาการด้านต่าง ๆ ที่วัดพระเชตุพน จึงเปรียบเสมือนทรงจัดให้มีสถานศึกษาชั้นมหาวิทยาลัยเป็นแห่งแรก เพราะมีตำราหลายสาขาค่วมกัน เช่น

ก. วิชาหนังสือ มี กาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ มีเนื้อเรื่องประกอบด้วยสุภาษิตต่าง ๆ

ข. วิชาแพทย์ มีตำรายาแก้โรคต่าง ๆ ตำราหมอนวด มีภาวศ เอกชนพันธุไม้ เครื่องยาต่าง ๆ ปลูกไว้เป็นตัวอย่าง

ค. วิชาช่าง คือช่างเขียนภาพและจาร ช่างหล่อ ช่างปั้น แกะสลัก ช่างประดับ ซึ่งเป็นฝีมือสำหรับใช้เป็นแบบอย่างที่ดี ฯลฯ

การที่ทรงโปรดเกล้า ฯ ให้จารึกดรรชนีวิชาการต่าง ๆ ไว้เช่นนี้ นับว่าเป็นแนวความคิดริเริ่มในการจัดการศึกษา และมีคุณค่าต่อการศึกษามาก เพราะเป็นการเปิดโอกาสและช่วยให้ผู้ที่รักเรียนได้ศึกษาหาความรู้ด้วยตนเองได้

ในรัชกาลนี้ปรากฏว่ามีการสร้างโรงพิมพ์ภาษาไทยแห่งแรกขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร แต่การพิมพ์ส่วนใหญ่เป็นการพิมพ์เพื่อสอนหนังสือศาสนาของพวกมิชชันนารี มีการพิมพ์หนังสือใช้ในราชการเพียงครั้งเดียวคือ พิมพ์ใบปลิวห้ามสูบฝิ่น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๒ แต่อย่างไรก็ตามก็ยังนับว่าการพิมพ์หนังสือในสมัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ทางค่านตำราและวิชาที่เรียนในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เมื่อกล่าวโดยรวม ๆ ก็มีตำราเกิดขึ้นใหม่หลายเล่ม แต่วิชาหนังสือที่ได้ศึกษาเล่าเรียนกันมีปรากฏแน่ชัด ๕ เล่ม คือ ประถม ก กา ประถมมาลา สุบินทุมาร ประถมจินคามาณีเล่มหนึ่ง ประถมจินคามาณีเล่มสอง และหนังสืออ่านประกอบอื่น ๆ อีก มี เลือโคจันทรโครพ อนิรุทธ สมุทรโฆษ เพชรมงกุฎ สังข์ทอง กากี พระยาฉันทพันธ์ สวัสดิรักษา (คงเคื่อน พิศาลบุตร, ๒๕๑๒ : ๑๐) นอกจากวิชาหนังสือแล้ว ยังปรากฏหลักฐานการเรียนวิชาชีพอื่น ๆ เป็นพิเศษอีก ซึ่งมีอ้างในประถม ก กา วิชาเหล่านี้ได้แก่ ตำราโหรหมอดู (วิชาโหราศาสตร์) วิชาตำราหมอยา (แพทยศาสตร์) ตำราวิชาเลขโจทยคำขาย (เลขคณิต) ตำราวิชาช่างทอง วิชาเสมียน (คืออ่านเขียนในบัตรทองคำและกฎหมายกับบัญชีสามโนครว) (ปริยัติธรรมราชา, พระยา, ๒๕๐๒ : ๓๑)

สรุป สภาพทางสถาบันการศึกษาของไทยตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วเรียกว่า เป็นการศึกษาแบบโบราณซึ่งมีลักษณะในค่านต่าง ๆ ดังนี้

๑. สถานที่เรียน ใช้สถานที่เรียนในวัด ได้แก่ หอฉัน หอสวดมนต์ ศาลาการเปรียญ วิหาร ห้องเรียนใหญ่ คือหอฉันและหอสวดมนต์ เมื่อพระเสด็จจากการปฏิบัติภารกิจทางศาสนาตามกิจวัตรแล้ว ศิษย์ก็มาประชุมกันต่อหนังสือจากอาจารย์ ไม่มีการแบ่งชั้นแบ่งอายุ แล้วแต่ใครจะเรียนได้เร็วเท่าใด อาจารย์ก็ต่อหนังสือให้ จนหมดความรู้ นักเรียนที่ต้องการรู้เชี่ยวชาญในวิชาหนึ่งวิชาใด ก็ไปเล่าเรียนต่อจากสำนักอาจารย์ที่มีความรู้เป็นเลิศในวิชานั้น ๆ นอกจากมีการประชุมเรียนตามสถานที่ดังกล่าวแล้ว พระผู้เป็นอาจารย์ยังได้สอนในภูมิจิตของตนโดยเฉพาะพระสงฆ์องค์หนึ่ง ๆ อาจมีศิษย์ที่เป็นของตนเองโดยเฉพาะตั้งแต่หนึ่ง ถึง สิบสองคน แล้วแต่ชื่อเสียงและเกียรติคุณของท่าน

ส่วนบ้านนั้นเป็นสถานศึกษาพิเศษที่จัดขึ้นแตกต่างกันไป ตามฐานะอาชีพและตระกูล

๒. นักเรียน เนื่องจากการศึกษาโดยส่วนรวมเป็นเรื่องเกี่ยวกับวัดและพระสงฆ์ เมื่อพระสอนเด็กผู้หญิงไม่ได้ นักเรียนจึงล้วนแต่เป็นเด็กชาย และเริ่มต้นจากการเป็นศิษย์วัด

คือเมื่อเด็กโตพอสมควรประมาณอายุ ๗ - ๑๐ ปี พ่อแม่ก็จะนำลูกมาฝากให้อยู่กับพระซึ่งคนได้
เจรจาฝากฝังไว้เรียบร้อยแล้ว เพื่อเป็นลูกศิษย์คอยรับใช้ เรียนหนังสือจากพระ และหัด
 สวดมนต์ ก่อนที่เด็กจะได้ศึกษาเล่าเรียนตำราทางศาสนาและวิชาอื่น ๆ พระต้องสอนให้
 อ่านออกเขียนได้ แต่เด็กนักเรียนสมัยวัดพวกนี้ ก็มีบางคนเหมือนกันที่มาเรียนเข้ากลับเย็น
 และบางคนก็มาอาศัยอยู่กับพระเมื่อทำพิธีโกนจุกแล้ว เมื่อเด็กผ่านพิธีโกนจุกแล้วคือ อายุราว
 ๑๑ - ๑๓ ปี ก็ให้บวชเป็นสามเณร จนกระทั่งเมื่ออายุ ๒๐ - ๒๑ ปี ก็อุปสมบทเป็นพระภิกษุ
 จึงกล่าวได้ว่าความเป็นนักเรียนในสมัยโบราณก็คือ เป็นพระนั่นเอง เราจะเห็นได้ว่า
 ข้าราชการผู้ใหญ่ในสมัยก่อนเป็นส่วนมากผ่านการบวชเป็นพระสงฆ์มาหลายพรรษาแล้วทั้งนั้น

๓. ครู ในสมัยโบราณครูก็คือพระสงฆ์ คำว่าครูที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ เจริญมีความหมาย
 คู่กับพระ เมื่อพูดถึงครูก็ย่อมหมายถึงพระ แต่ก่อนบรรดาวิชาเกือบทุกแขนง ที่พระจะพึงสอนได้
 โดยไม่ขัดต่อการปฏิบัติทางศาสนา แล้วย่อมมีศูนย์กลางอยู่ที่วัดทั้งนั้น ครูพระสงฆ์ในสมัยก่อนนี้
 มีชั้นอาวุโสเช่นเดียวกับครูตามโรงเรียนในปัจจุบันนี้ คือพระลูกวัดหรือชรวเป็นครูรอง สมภาร
 เจ้าวัดเป็นครูใหญ่ บางวัดก็มีครูที่มีความรู้เชี่ยวชาญเฉพาะวิชา นักเรียนคนใดต้องการเรียน
 วิชาให้รู้แตกฉานเป็นพิเศษก็ต้องฝากตัวเรียนกับครูที่เชี่ยวชาญ เฉพาะวิชานั้น

๔. เวลาเรียน ไม่มีกำหนดแน่นอนสุดแล้วแต่อาจารย์จะมีเวลาว่าง โดยปกติ
 จะเป็นดังนี้คือ นักเรียนที่เป็นพระภิกษุมีเวลาเรียนมากหน่อย คือตั้งแต่ตอนย่ารุ่ง ตอนนี้เป็น
 การเรียนส่วนตัว มีการท่องบททวนวิชาที่เรียนมาแล้ว พอรุ่งเช้าก็ไปปิดศบาท ตั้งแต่เวลา
 ๔ นาฬิกา เป็นต้นไป เป็นเวลาว่างที่นักเรียนทั้ง ๓ พวก คือ ศิษย์วัด สามเณร พระ
 มาประชุมพร้อมกันต่างคนต่างเรียน

✓ ๕. วิชาต่าง ๆ ที่เรียน มีทั้งวิชาสามัญซึ่งได้แก่วิชาหนังสือ คือ การอ่าน การเขียน
 และเลข วิชาเหล่านี้เป็นวิชาพื้นฐานที่นักเรียนจะต้องเรียนรู้ เพราะถือว่าเป็นบันไดขั้นแรก
 ที่จะต้องผ่าน เพื่อก้าวไปสู่การศึกษาวิชาการอื่น ๆ นอกเหนือจากวิชาหนังสือก็เป็นวิชาชีพ
 ต่าง ๆ เช่น วิชาหมอดู วิชาแพทย์ วิชาเสมียน วิชาทางค่านศิลป์ก็มี การต่อสู้ป้องกันตัว คือ
 กระบี่กระบอง มวย ฝ่ายเด็กผู้หญิงซึ่งสอนกันตามบ้าน ก็เป็นวิชาการบ้านการเรือน เย็บปักถักร้อย

วิชาที่สำคัญที่จะอบรมกันเป็นพิเศษอีกอย่างหนึ่งก็คือการอบรมจรรยาบรรณ

๒. ระเบียบวินัย การฝึกระเบียบวินัยจะเป็นไปในทางองให้รู้จักรักษากฎา
มรรยาท ซึ่งมีทั้งสิ่งที่ต้องการให้กระทำและห้ามไม่ให้กระทำ เช่น เวลาสอบกระดานต้อง
กราบ ๓ ครั้ง เมื่ออ่านหนังสือจบแล้วหรือเลิกอ่านก็ต้องกราบ ๓ ครั้ง เข้ามาถึงก็ต้องไป
กราบครู ๓ ครั้ง ฯลฯ ส่วนทางค่านที่ห้ามไม่ให้กระทำก็ได้แก่ ห้ามมิให้หยิบหนังสือหรือข้าม
กระดานและหนังสือ ห้ามมิให้ดึงกระดานหรือหนังสือไว้ที่อ่านนั้น ต้องเก็บไว้ตามที่สำหรับเก็บ
ห้ามมิให้พูดจาหลอกลวงครูบาอาจารย์หรือเพื่อนศิษย์ด้วยกัน เหล่านี้เป็นต้น มาตรการที่ใช้
ควบคุมการปฏิบัติตามระเบียบวินัยนี้จะมีทั้งการให้รางวัล และการทำโทษรางวัลที่ได้จะเป็นคำ
ชมเชย ส่วนการลงโทษก็คือการเขียนที่หนักเบาตามความผิดที่กระทำ

๓. คตินิยมในการศึกษาเล่าเรียน แม้ว่าการจัดการศึกษาของสังคมไทยสมัยก่อน
จะยังไม่เจริญก็ตาม แต่สังคมไทยก็ใฝ่มองเห็นคุณค่าและตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษา
มาช้านานแล้ว เมื่อเด็กเกิดจึงมีธรรมเนียมว่า "ถ้าเป็นเด็กชายก็เอาหนังสือสมุคตินสอไปวาง
ไว้ข้าง ๆ ถ้าเป็นผู้หญิงก็วางเครื่องเย็บปักถักร้อย" (กวี จรรยาโรจน์, ๒๕๕๒ : ๒๓๕)
การที่สังคมไทยมองเห็นความสำคัญของการศึกษานี้เอง จึงถือว่าตำราเรียนและครูบาอาจารย์
เป็นสิ่งที่ควรแก่การบูชา ดังนั้นก่อนที่จะให้เด็กศึกษาเล่าเรียนจึงต้องมีการไหว้ครูเสียก่อน
คือ "เมื่อพ่อแม่พามาฝากของบุตรไปฝากพระ ก็จะจัดหาดอกไม้ธูปเทียนเป็นเครื่องสักการะ
จัดใส่พานหรือภาชนะอย่างอื่นที่สมควรกัน รวมทั้งพานหมากพานพลูเป็นเครื่องเคารพด้วย
นำไปถวายพระซึ่งเป็นอาจารย์ของเด็ก เป็นการขึ้นครูไหว้ครู... ดอกไม้ที่นำไปบูชาครู
มักใช้ดอกมะเขือ และดอกเข็ม พร้อมทั้งมีธูปแพรง ด้วยหม้อมือหนึ่ง เอาเคล็ดเพื่อแรง
อธิษฐานว่า ขอให้ปัญญาแตกเหมือนธูปแพรง ดอกมะเขือเพราะของสองอย่างนี้เจริญงอกงาม
เร็ว และขอให้ปัญญาแหลมเหมือนดอกเข็ม แล้วแถมท้ายว่าให้เข็มเหมือนเกสร เมื่อพระผู้เป็น
อาจารย์ รับธูปเทียนและดอกไม้แล้ว เด็กก็จะกราบลงเพื่อขอฝากตัวเป็นลูกศิษย์ แล้วพระนำ
ดอกไม้ธูปเทียนนั้นไปปักหรือตั้ง และจุฑาธุชาพระพุทธรูป กล่าวคำขออำนาจพระพุทธานุภาพให้
คุ้มครองเด็ก และประสิทธิ์ประสาทความรู้ให้ต่อไปโดยลำดับ (อนุমানราชชน, พระยา,
๒๕๑๐ : ๑๔๔)

สภาพทางสถาบันศาสนา

๑. ลัทธิศาสนาที่เกี่ยวข้องกับสังคมไทย จุดกำเนิดของสถาบันศาสนาเป็นเรื่องเกี่ยวกับความเชื่อ ซึ่งในขั้นต้นก็เป็นความเชื่อเกี่ยวกับภูตผีปีศาจและเทวดา โดยเข้าใจว่าเป็นสิ่งที่บันดาลให้เกิดความสลับของธรรมชาติ ทั้งในทางที่เป็นคุณและเป็นโทษ สถาบันศาสนาของสังคมมนุษย์ทุกชาติทุกภาษา ในระยะแรกเริ่มจึงมีลักษณะที่เรียกว่า เทวนิยม ครั้นสมัยต่อ ๆ มาสถาบันนี้ค่อยวิวัฒนาการมาในรูปของการอบรมสั่งสอนในด้านคุณธรรม และมีลักษณะที่เรียกกันว่า ศาสนาอย่างสมบูรณ์ คือมีผู้ประกาศหรือศาสนิก มีคำสอนในศาสนา มีสาวก มีศาสนสถาน มีสัญลักษณ์ มีพิธีกรรม และเป็นเรื่องเชื่อถือได้ (สุพัตรา สุภาพ, ๒๕๑๘ : ๑๑๘ - ๑๒๐)

* ในสังคมของไทยเราตั้งแต่โบราณมา ก็ปรากฏตามหลักฐานในประวัติศาสตร์ว่า มีส่วนสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสถาบันศาสนาต่าง ๆ หลายศาสนา เป็นต้นว่า ศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ ศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลาม และลัทธิเทวนิยม ศาสนาพุทธนั้นเข้ามาสัมพันธ์กับสังคมไทย ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี หากว่าแต่เดิมนั้น "ชาวไทยนับถือพุทธศาสนาตามลัทธิมหายานายกอย่างพวกขอม ต่อมาเมื่อคนไทยเดินทางไปยังเกาะลังกา ไปบวชเรียนตามลัทธิลังกาวงศ์ แล้วเข้ามาเผยแพร่อยู่ที่นครศรีธรรมราช พระเจ้ารามคำแหงเสด็จลงไปพบจึงนิมนต์ขึ้นมาตั้งเป็นสังฆราชกรุงสุโขทัย และให้บวชคนไทยต่อมา พระเจ้ารามคำแหงได้ทรงทำไมตรีกับลังกา และได้พระพุทธรูปทองคำมาจากลังกา... นับแต่นั้นมาลัทธิหินยานก็เสื่อมลงจนสูญไป คนไทยก็ถือแต่ลัทธิลังกาวงศ์อย่างเกี่ยวเนื่องมา" (เจริญ ไชยชนะ, ๒๕๔๔ : ๓๙)

ศาสนาอิสลามนั้น "ได้มีพ่อค้าชาวอาหรับนำเข้ามาเผยแพร่ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา" (ประเทศไทย, ๒๕๐๘ : ๕๑๑) ส่วนศาสนาคริสต์ก็ปรากฏว่าเข้ามาสัมพันธ์กับสังคมไทยเป็นเวลานานมาแล้ว เช่นกันคือ "เริ่มตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๒๒๐๐ ซึ่งเป็นยุคกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีของไทย ได้มีคณะบาทหลวงโรมันคาทอลิกชาวตะวันตก เข้ามาเผยแพร่ศาสนาในประเทศไทย และต่อมาบรรดาคนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ก็ได้มีนักสอนศาสนาคริสต์นิกาย

โปรแตสแตนต์ ซึ่งเป็นชาวตะวันตก เข้ามาเผยแพร่ศาสนาตามลัทธินิกายของตน"

(ประเทศไทย, ๒๕๐๘ : ๕๑๕)

สำหรับศาสนาพราหมณ์นั้นมาสู่สังคมไทยช้า นานแล้วเช่นกัน ความจริงแล้วเรื่องของศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธมีส่วนเกี่ยวข้องกันอยู่แล้วในตัวเองตั้งแต่เริ่มเกิดศาสนาพุทธ ฉะนั้นเมื่อเรายอมรับนับถือศาสนาพุทธจึงย่อมมีอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ปะปนเข้ามาด้วย จึงปรากฏว่า "ประชาชนพลเมืองบรรดาที่เป็นพุทธศาสนิกชน... ก็ได้ถือปฏิบัติตามศาสนาพราหมณ์สืบเนื่องกันมา จนกลายเป็นจารีตประเพณีของไทยก็มีมาก" (ประเทศไทย, ๒๕๐๘ : ๕๒๒)

ในส่วนความเชื่อทางค่านิยม ก็สันนิษฐานได้ว่า "ชาวไทยสมัยเมื่อยังไม่ได้นับถือศาสนาพุทธ คงมีความเชื่อถือผีสิ่งลี้ลับเทวดากันมาก่อน คงจะเห็นได้จากนิยาย นิทาน และเรื่องความรูต่าง ๆ ซึ่งเป็นคติความเชื่อถือของชาวบ้าน อันเหลือสืบมาจนกระทั่งทุกวันนี้... เมื่อชาวไทยได้รับพุทธศาสนาเป็นที่ฝังแล้ว เรื่องนับถือผีของเขาก็นับอยู่ และได้ผีที่มีในพุทธศาสนาเข้ามาแต่เดิม จากอินเดียและลังกา ซึ่งคิดพ่วงท้ายเข้ามาด้วย" (อนุমানราชชน, พระยา, ๒๕๐๙ : ๑๑๓ - ๑๑๔)

✱ เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว แม้ว่าในสังคมไทยจะมีประวัติเกี่ยวข้องกับศาสนาต่าง ๆ หลายศาสนาก็จริง แต่ก็ยังเป็นเพียงส่วนน้อยไม่มีอะไรลึกซึ้งเป็นแก่นสาร ทั้งนี้เพราะเรามีศาสนาพุทธเป็นหลักแห่งความเชื่อถือ เพราะเป็นศาสนาประจำชาติอยู่แล้วนั่นเอง ฉะนั้นเมื่อกล่าวถึงสถาบันศาสนาที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทยอย่างแท้จริงก็คือ พุทธศาสนานั้นเอง แต่ทั้งนี้ก็หมายถึงอิทธิพลบางอย่างในศาสนาพราหมณ์ และลัทธิเทวนิยม ที่แทรกซึมอยู่ในศาสนาด้วย

๒. หลักการที่สำคัญของสถาบันพุทธศาสนา คำสั่งสอนในศาสนาพุทธ หรือที่เรียกว่าพระธรรมนั้น มีมากมายตามจำนวนที่ใช้เรียกกันว่า แปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ แต่ในบรรดาคำสั่งสอนทั้งหลายเหล่านี้ ก็ล้วนแต่เป็นรายละเอียดปลีกย่อยที่แยกแยะไปจากหลักใหญ่ หรือที่เรียกว่า หัวใจของพระพุทธศาสนานั้นเอง ซึ่งมีอยู่ว่า

สพฺพ ปาปสฺส อกรรมํ จงละเว้นการทำบาปทั้งปวง
 อุตฺตสฺส ปสมฺปทา จงทำกุศลให้เกิดขึ้น
 สจฺจิตฺต ปริโยท ปณํ จงชำระจิตให้บริสุทธิ์

(สุกัทร สุนคชาภิรมย์, ๒๕๓๓ : ๑๔ - ๑๖) หลักคำสอนที่กล่าวมานี้ จะสังเกตได้ว่า มีจุดประสงค์เพื่อการพ้นทุกข์ หรือเพื่อให้เกิดความสุขในชีวิตนั่นเอง เพราะแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา เริ่มต้นด้วยการสั่งสอนให้คนรู้จักธรรมชาติทั้งหลายทั้งปวง รวมทั้งให้รู้จักทุกข์ ค้นเหตุให้เกิดทุกข์ ดังที่พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย แต่ก่อนนี้ก็ดี เดี่ยวนี้ก็ดี เราบัญญัติขึ้นสอนเฉพาะเรื่องทุกข์ กับความดับไม่เหลือแห่งทุกข์เท่านั้น"

(ชนะ ประเมศรี, ๒๕๐๓ : ๘๓)

เรื่องความทุกข์และหนทางแห่งการดับทุกข์นี้ ในทางพุทธศาสนาก็คือ เป็นความจริงแท้แน่นอนที่มีอยู่ในธรรมชาติ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงค้นพบ พระองค์ทรงค้นพบความจริงว่า ชีวิตทุกชีวิตย่อมประสบความทุกข์ และทุกข์นี้ก็ย่อมเกิดจากเหตุ การดับทุกข์จึงต้องดับที่เหตุ อันได้แก่การปฏิบัติไปตามมรรค ๘ ประการ ความจริงที่พระพุทธเจ้าค้นพบเป็นเบื้องต้นก่อนที่จะมีคำสอนอื่น ๆ ตามมานี้ มีชื่อเรียกว่า "อริยสัจสี่" จนมีบางคนกล่าวว่า หัวใจของพระพุทธศาสนาก็คือ อริยสัจสี่นี้เอง

หลักสำคัญในศาสนาพุทธอีกสองประการที่กล่าวถึงกันเสมอ ว่ากันว่าเป็นปรัชญาที่แท้จริงของพุทธชนก็คือ เรื่อง ไตรลักษณ์ และ ปฏิจจสมุปบาท เรื่องไตรลักษณ์นั้นมีอยู่ ๓ ประการ คือ อนิจจัง (ความไม่คงที่ ความเปลี่ยนแปลง) ทุกข์ (ความขัดแย้ง) อนตฺตา (ความไม่มีตัวตน) (สุกัทร สุนคชาภิรมย์, ๒๕๓๓ : ๓๓) ทั้ง ๓ ประการนี้เป็นหลักการสอนที่ไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใด เพราะเรื่องของธรรมชาตินั้นไม่มีอะไรคงตัว ทุกอย่างย่อมเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ การยึดมั่นจึงย่อมก่อให้เกิดทุกข์ ส่วนหลักที่ว่าด้วย "ปฏิจจสมุปบาท" นั้น เป็นการกล่าวถึงสภาพของธรรมชาติที่อาศัยการปรุงแต่ง เป็นการอธิบายถึงหลักความจริงของธรรมชาติเมื่อมีเหตุก็ย่อมมีผลนั่นเอง "โดยพระพุทธองค์ได้ทรงอธิบายปฏิจจสมุปบาทนี้ทั้งจากต้นเหตุ (อวิชชา) มาหาผลในที่สุด (ทุกข์)... และทรงอธิบายจากผล(ทุกข์) ไปหาเหตุ (อวิชชา) (สุกัทร สุนคชาภิรมย์, ๒๕๓๓ : ๖๐ - ๖๑)

จากการพิจารณาถึงหลักการที่สำคัญของศาสนาพุทธทั้งหมดแล้ว จะเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนาสอนให้คนรู้จักใช้ปัญญาพิจารณาค้นเหตุผล เมื่อคิดเห็นจริงแล้วว่าสิ่งใดดี มีผู้ยกย่องว่าเป็นความสุขความเจริญ ก็จงพยายามบำเพ็ญสิ่งนั้นให้มียุอยู่ในตนยิ่ง ๆ ขึ้นไป ตรงกันข้าม ถ้าคิดเห็นจริงแล้วว่า สิ่งใดชั่ว ผู้รู้ก็เตือนว่าเป็นความทุกข์ ความเสื่อม ก็จงพยายามละสิ่งนั้นทิ้งเสีย เพราะถือว่าผลย่อมเกิดจากเหตุ ค่ายเหตุนี้เองโดยทั่วไปแล้ว เมื่อพูดถึงหลักสำคัญในพุทธศาสนา มักจะเข้าใจกันว่า เป็นศาสนาที่สอนให้เชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม คือ สุขและทุกข์นั้นเป็นผลของการกระทำ ดังที่พูดกันว่า "ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว" นั่นเอง

๓. สถานะของพุทธศาสนาในสังคมไทย สังคมไทยนับตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นต้นมา ยอมรับพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ เนื่องจากแนวการสอนของศาสนาพุทธไม่กีดกันการนับถือ หรือทำลายความเชื่อดั้งเดิมซึ่งยังฝังลึกอยู่ในจิตใจคน คือหมายถึงการให้เสรีภาพในการนับถือตนเอง ซึ่งเป็นวิธีการสอนที่สอดคล้องกับธรรมชาติของมนุษย์ เพราะความเชื่อเป็นเรื่องของความสมัครใจค่ายเหตุนี้ พุทธศาสนาจึงได้รับความศรัทธาอย่างเหนียวแน่นในสังคมไทย

สถานะของพุทธศาสนาที่เป็นอยู่ในสังคมไทยเรานั้น จักว่าอยู่ในสถานะอันสูงสุด เพราะแม้แต่องค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งสังคมไทยยกย่องว่ามีฐานะ เป็นเจ้าชีวิตของทุกคน ก็ยังต้องเคารพกราบไหว้พระภิกษุสงฆ์ ซึ่งก็เคยเป็นบุคคลธรรมดา เพียงแต่ได้อุทิศตนบวชเรียนในพระพุทธศาสนาเท่านั้น แม้แต่ภายในครอบครัว เมื่อถูกคนใดก็ตามออกบวชในพระพุทธศาสนาแล้ว พ่อแม่ก็ยอมกราบไหว้ได้ เพราะถือว่าเป็นบุคคลชั้นสูงพิเศษเหนือไปกว่าฐานะเดิม

๑๖ การให้ความสำคัญแก่สถาบันพุทธศาสนาในสังคมไทยเรานั้น จะสังเกตได้จากพระราชกรณียกิจของกษัตริย์ในสมัยต่าง ๆ ว่า ทรงให้ความอุปถัมภ์ และทะนุบำรุงเป็นพิเศษต่อศาสนาพุทธในค่านต่าง ๆ ตลอดจนมา เป็นต้นว่า พ่อขุนรามคำแหงมหาราชได้ทรงสร้างพระแท่นมนังคศิลาอาสน์ ไว้กลางกองศาลเพื่อให้พระสงฆ์มาเทศนาอบรมสั่งสอนประชาชน เป็นการนำศาสนาเข้ามาช่วยในการปกครองไปค้วยในตัว เมื่อถึงสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทย พระองค์ก็ได้ออกบวชเป็นคัวอย่างแก่ประชาชน เพื่อให้เห็นถึงความนาศรัทธาของพุทธศาสนา และพระองค์ยังได้แต่งหนังสือไครภูมิพระร่วง เพื่ออบรมสั่งสอนประชาชนไว้ค้วย

กษัตริย์ไทยองค์อื่น ๆ ในสมัยต่อมา ก็ทรงให้ความสำคัญต่อสถาบันพุทธศาสนาให้อยู่ในฐานะเป็นที่ศรัทธาเลื่อมใสของสังคมอยู่เสมอ ด้วยการทรงสร้างวัด สร้างพระพุทธรูปที่สำคัญให้เป็นจุดศูนย์กลาง เพื่อแสดงถึงความศรัทธาร่วมกันของสังคม จะเห็นได้ว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น พระองค์ทรงกระทำพระราชกรณียกิจที่เน้นถึงการให้ความสำคัญต่อสถาบันพระพุทธรศาสนาอย่างใหญ่หลวงก็คือ ทรงย้ายวัง แต่ไม่รู้วัด

การยกสถานะสถาบันพระพุทธรศาสนาให้อยู่ในระดับความสำคัญสูงสุดของสังคม จะสังเกตได้จากสิ่งต่อไปนี้

๑. ทรงยกย่องพระภิกษุในพระพุทธรศาสนา ให้อยู่ในฐานะนครศักดิ์ชั้นสูงพิเศษกว่าบุคคลธรรมดา แม้แต่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ยังทรงคารวะ
๒. ทางบ้านเมืองยอมให้พระภิกษุสงฆ์ใช้เครื่องบริโศกเสมอ พระเจ้าแผ่นดินเช่นคนที่โกนผมแล้วจะอุปสมบท ยอมให้ก้นกลดอย่างพระเจ้าแผ่นดินได้
๓. การใช้ถ้อยคำต่อพระภิกษุสงฆ์ทั่วไป ก็ให้ใช้ถ้อยคำพิเศษกว่าบุคคลธรรมดา

๔. พระภิกษุสงฆ์ที่ทรงสมณศักดิ์บางตำแหน่ง เช่นสมเด็จพระสังฆราช ขางราชการยอมยกฐานะให้เท่าเทียมกันเจ้า

๕. สถานที่อาคารทางพระพุทธรศาสนานั้น ทางบ้านเมืองทำถวายหรือให้ทำเทียมกับเครื่องต้น หรือปราสาทราชฐานของพระราชาธิบดีโดยทั่วไปได้ บางทีวัดอุษรรมนั้นอาจจริงตรงกว่าพระราชวัง เพราะหลักฐานที่ยังเหลืออยู่ในกรุงสุโขทัย ล้วนแต่วัดวาอาราม และเจดีย์ก่ออิฐถือปูน ส่วนพระราชวังและตำหนักคงทำด้วยไม้ เพราะเหตุที่กรมจมนไม่ปรากฏหลักฐาน (ธรรมคามภัก โกวาที, ๒๕๑๓ : ๒๕๕)

๖. บทบาทของพุทธศาสนาในสังคม ตามปกติศาสนาพุทธย่อมมีหน้าที่สำคัญคือการอบรมสั่งสอนให้ประชาชนตั้งมั่นอยู่ในคุณงามความดีหน้าที่นี้ถือว่า เป็นหน้าที่หลักแท้ ๆ ในสังคมไทยตั้งแต่อดีตมาแล้ว พุทธศาสนามีได้มีบทบาทแต่เฉพาะการอบรมสั่งสอนเท่านั้น แต่ทว่ายังมีบทบาทอื่น ๆ ควบคู่กันไปด้วยหลายอย่าง ดังนี้

๔.๑ บทบาทในทางกรอบรมสั่งสอนศีลธรรม การอบรมสั่งสอนศีลธรรม ถือว่าเป็นบทบาทโดยตรงของสถาบันพุทธศาสนา คำสอนในศาสนาพุทธนั้นมีมากมายหลายหมวด ตั้งแต่ขั้นต่ำสุดจนถึงขั้นสูงสุดที่ปฏิบัติเพื่อบรรลุดังนิพพาน แต่เมื่อกล่าวโดยสรุปก็มีหลักปฏิบัติอยู่ ๓ ประการคือ ให้ละเว้นความชั่ว ปฏิบัติความดี และทำใจให้บริสุทธิ์

๔.๒ บทบาทในทางการศึกษา ในสังคมไทยแต่โบราณปรากฏว่าศาสนามีบทบาทสำคัญต่อการให้การศึกษาต่อประชาชนในสังคมเป็นอย่างมาก เพราะการศึกษาที่จัดเป็นระบบยังไม่มี การะกิจในการให้การศึกษาต่อสังคมในสมัยนั้นจึงขึ้นอยู่กับสถาบันศาสนา คือ วัดเป็นสถานที่ให้การศึกษา และพระภิกษุทำหน้าที่เป็นครูไปทั่ว เพื่อสั่งสอนศิลปวิทยาการต่าง ๆ ที่นอกเหนือไปจากการอบรมสั่งสอนศีลธรรม

๔.๓ บทบาททางการปกครอง การปกครองของไทยในสมัยโบราณนั้น พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะ ๓ ประการคือ เจ้าชีวิต เจ้าแผ่นดิน และ ชรรมราชา ที่เรียกว่าชรรมราชา ก็เพราะถือว่ากษัตริย์ต้องเป็นผู้ทรงอยู่ในธรรม ธรรมที่สำคัญของพระราชา ก็คือ ทกพิทธราชธรรม เพราะหากว่ายุคใดสมัยใดพระมหากษัตริย์ทรงตั้งอยู่ในทกพิทธราชธรรม แล้ว ปรากฏว่าบ้านเมืองในยุคนั้น สมัยนั้น จะอยู่เย็นเป็นสุข สะดวกในการปกครอง นอกจากนี้แล้วจะเห็นได้ว่า ในสมัยพ่อขุนรามคำแหงพระองค์ได้ทรงสร้างพระแท่นมนังคศิลาอาสน์ไว้ เป็นที่ว่าราชการในวันธรรมดา ส่วนวันพระ ก็เป็นวันพระสงฆ์มาแสดงพระธรรมเทศนา เป็นการให้การอบรมทางศาสนาควบคู่ไปกับการปกครอง ในสมัยโบราณ "วัดเป็นสถานที่ใช้ชุมนุมคน ใช้สำรวจบุคคล และเป็นที่พักคนชั่วขณะ การระดมพลในสมัยโบราณมักเรียกกระดมตามวัด ก่อนที่จะไปประชุมพลในท้องที่ไกลชานเมือง" (ธรรมคัมภีร์ โภควาที, ๒๕๐๖ : ๑๔๑) ในยามที่มีความยุ่งยากเกิดขึ้นในบ้านเมืองถึงเข้าเขตจลาจล ศูนย์แห่งการป้องกันและปราบปราม มักใช้วัดเป็นที่ตั้งฝ่ายรุกและการรับ วัดที่ตั้งอยู่ในชัยภูมิที่เหมาะสม จะใช้เป็นศูนย์กลางในการป้องกันและปราบปรามจลาจลอยู่เสมอ ๆ ในสมัยปลายกรุงศรีอยุธยา ถึงกับใช้วัดเป็นป้อมค่ายสำหรับตั้งรับข้าศึก" (ธรรมคัมภีร์ โภควาที, ๒๕๐๖ : ๑๔๒)

๔.๔ บทบาทในทางขนบธรรมเนียมและจารีตประเพณี จะเห็นได้ว่า ขนบธรรมเนียมและจารีตประเพณีของไทย ย่อมมีพิธีกรรมทางศาสนาเข้าไปเกี่ยวข้องอยู่เสมอ

ไม่ว่าจะเป็นประเพณีเกี่ยวกับการเกิด การแต่งงาน หรือการตายก็ตาม พระสงฆ์นั้นนอกจากจะอบรมสั่งสอนโดยตรงแล้ว จึงยังต้องเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ตามความเชื่อของสังคมในเรื่องที่เกี่ยวกับประเพณีต่าง ๆ อีกด้วย

๔.๕ บทบาทในทางสังคม วัดในสมัยก่อนเปรียบเสมือนศาลาประชาคม เพราะปรากฏว่าเป็นสถานที่ชุมนุมของประชาชนในโอกาสต่าง ๆ เช่น เมื่อคราวมีงานเทศกาลตามประเพณีของท้องถิ่น ในสมัยเหล่านี้ประชาชนได้มีโอกาสพบปะสังสรรค์ ปรีกษาหารือแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน และตามปกติในงานเทศกาลเหล่านี้ย่อมจะต้องมีการละเล่นต่าง ๆ กันอยู่เสมอ วัดจึงมีบทบาทในทางสันตนาการไปพร้อมกันด้วยในตัว

สภาพทางสถาบันสันตนาการ

คงไม่มีใครที่จะมีชีวิตอยู่ได้ด้วยการทำงานแต่เพียงอย่างเดียว ตลอดชีวิตโดยไม่มี การพักผ่อน เพราะการทำงานนาน ๆ ย่อมทำให้ทั้งร่างกายและจิตใจอ่อนเพลีย เมื่อยล้า เกร็งเครียด และถ้าหากหักโหมเกินไปโดยไม่มีเวลาพักผ่อนร่างกายก็ย่อมทรุดโทรมเร็ว มนุษย์จึงต้องมีการพักผ่อนคู่กับการทำงาน แต่การพักผ่อนไม่ได้หมายถึงการนอนหลับเพียง ประการเดียวเท่านั้น แม้การนอนจะเป็นการพักผ่อนที่จำเป็นที่สุดของร่างกาย แต่บางครั้งเรา อาจจะพักผ่อนในลักษณะอื่น ๆ เพียงเพื่อต้องการความสบายใจ จึงมักจะเรียกกันว่า การพักผ่อนหย่อนใจ ซึ่งในสมัยปัจจุบันเรียกกันว่า สันตนาการ หรือ นันทนาการ

สันตนาการนี้โดยปกติเรามักจะกระทำกันในเวลาว่าง แต่ความพอใจของมนุษย์ย่อม ไม่เหมือนกัน การแสดงออกทางสันตนาการจึงย่อมมีกิจกรรมต่าง ๆ ไม่เหมือนกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ ความพอใจ และความสนใจของแต่ละบุคคล โดยนัยนี้ จึงพอจะให้ความหมายของสันตนาการ ได้ว่า "หมายถึงการแสดงออกตามธรรมชาติของมนุษย์ในทางความต้องการ และความสนใจ ในอันที่จะแสวงหาความพึงพอใจในยามว่าง" (จรินทร์ ธานีรัตน์, ๒๕๑๙ : ๒๐)

สันตนาการจึงย่อมเป็นสิ่งที่มิได้อยู่ทุกสังคมทุกยุคทุกสมัย

๑. กิจกรรมสันตนาการในสังคมไทยสมัยก่อน โดยเนตุนลข้างคัน แม้คำว่า สันตนาการจะเป็นคำที่เพิ่งเกิดขึ้น แต่ตามสภาพความเป็นจริง สันตนาการในสังคมไทยนั้นมีอยู่ก่อนแล้ว มีผู้นิยามว่า "สันตนาการ มีมานานก่อนสมัยสุโขทัย และต่อมาจนกระทั่งสมัยสุโขทัย อยุธยา ชนบุรี และรัตนโกสินทร์ แต่เป็นสันตนาการที่ไม่ได้จัดลำดับบริการไว้ เป็นเพียงสันตนาการทางอ้อม เช่นการละครนาฏศิลป์ รำไทย พิธีฉลองวันตรุษสงกรานต์ และเทศกาลต่าง ๆ และการฝึกหัดอาวุธเพื่อการสงคราม" (จรินทร์ ธานีรัตน์, ๒๕๑๙ : ๑๐)

ในสมัยสุโขทัยมีหลักฐานกล่าวถึงกิจกรรมทางสันตนาการไว้ในศิลาจารึกว่า "คั้มกักลอย คั้วยเสียงพาทย์เสียงพิด เสียงเลื้อน เสียงขับ ใครจักมักเล่นเล่น ใครจักมักหัวหัว ใครจักมักเลื้อนเลื้อน" (ศิลาจารึก, กรม ๒๕๐๙ : ๓๙) จึงแสดงให้เห็นว่าในสมัยสุโขทัยชาวบ้านมีกิจกรรมทางสันตนาการ คั้วยการ ขับร้อง ฟ้อนรำ และเล่นดนตรีกัน ในหนังสือไตรภูมิพระร่วงก็ได้อีกว่า "บ้างเต้น บ้างรำ บ้างฟ้อนระบำบรรเลอเพลงดุริยดนตรี บ้างคึกคัก บ้างตี บ้างเป่า บ้างขับสัพพะสาเนียง" แสดงให้เห็นว่ากิจกรรมทางสันตนาการอย่างหนึ่งในสังคมไทยก็คือ การขับร้องฟ้อนรำ และ เล่น หรือฟังดนตรี

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาปรากฏว่า เมื่อครั้งสมเด็จพระนารายณ์ฉลองวัยเบญจเพสนั้น ได้ทรงให้พระมหาราชครูแห่งสุมทรวโฆศาณันท์ เพื่อในการเล่นหนัง ซึ่งนับได้ว่าเป็นกิจกรรมสันตนาการประการหนึ่ง รายละเอียดของหนังสือเล่มนี้ไ้กระบุดึงการละเล่นต่าง ๆ ที่นิยมในสมัยนั้น เช่น "หัวล้านชนกัน พันคาบ ชนแรด หลายลบอง เล่นจรเข้ เล่นเรืองจง ขวาทงหอก แข่งเกรียน แข่งเรือพระที่นั่ง เสียงท่ายในเคื่อน ๑๑" (จุฑาสภา, องค์การคำ ๒๕๑๔ : ๒) นอกจากนี้ยังมีประวัติเล่าว่าพระเจ้าเสือชื่นชอบ ทรงเบิก เจ้าฟ้าธรรมมาธิเบศร์ ก็ทรงชอบเที่ยวชมชมธรรมชาติ นายขนมต้มก็เป็นยอดคนนักมายไทย และในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ก็มีวรรณคดีการละครเกิดขึ้น คือ อิเหนา และคชาหลัง เรื่องราวต่าง ๆ เหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงกิจกรรมทางสันตนาการในสมัยกรุงศรีอยุธยา

กิจกรรมทางสันตนาการอีกอย่างหนึ่งในสมัยกรุงศรีอยุธยา ก็คือการเล่นการพนัน ซึ่ง นิโกลาส์ แชรแอสไค์เขียนไว้ในประวัติศาสตร์ชาติและการเมือง แห่งราชอาณาจักรสยาม ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ว่า "สิ่งที่พวกเขานิยมเท่า ๆ กันมหรสพก็คือ เล่นการพนัน

ปรากฏว่าเมื่อเล่นเสียจนหมดทรัพย์สินแล้ว ก็เอาเมีย ลูก ลงเป็นเดิมพัน ครั้นเสียไปอีกก็เอาตัวเองลงเป็นเดิมพัน เมื่อเสียอีกก็ยอมไปเป็นข้าเขาแต่โดยดี การพนันที่นิยมเล่นกันมากก็คือหมากรูก... และมีการเล่นทอดลูกบาทก็อีกชนิดหนึ่ง เรียกว่า สะกา" (นิโกลาส์ แชรแอส, ๒๕๐๒ : ๑๑๔)

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เรามีการสอนวิชากระบี่ กระบอง ส่วนการเล่นอย่างอื่นเช่นตะกร้อ วิ่ง (วิ่งวู้) การเล่นนิทานนิยมมาก เช่นนิทานชาดก นิทานปรัมปรา (จรินทร์ ธานีรัตน์, ๒๕๑๔ : ๑๑) สรุปความได้ว่าในสังคมไทยโบราณตั้งแต่ยุคสุโขทัย ถึงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น เรามีกิจกรรมสันทนาการต่าง ๆ หลายประเภท มีทั้งการกีฬา การละเล่น การขับร้อง ฟ้อนรำ เล่นดนตรี และชมธรรมชาติ

๒. โอกาสที่มีกิจกรรมทางสันทนาการ ตามธรรมเนียมสันทนาการจะหมายถึงการใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ต่อร่างกายและจิตใจ คือร่างกายได้พักผ่อน หรือจิตใจได้รับความสนุกสนาน เพลิดเพลิน โดยนัยนี้สันทนาการจึงน่าจะเป็นกิจกรรมที่มีอยู่เป็นกิจวัตรประจำวัน หรือมีอยู่บ่อย ๆ ตามความพึงพอใจของแต่ละบุคคล แต่ปรากฏว่าสันทนาการของสังคมไทยสมัยก่อนนี้ มักจะมีโอกาสกระทำร่วมกันเป็นวาระ เป็นต้นว่า เมื่อมีงานเทศกาลต่าง ๆ งานประเพณีเกี่ยวกับชีวิต หรืองานสังคมของหมู่บ้าน เช่น ทำถนน ศาลาท่าน้ำ เป็นต้น

เนื่องจากชาวไทยส่วนใหญ่เป็นชาวนา สันทนาการที่ร่วมกระทำกันจึงมักจะจัดให้มีขึ้น เมื่อว่างเว้นจากการทำนาสองระยะ คือเมื่อเสร็จงานไถหว่านและปักดำแล้ว และเมื่อเก็บเกี่ยวข้าวและเอาข้าวเข้ายุ้งเรียบร้อยแล้ว (อนุมานราชชน, พระยา, ๒๕๑๐ : ๔๒-๔๓) กิจกรรมสันทนาการสมัยก่อนจึงมักจะมีส่วนสัมพันธ์กับประเพณีและศาสนา และพิธีการของบ้านเมืองเป็นส่วนใหญ่ ในโอกาสที่จัดให้มีกิจกรรมสันทนาการเหล่านี้ บางคนอาจจะมีโอกาสร่วมกระทำ แต่บางคนอาจจะอยู่ในฐานะเป็นผู้ชม แล้วแต่ลักษณะของกิจกรรมที่จัดขึ้นเช่น นิโกลาส์ แชรแอส ได้เล่าว่า ในสมัยอยุธยา "มีการแข่งเรือกันในแม่น้ำอยู่บ่อย ๆ และทำให้ครึกครื้นด้วยการร้องรำ เล่นเครื่องคี่ลึลึเป่า และปรบมือเป็นจังหวะพร้อม ๆ กัน" (นิโกลาส์ แชรแอส, ๒๕๐๒ : ๑๑๔) ในกรณีเช่นนี้ย่อมจะมีทั้งผู้ทำและผู้ชม แต่อย่างไรก็ตามแต่ละคนก็มีโอกาสร่วมในการจัดสันทนาการตามความพอใจของตน

ค่านิยมที่ปรากฏในวรรณคดี

สถาบันครอบครัว

ทุกสังคมมนุษย์จะต้องมีสถาบันครอบครัว เพราะมนุษย์ทุกคนจะต้องอยู่ในสถาบันนี้ ทั้งนี้เนื่องจากครอบครัวเป็นสังคมกลุ่มแรกที่มนุษย์ทุกคนจะต้องเกี่ยวข้องกับตัว สถาบันครอบครัวจึงเป็นรากฐานของระบบสังคมทั้งหลาย เพราะเป็นสถาบันแรกที่เกิดขึ้นในสังคม และมีความสำคัญอย่างยิ่งหน่วยหนึ่งของสังคม ฉะนั้นทุกสังคมจึงต้องมีการจัดวิธีการปฏิบัติต่อกันในค่านต่าง ๆ ให้เป็นระเบียบและมีระบบอย่างมั่นคงยิ่งขึ้น เพื่อให้เป็นมาตรฐานความประพฤติในสังคมนั้น ๆ สิ่งเหล่านี้จึงเป็นสถาบันย่อยลงไปอีกชั้นหนึ่ง "สถาบันย่อยที่รวมอยู่ในสถาบันหลักประเภทครอบครัวได้แก่ วิธีการติดต่อกันระหว่างหญิงกับชายก่อนการสมรส วิธีการสมรส วิธีการเลี้ยงดูเด็ก ความสัมพันธ์ระหว่างญาติทางการสมรส และอื่น ๆ เหล่านี้เป็นต้น" (ประสาธน์ หล้าศิลา, ๒๕๑๔ : ๒๓๓) สถาบันย่อยเหล่านี้ย่อมมีแตกต่างกันไปตามสภาพของสังคมแต่ละแห่ง ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับค่านิยมของสังคมนั้น ๆ จากหลักฐานที่ปรากฏในวรรณคดีได้สะท้อนถึงค่านิยมของสังคมออกมาทางสถาบันครอบครัวหลายประการดังนี้

๑. การเลือกคู่ครอง ก่อนที่ชายหญิงจะมีการสมรส หรืออยู่กินร่วมกันฉันสามีภรรยา นั้น ต่างฝ่ายต่างก็ผ่านการเลือกของอีกฝ่ายหนึ่งมาก่อนแล้ว เพราะวัตถุประสงค์อันสำคัญที่สุดของการสมรสก็คือ ความสุขและความสำเร็จทั้งกายและใจของคู่สมรส การเลือกคู่ครองจึงเป็นการแสวงหาบุคคลที่ดีที่พึงปรารถนาอันจะนำมาซึ่งความสุขในวิชีวิตสมรส

แม้ว่าทุกสังคมจะมีจุดหมายในการเลือกคู่ครองอย่างเดียวกัน แต่ก็มีวิธีการเลือกที่แตกต่างกัน "วัฒนธรรมบางท้องถิ่นปิตามารดาหรือผู้ปกครอง เป็นผู้กระทำสัญญาการหมั้นหรือการสมรสให้แก่บุตรธิดา ตั้งแต่บุตรธิดานั้นยังเล็กอยู่ เช่นในประเทศจีน อิตาลี ฯลฯ บางที่ก็กระทำการกันก่อนเด็กเกิด ได้แก่สัญญาหมั้นเฝ้าว่า ถ้าบุตรของทั้งสองฝ่ายเกิดมา

ต่างเพศกัน ก็จะต้องเข้าพิธีวิวาห์เมื่ออายุสมควร โดยมีคำนิยามว่าบุตรธิดาจะรักใคร่
ถูกอภัยคารัณกันหรือไม่ เพราะบิดามารดาถือตนว่าความสำเร็จและชีวิตสมรสที่ราบรื่นย่อมเป็น
ภารกิจของบิดามารดาโดยเกิดขาด (เกษม อุทยานิน, ๒๕๐๖ : ๔๓)

แต่ในสังคมบางแห่งก็ถือว่าภารกิจในการเลือกคู่ครองนั้น ย่อมเป็นหน้าที่ของคู่สมรส
เองโดยเฉพาะ เข้าทำนองที่กล่าวกันว่า ปลุกเรือนตามใจผู้อยู่ ปลุกคู่ตามใจผู้นอน สังคมที่
นิยมการเลือกคู่ครองโดยวิธีนี้ จึงเรียกรวธีการเลือกคู่ครองที่ผู้หลักผู้ใหญ่จัดการให้ว่า
"ประเพณีคฤมณฺชน" คำนิยามของสังคมไทยเกี่ยวกับการเลือกคู่ครองจากการวิเคราะห์
ในวรรณคดีปรากฏว่า มีทั้งที่คู่สมรสเลือกด้วยตนเอง และผู้หลักผู้ใหญ่จัดการให้

การเลือกคู่ครองด้วยตนเองนั้น เป็นพฤติกรรมของสังคมที่แสดงออกมาซึ่งสะท้อน
ให้เห็น คำนิยามความเป็นอิสระ หรือ "ความเป็นไท" คือเป็นความรู้สึกที่ต้องการอิสระ
เสรีภาพ ใครที่จะกระทำการอย่างหนึ่งอย่างใดด้วยตัวของตัวเอง คิดด้วยตัวเอง พินิจพิจารณา
ด้วยตัวเอง และตัดสินใจด้วยตัวเอง การเลือกคู่ครองที่คู่สมรสเป็นผู้เลือกด้วยตนเองนี้
ส่วนใหญ่จะปรากฏในพฤติกรรมของตัวละครฝ่ายชายแทบทั้งสิ้น เช่น ขุนช้าง ขุนแผน พลายงาม
พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ ทศกัณฐ์ พระราม และหนุมาน ฯลฯ สำหรับตัวละครฝ่ายหญิงที่เลือก
คู่ครองด้วยตัวเองอย่างเต็มที่โดยไม่มีเหตุการณ์อย่างหนึ่งอย่างใดมาบังคับก็ ได้แก่ นางวาสี
ผีเสื้อสมุทร นางสามนักษา ส่วนตัวละครหญิงอื่น ๆ เช่น นางพิม นางศรีมาลา นางเกษรา ฯลฯ
นั้นก็แสดงถึงความรู้สึกที่จะเลือกคู่ครองด้วยตนเอง แต่ยังมีคำนิยามอย่างอื่นครอบงำอยู่ จึงไม่
สามารถกระทำได้อย่างเต็มที่ หลักฐานเกี่ยวกับการเลือกคู่ครองในวรรณคดีมีดังนี้

๑.๑ การเลือกคู่ครองด้วยตนเอง

๑.๑.๑ ตัวละครชาย การเลือกคู่ครองของขุนแผน ขุนแผนมีภรรยา
หลายคน คือนางพิม นางสายทอง นางแก้วกิริยา นางลาวทอง และนางบัวคลี่ การเลือก
คู่ครองครั้งแรกของขุนแผนคือเลือกนางพิม ซึ่งพบกันเมื่อครั้งมีงานเทศนามหาชาติที่วัดป่าเลไลยก์
การพบกันครั้งนี้ทำให้ปลายแก้วหรือขุนแผนมีความรักและเกิดการตัดสินใจที่จะไถ่นางพิมเป็น
คู่ครอง ดังคำกลอนว่า

ทำไมจึงจะได้นางพิม
รักนางพางเพียงจะกล่ากลืน
ไกร่วมหมอนพี่จะซ่อนชื่นชมชื่น

ให้เคลื่อนคลายอารมณ์รำสะอื่น
หญิงอื่นหมิ่นแสนไม่นำพา
ทุกคำคืนมิให้ซาคเล่นหา
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

หลังจากนั้นขุนแผนและนางพิมก็ได้ติดต่อกันโดยมีนางสายทองเป็นแม่สื่อ และแล้วในที่สุดขุนแผนก็ไปอ้อนวอนให้นางทองประศรีส่งนางพิมให้กับตน

เจ้าพลายแก้วมกรากับบาท
เหลือทุกข์สุดทนเป็นพนัก
จากเจ้าเจ้าให้ซึ่งเงินตรา
ให้สู่ขอต่อแม่ศรีประจัน
เอ็นดูถูกเด็กแม่บังเกิดเกล้า
สงสารน้องต้องกินแต่น้ำตา

แม่ข้า ครั่งนี้ฉันทุกข์หนัก
เพราะพิน้องรักรักใคร่กัน
หาซึ่งนี้มาทำทุนนั้น
ไม่ให้มันบอกความจะตามมา
พิม เสรว้าโศกสร้อยอยู่คอยท่า
แม่จงกรุณาอย่าเฉยเมย
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อครั้งที่ขุนแผนได้ออกนางบัวคลีเป็นคู่ครอง เป็นตอนที่ขุนแผนถูกลงโทษให้ออกป่า เมื่อขุนแผนไปพบนางบัวคลีก็เกิดความพึงพอใจในรูปร่างลักษณะ จึงตกหลุมรักและวางอุบายที่จะได้นางบัวคลีมาเป็นภรรยาว่า

ครันสู้รบคมมีจะฮือฉาว
จะไม่สมน้ำจิตที่คิดไว้
สู้ดอมทนทนให้แก้ไขสอย
คงจะยกให้เป็นภรรยา

แตกร้างเสียเปล่าไม่เข้าได้
จำจะไปทอดสนิทกับบิดา
อยู่สักหน่อยก็จะรักเป็นหนักหนา
ไม่เกื่องเขื่องเห็นว่าจะได้การ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

สำหรับคู่ครองคนอื่น ๆ คือนางแก้วกิริยา และนางสายทองนั้น ก็ได้เสียกันอย่างไม่มีพิธีรีตอง ส่วนนางลาวทองก็ไ้มาเพราะพ่อแม่ฝ่ายหญิงยินดียกให้เพื่อสนองคุณ ซึ่งภรรยาเหล่านี้ขุนแผนไ้มาเพราะการตัดสินใจด้วยตัวเองทั้งสิ้น

การเลือกคู่ครองของขุนช้าง เมื่ยคนแรกของขุนช้างคือนางแก่นแก้ว มีหลักฐานที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ของขุนช้างแต่เพียงว่า

ไปสนิทติดพันเจ้าแก่นแก้ว
คู่ขอพ่อแม่ก็ปลงใจ

ถูกตาหมั้นแน้วบ้านรั้วใหญ่
ขุนช้างจึงไ้เป็นภรรยา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ซึ่งแสดงให้เห็นว่าก่อนที่ขุนช้างจะไ้มาเป็นภรณานั้น ไ้สมัครรักใคร่กันมาก่อนแล้วโดยมิไ้ถูกบังคับ ส่วนภรรยาคนต่อมาคือนางพิม มีหลักฐานปรากฏแน่ชัดว่าขุนช้างเลือกด้วยตนเอง คือเมื่อขุนช้างไ้พบกับนางพิมที่วัดป่าเลไลยก์ เมื่อครั้งมีการเทศนามหาชาติ ขุนช้างก็พึงพอใจนางพิมทันที เมื่อกลับถึงบ้านจึงไ้คร่ำครวญว่า

ท่าโฉนจะไ้แนบสนิทนาง
จะคลึงเกล้าเผ่าเคล้นเป็นอัครา

ขุนช้างจะทูนเหนือเกศา
ข้าวปลาจะป้อนให้หล่อนกิน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อขุนช้างไ้ตัดสินใจแน่อนครั้งนี้ แล้วจึงไ้ให้อนาวอนให้นางเทพทองไปสู่ขอนางพิมมาเป็นภรรยาของตน

หญิงอื่นหมั้นแสนลูกไม่เห็น
จะช่วยรักษาทรัพย์ประคับประคอง
เห็นแต่นางพิมพิลาไลย

ใครจะเป็นแม่เรือนอยู่ร่วมห้อง
ลูกเทียวห้องดูทั่วทั้งสุพรรณ
อยู่เรือนใหญ่บ้านท่าพี่เลี้ยงนั้น

• • • • •

แม่จางปราณีกับลูกชาย

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

ไปขอนางเป็นที่ดูสักหน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

แต่นางเทพทองเห็นว่าขุนช้างกับนางพิมไม่เหมาะสมกัน จึงจะไปขอ訂จะไม่สำเร็จจึงไม่ยอมไปขอให้ ขุนช้างจึงตัดสินใจไปขอด้วยตนเอง โดยพูดกับนางศรีประจันว่า

ขุนช้างตอบไปเห็นได้ที

ให้แม่ใช้ต่างเกือกต่างกะลา

ควรรักพินีน้องนี้จริงจัง

ถ้าใครครองจะเอาทองมาทานตัว

ว่าดูกันนี้จะขอมมาเป็นข้า

คิดศึกษะใครว่าก็เกรงกลัว

จะปลูกฝังเสียเถิดแม่ทูนหัว

ลูกไม่กลัวเงินทองลูกฉกไป

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ในการฝึกของขุนช้างตอนนี้ แสดงให้เห็นว่าขุนช้างมีบทบาทในการ เลือกรับรู้ของตัวเองอย่างเต็มที่

การเลือกคู่ครองของพลายงาม คู่สมรสที่พลายงามแสดงบทบาทในการเลือกด้วยตัวเองอย่างเด่นชัดก็คือ การเลือกนางศรีมาลา เพราะเมื่อพลายงามพบนางศรีมาลาครั้งแรกก็บังเกิดความรักทันที จนเป็นผลให้อูกอจเข้าหานางศรีมาลาถึงในห้อง และลักลอบได้เสียกัน หลังจากนั้นจึงได้ขอร้องให้ขุนแผนส่งขอมตามสัญญาที่ได้ให้ไว้กับนางศรีมาลาว่า

๒ ๑ ๘
ควยความรักอีกอวนเหลือกำลัง

มีรูที่เจาะสลักค้ำทั้ง

จะฟังบุญคุณพอช่วยชดเชย

• • • • •

ถึงกระไรไค้หมั้นพอกันเท็จ

ราวจะคลั่งจะไคล้ไปทุกสิ่ง

ถ้าฉันนิ่งไปก็ดีกว่าตาย

ก็จะว่าไม่อยู่ในคอนบ้าย

• • • • •

การเปิดเสรีจริงๆแล้วเมื่อชาลอง

คุณพ่อโปรดช่วยช่วยปองคอง จะได้คล่องอกใจไปราวี

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การเลือกคู่ครองของทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์เป็นตัวละครที่มีบทบาทสำคัญหนึ่งในเรื่องรามเกียรติ์ การที่ทศกัณฐ์ ไปลักนางสีดา แม้จะไม่ได้เป็นคู่ครองสมความปรารถนา ก็ยังมีหลักฐานแสดงให้เห็นว่า ทศกัณฐ์ตัดสินใจเลือกนางสีดาด้วยตนเอง คือเมื่อนางส่ามนักขาได้มาพรรณนาความงามของนางสีดาให้ทศกัณฐ์ฟัง ทศกัณฐ์มีความรู้สึกพึงพอใจนางสีดาทันที ดังคำกลอนว่า

เมื่อนั้น
ยี่งพังยี่ง เพื่อนสมประดี
ตั้งแต่นองท้าวมากล่าวถึง
แสนรักสุดรักก็กลยา

ทศเคียรสุริยวงศ์ยักฉี
ที่ในรูปทรงนางสีดา
ให้คะนึงในความเสนาหา
อสุรากลั่นกลุ้มกลุ้มใจ
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

และในที่สุดทศกัณฐ์ ครุ่นคิดอยู่ในใจว่า

ท่าใดนจะได้นางโฉมยง

มาเป็นปิ่นอนงค์นารี

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

การเลือกคู่ครองของหนุมาน หนุมานมีบทบาทเป็นตัวละครหนึ่งในเรื่องรามเกียรติ์ เจ้าผู้ปรีภรรยาหลายคน แต่ทว่าแต่ละคนที่หนุมานเลือกเป็นคู่ครองก็เพราะสาเหตุแห่งความเจ้าชู้ของหนุมานนั่นเอง จึงเป็นการตัดสินใจอย่างง่าย ๆ ด้วยตนเองทั้งสิ้น เช่นพูดกับนางเบญจายว่า

บุญพี่กับเจ้าเคยเป็นมิตร	พระทรงฤทธิ์จำเพาะไช้มา
เราสองควร เคียงเรียงพักตร์	ร่วมรักในรสเสนาหา
เป็นคู่ผู้สมภิรมยา	ไปกว่าชีวาจะจากจร
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

และเมื่อครั้งได้นางสุพรรณมัจฉาเป็นภรรยาหมานก็พูดว่า

บุญแล้วจึงได้มาพบน้อง	เราสองควรครองเสนาหา
ร่วมทุกข์ร่วมสุขภิรมยา	ไปกว่าจะม้วยชีวี
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๑.๑.๒ ตัวละครฝ่ายหญิง ตัวละครฝ่ายหญิงที่มีการเลือกคู่ครองด้วยตนเองอย่างเด่นชัดที่สุดมีในเรื่องพระอภัยมณี คือนางวาสี และ นางผีเสื้อสมุทร

‘การเลือกคู่ครองของนางวาสี นางคนนี้เป็นคนรูปชั่วตัวดำ แต่มีปัญญาหลักแหลม มีความรู้เปรื่องปราด และได้ตั้งความหวังในเรื่องคู่ครองไว้ว่า

ถึงรูปชั่วตัวดำแต่น้ำใจ	จะใครได้ตัวก็ที่มีบุญ
ทั้งทรวงทรวงองค์เอวให้อ่อนแอ	เป็นหนุ่มแน่นน่าจูบเหมือนรูปหุ่น
แม่นัวไพรไม่เลยแล้วพ่อคุณ	แต่คร่ำครุ่นครวญหาบุตราตรี
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก X

ครั้นต่อมาเมื่อนางวาสีได้รู้ถึงกิตติศัพท์ในเรื่องความงามของพระอภัยมณีซึ่งตรงตามความหวังที่ตนตั้งไว้ประกอบกับพระอภัยมณีกำลังประกาศหาผู้มีวิชาความรู้เพื่อช่วยกิจการบ้านเมืองอยู่นางวาสีเห็นเป็นจังหวะที่สิ่งจูงใจลึกลับใจเข้าเฝ้าพระอภัยมณีทันที และได้บอกถึงความปรารถนาของตนตรงๆว่า

นางนบมอบคอบรสพจนารถ คุณพระบาทกรุณาจะหาไหน
 แต่ยศศักดิ์จักประทานประการใด ไม่ชอบใจเจตนามาทั้งนี้
 ค่ายเปลี่ยนใจไม่มีที่จะเห็น จะขอเป็นองค์พระมเหสี
 สุนทรภู

การเลือกคู่ครองของนางผีเสื้อสมุทร เมื่อนางผีเสื้อสมุทรได้มาเห็นพระเอกภมณีนะที
 นังเป่าปี่อยู่ริมหาดทราย ความพอใจในรูปร่างลักษณะทั้งงดงาม และความสามารถ นางผีเสื้อสมุทร
 ก็บังเกิดความรักอย่างจับจิต จึงคิดสินใจอย่างง่ายคายนว่า

ถ้าแน่นไคกับกูเป็นคู่ครอง	จะประคองกอดเอบไว้แนบเนื้อ
.	
ยิ่งปั่นป่วนรวนเร เสน่ห์รัก	สุทธะทักวิญญูณ์เหมือนบ้าหลัง
อุตุอุตุทุกทีสิ่งขึ้นถึงถึง	โดยกำลังโลกโยนโจนกระโจน
ขุมนุนหมุนกลมคังสมพัต	กอดกระหวัดอุ้มองค์พระทรงโฉม
	สุนทรภู

๑.๒ การเลือกคู่ครองระบบอาวุโส คำนิยมในการเลือกคู่ครองอีกวิธีหนึ่งที่ปรากฏ
 ในวรรณคดีก็คือการให้ผู้ใหญ่เป็นผู้เลือกให้ เพราะถือว่าผู้ใหญ่เป็นผู้ที่อาบน้ำร้อนมาก่อน ย่อม
 มีประสบการณ์ของชีวิตเป็นอย่างดี การเลือกคู่ครองที่ให้ผู้ใหญ่เป็นผู้เลือกให้ แสดงว่าสังคมไทย
 ในสมัยนั้นยกย่องผู้มีอาวุโส สมควรที่ผู้น้อยจะปฏิบัติตาม อย่างที่กล่าวกันว่า เคารพตามผู้ใหญ่
 หมาไม่กัด การเลือกคู่ครองด้วยวิธีนี้จึงเป็นการสะท้อนค่านิยมระบบอาวุโส นั่นเอง

การเลือกคู่ครองด้วยวิธีนี้ในวรรณคดี จะแสดงทางพฤติกรรมของตัวละครฝ่ายหญิง
 เป็นส่วนใหญ่ ในบางกรณีปรากฏว่าผู้หลักผู้ใหญ่จัดการให้โดยที่คู่สมรสไม่ได้สมัครรักใคร่กัน
 มาก่อน เช่นกรณีของนางลาวทอง นางสร้อยฟ้า บางบัวคลี่ นางพิมกับขุนช้าง ซึ่งแสดงให้เห็น
 ว่าคู่สมรสไม่มีสิทธิในการเลือกคู่ครองอย่างใดเลย แต่ในบางกรณีปรากฏว่าคู่สมรสสมัครรักใคร่

กันมาแล้ว ซึ่งเผยให้เห็นถึงค่านิยมของความเป็นอิสระ แต่ทว่าความสำเร็จในการเลือก
คู่ครองก็ต้องขึ้นอยู่กับทัศนคติของผู้หลักผู้ใหญ่ อันเป็นผลของค่านิยมระบบอาวุโสอีกทอดหนึ่ง
เช่น การเลือกคู่ครองระหว่าง นางพิมกับขุนแผน นางศรีมาลา กับพลายงาม นางเกษรา กับ
ศรีสุวรรณ เป็นต้น และในบางกรณี แม้ผู้หลักผู้ใหญ่จะไม่เลือกให้โดยตรง ก็ยังได้วาง
หลักเกณฑ์บางอย่างในการเลือกให้ เช่น การเลือกคู่ครองของนางสีดา การเลือกคู่ครองคังที่
กล่าวมานี้ มีหลักฐานปรากฏในวรรณคดี ดังที่จะกล่าวต่อไป

๑.๒.๑ ตัวละครฝ่ายหญิง การเลือกคู่ครองของนางพิม ในการเลือก
ขุนแผนเป็นคู่ครองนั้น นางพิมได้แสดงค่านิยมในการเลือกคู่ครองตอนที่นางสายทองมาเกลี้ยกล่อม
ให้รักกับขุนแผนว่า

ธรรมดาเกิดมาเป็นสตรี	ชั่วคือคงไค้คู่มาสู่สอง
มารกาย่อมอุทิศสัถ์ประคับประคอง	หมายปองว่าจะปลูกให้เป็นเรือน
อนึ่งเราเขาก็ว่าเป็นผู้ดี	มั่งมีแม่มีให้ลูกอายุเพื่อน
จะควรร่อนก่อนแม่ทำแซ่เขื่อน	ความอายจะกระเทือนถึงมารคา
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และเมื่อนางพิมได้คิดคดกับขุนแผนแล้ว ก็ยังแสดงถึงค่านิยมนี้ออกมาว่า

ไปสู่ขอต่อท่านผู้มารคา	ถ้าเมตตาตามใจเจ้ามุ่งหมาย
น้องจะยอมพร้อมใจไม่ระคาย	แม้ว่าชายอื่นเอื้อมมาเจรจา
ถึงคุณแม่จะมอบให้ครอบครอง	ไม่ชอบใจน้องจะขอว่า
จะขึ้นใจเอาแต่ใจของมารคา	ก็จงฆ่าฟันเลิกไม่ขอตัว
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ครั้นเมื่อฝ่ายขุนแผนได้จัดส่งผู้ใหญ่ไปสู่ขอตามประเพณีก็ปรากฏว่า นางศรีประจันได้ตอบรับโดย

มิได้สอบถามเจ้าตัวก่อนนางพิมแต่อย่างใดเลย คือ

ศรีประจันไค้ฟังก็ชอบใจ
เราก็คิดว่าคาญมานานชา
จะตกแต่งให้ปันเสียทันตา

.
ข้าจะให้ลูกข้าสิบห้าชั่ง
น้ำโหวสำหรับหนึ่งก็พอคี่
เคื่อนสิบสองวันเสาร์ขึ้นเก้าค่ำ

ทอนว่าอนึกไค้แล้วที่ว่า
ข้ายลูกข้าคนเคียวตังคงใจ
ตัวเราก็คิขรามักเจ็บไข้

.
ชั้นหมากมั่งมากน้อยไม่จุจี่
หอมี่ห้าห้องฝากระดาน
กำหนดงานจะทำให้คิคิดอ่าน
พระบาทสมเด็จพร พระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การเลือกคู่ครองของนางพิมที่สะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของผู้หลักผู้ใหญ่ในการเลือกคู่ครองให้
คู่สมรสอย่างเต็มที่ ก็คือเมื่อนางพิมแต่งงานกับขุนช้าง เพราะเป็นการถูกบังคับให้แต่งงาน คือ

พระเข้าไปในหอหนึ่งรออยู่
ฝ่ายยายศรีประจันผู้มารดา
นางพิมชักใจไม่ยอมนุ่ง
ชื่อว่าปากปากกล้าเอาผ้าพัน

จับมงคลธูไว้คอยท่า
ให้ลูกยานุ่งขาวท่มขาวพลัน
แกคี่ณดูงเข้าที่หลังคังสนั่น
ปล้ำกันอุตุอุตุคมีเฒา

พระบาทสมเด็จพร พระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การเลือกคู่ครองของนางศรีมาลา แม่นางศรีมาลา กับพลาญงามจะได้เสียกันมาก่อน
ก็จริง แต่ก็กระทำกันเป็นความลับ ส่วนการตัดสินใจแต่งงานเป็นคู่ครองกันโดยเปิดเผยนั้นขึ้น
อยู่กับพระพิจิตร และนางบุษบา ซึ่งเป็นพ่อแม่ แต่ตอนที่ขุนแผนรู้ชื่อนางศรีมาลานั้น เมื่อพระ
พิจิตรบุษบาได้ซักถามจนเป็นที่พอใจ และเห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างเหมาะสม แล้วก็ยอมรับหมั้น
ทันทีโดยมิได้ไต่ถามนางศรีมาลาแม่แต่เพียงนึกเคียว คือ

ครานั้นจึงทูลพระพิจิตร ทั้งนุชบาสมคิดก็หรรษา
 รับทูลทมนั้นไว้มิไค้ช้า พระพิจิตรจึงว่าเป็นไรมี
 เจ้าคิดอ่านการศึกษาเอา เชียงใหม่ ถ้าคล่องใจคงสำเร็จราวเดือนยี่
 ยังจะต้องคุมทัพกลับธานี ก็เดือนสี่แลประมาณการวิวาห์
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การเลือกคู่ครองของนางบัวคลีและนางลาวทอง ทั้งสองคนนี้มีวิธีการเลือกคู่ครอง
 แบบเดียวกัน คือพ่อแม่ยกให้ขุนแผนเพื่อตอบแทนบุญคุณ และไ้บอกให้เจ้าตัวรู้ก็ต่อเมื่อไ้ศก
 สิ้นใจแน่นอนแล้ว โดยคู่สมรสไม่มีทางหลีกเลี่ยงเป็นอย่างอื่น เมื่อเสกคำมั่นกับนางศรีเงินยวง
 ยกนางลาวทองให้ขุนแผน ไ้บอกให้นางลาวทองรู้แต่เพียงว่า

เมื่อน้อยนอยร่อยซังฟังพ่อแม่ ครั้นพ่อแม่แก่เฒ่าพ่อแม่ฟัง
 จะยกเจ้าให้ เขาไปเคล้าคลึง แม่อย่าซึ่งเคียดแค้นว่าคาญใจ
 เขาเป็นยอดทหารชาณุรงค์ คงไปไ้คู่ที่ย่ำสงสัย
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และเมื่อหมั้นหาญกับยายสีจันทร์ ไ้ตกลงใจร่วมกันที่จะยกนางบัวคลีให้ขุนแผนแล้ว ก็ถามความ
 สมครใจของขุนแผนฝ่ายเดียวเท่านั้นว่า

ข้าจะคิดฝังปลุกเป็นลูกเค้า ออบัวคลีลูกเราจะยกให้
 หรือไม่ชอบใจกันฉันใด อย่าเกรงใจบอกความตามจริงจัง
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

แต่ไม่ปรากฏว่าทั้งหมั้นหาญและยายสีจันทร์ ไ้ถามความเห็นนางบัวคลีเลย เพียงแต่บอกให้รู้
 ว่า

ท่านยายสีจันทร์นั้นเข้าไป
ดวงใจเจ้าจะไปอยู่กับนิว

ประโลมไล้ลูกสาวแล้วกล่าววอน
รักษาตัวตามคำแม่สั่งสอน
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การเลือกคู่ครองของนางเกษรา แม้ปรากฏว่านางเกษรากับศรีสุวรรณจะรักกันมาก่อนก็ตาม แต่ทั้งคู่ก็ไม่สามารถจะกระทำการอะไรอย่างเปิดเผยได้ จึงยังคงเป็นการลักลอบกันอยู่สาวเท่านั้น แต่เมื่อพ่อแม่ของนางเกษรามีส่วนในการตัดสินใจเลือกศรีสุวรรณมาเป็นเชย การทุกอย่างก็สำเร็จ การตัดสินใจของท้าวทศวงศ์ ตอนที่สำคัญคือ

มันเชื่อวงศ์พงศ์เน่าเหมือนเจ้าว่า จะเสกสองพาราให้ปรากฏ
สุนทรภู่

ส่วนการเลือกคู่ครองอื่น ๆ อีกหลายคู่ในเรื่องพระอภัยมณี เช่น สิ้นสมุทกับนางอรุณศรีมี
สุดสาครกับนางเสาวคนธ์ หัสไชยกับนางสร้อยสุวรรณจันทร์สุภา ก็เป็นการเลือกคู่ครองภายใน
วงศ์วานที่ผู้หลักผู้ใหญ่จัดการให้ทั้งสิ้น จึงจะครองคู่กันโดยเปิดเผยได้

การเลือกคู่ครองของนางสีดา นางสีดาเป็นตัวละครฝ่ายหญิงในเรื่องรามเกียรติ์ ที่มี
หลักฐานการเลือกคู่ครองโดยผู้ใหญ่เป็นผู้จัดการให้คือ พระชนมโศกเลือกตัวบุคคลให้มาเป็น
คู่ครองของนางสีดาโดยตรง แต่ไควางหลักเกณฑ์ในการเลือกให้โดยจัดพิธียกศรีขึ้น หากผู้ใด
สามารถยกศรีได้ก็จะยกนางสีดาให้ ข้อความตอนนี้มีว่า

จึงคำรวิถวิลในวิญญาน์
ชนะกัโกลีบทกปี
จว่าจะตั้งพิธียกศรีลัป
ใครยกได้จะให้นางลักษณ์

ถวายพระธิดาโฉมศรี
ควรที่มีคู่ภิรมย์รัก
บอกกษัตริย์ให้สิ้นทั้งไตรจักร
เป็นอัครชายายาใจ
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๑.๒.๒ ตัวละครฝ่ายชาย การเลือกคู่ครองของพलयงม ในกรณี
ที่พलयงมได้นางสร้อยฟ้ามาเป็นภรรยาแล้ว เข้าลักษณะการเลือกคู่ครองด้วยระบบอาวุโส
เพราะเป็นเรื่องที่ผู้หลักผู้ใหญ่จัดการให้ ผู้ใหญ่ในที่นี้ก็คือสมเด็จพระพันวษา เรื่องตอนนี้มีอยู่
ว่า เมื่อพलयงมได้อาสาไปปราบเจ้าเมืองเชียงใหม่ได้ สมเด็จพระพันวษาก็ทรงตั้งให้เป็น
จมื่นไวยวรนาถ และพระราชทานนางสร้อยฟ้าให้เป็นภรรยา ทั้งที่พलयงมได้หมั้นไว้แล้ว
กับนางศรีมาลา แต่ขุนแผนก็ไม่กล้าทัดทาน เป็นแต่เพียงขู่ว่าให้ทราบความจริงเท่านั้น แต่
สมเด็จพระพันวษาก็ไม่ทรงเปลี่ยนความตั้งใจ เมื่อวันพलयงมแต่งงานกับนางศรีมาลา
พระองค์จึงตรัสสั่งข้าราชการนำนางสร้อยฟ้าไปให้ด้วย ดังคำกลอนว่า

จะกล่าวถึงพระองค์ผู้ทรงภพ คิลกลบล้ำเลิศโลกทั้งสาม
สถิตแท่นสุรกานต์ตระหง่านงาม หมั่นหม่อมหมอบตามล้าคืบไป
ทรงคะเนถึงพระไวยจะแต่งงาน พร้อมข้าราชการทั้งน้อยใหญ่
อิสร้อยฟ้านั้นจะช้าไว้ทำไม เอาส่งไปให้มันเสียวันนี้
ให้พร้อมหน้าขุนนางกลางสนาม จะไ้ काम เป็นสง่าราศรี
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การเลือกคู่ครองของพระราม เมื่อพิจารณาจากรายละเอียดในเรื่อง ปรากฏว่า
เมื่อครั้งพระรามไปแข่งขันการยกศรนั้น พระรามมิได้ไปเองแต่ไปตามคำชักชวนของพระ
อาจารย์ ทั้งนี้ย่อมแสดงว่า การที่พระรามเลือกนางสีดาเป็นคู่ครองนั้น เป็นไปตามความ
ประสงค์ของพระวชิรฐและสวามิทร ดังคำกลอนว่า

เมื่อนั้น	พระวชิรฐสวามิทรภาณี
จึงบอกพระลักษณ์พระจักรี	บัดนี้ท้าวชนกภูวนาย
มีพระบุตรศรีสวัสดิ์	ให้ประชุมกษัตริย์น้อยใหญ่
จะยกมหาอนุชั้ย	ที่ในกรุงมิติลา

.

สองเจ้าสุริยวงศ์เทเวศร์

เขาจะแข่งฤทธิ์ไอร่างวัล

.

ทรงเคชังองค์พระสุริย์ฉาน

หลานขวัญมาไปกับตา

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๒. ลักษณะของคู่ครอง เนื่องจากชีวิตสมรสเป็นชีวิตที่คนส่วนมากต้องการ ต่างคนต่างก็มีอุดมคติในชีวิตสมรสของตนต่างกัน บางคนหวังจะได้คู่ครองมาจรรโลงใจให้รุดหน้าในการทำงาน บางคนสมรสเพราะหวังสร้างสกุลให้เป็นมรดกแก่ตน บางคนก็หวังว่าถ้ามีครอบครัวแล้วบ้านช่องก็จะเรียบร้อยสะอาดสะอ้านเสียที (ศึกษาธิการ, กระทรวง, กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๐๔ : ๔๐) ทั้งนี้ต่างคนต่างก็มีจุดประสงค์ร่วมกันคือต้องการความสุขทั้งทางกายและใจ ในชีวิตสมรสนั้นเอง ฉะนั้นคู่สมรสต่างก็หวังที่จะได้คู่ครองตามที่ตนปรารถนา จึงเกิดเป็นการสร้างค่านิยมเกี่ยวกับลักษณะของคู่ครองขึ้นในสังคม ซึ่งหมายถึงทั้งลักษณะของหญิง และชาย แต่ลักษณะเช่นนี้ย่อมแตกต่างกันไปตามเพศของคู่สมรสด้วย

ลักษณะของคู่ครองที่ปรากฏในวรรณคดีที่ถือว่าเป็นค่านิยมนั้น มิได้หมายถึงลักษณะประจำตัวของตัวละคร แต่จะวิเคราะห์จากลักษณะที่กล่าวถึงในเหตุการณ์ซึ่งมีการเลือกคู่ครองเท่านั้น เพราะลักษณะบางอย่างมิได้เป็นสิ่งที่คู่สมรสนำมาพิจารณา จึงเป็นแต่เพียงลักษณะประจำตัวของตัวละครแต่ละคนเท่านั้น

๒.๑ ลักษณะของชาย

๒.๑.๑ ค่านิยมในค่านคุณสมบัติ ในเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนนางทองประศรีไปขอนางพื่อนั้น จากคำพูดที่นางศรีประจันโต้ตอบกับนางทองประศรี ได้แสดงถึงค่านิยมทางค่านคุณสมบัติไว้ดังนี้คือ นางศรีประจันพูดว่า

ถึงยากจนอย่างไรก็ไม่ว่า
อุทิศทรัพย์มาหาгинไป

แต่พราซ์คหลังมาจะยกให้
รู้ทำรู้ไคคว้ง่ายคาย

ถึงเงินทองเป็นของพ่อแม่ให้ ไม่รู้รักษาไว้ก็ฉิบหาย
 จูจะขอลาความท่านยาย ลูกชายนั้นดีหรืออย่างไร
 ไม่เล่นเบี้ยกินเหล้าเมาถึงชรา ผีนผามันดูบ้างหรือไม่
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ฝ่ายเจ้าแก้วของนางทองประศรีก็ได้ตอบนางศรีประจันว่า

ว่านานไปท่านจะไ้พึ่งพิง ลูกทองประศรีที่ยิ่งนะคนนี้
 ว่านอนสอนง่ายชายฉลาด ทั้งรูปทรงก็สะอาดสำอางศรี
 รุนหม่นน้อยจ้อยเรียบร้อยดี ความชั่วไม่มีสักสิ่งอัน
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

จะเห็นได้ว่าค่านิยมในค่านคุณสมบัติที่กล่าวไว้ในตอนนี้เป็น ความขยันหมั่นเพียร การรู้จักเก็บ
 รักษาทรัพย์สินเงินทอง การไม่เล่นการพนัน ไม่เสพยาของมีนเมา การเคารพเชื่อฟังหลักผู้ใหญ่
 เมื่อตอนที่ขุนแผนเลือกนางบัวคลีเป็นคู่ครองนั้น ขุนแผนได้ไปยืมผ้าไหมมาหาญ
 เพื่อสร้างความสนิทสนมโดยคิดว่า การแสดงความอ่อนน้อมถ่อมตน เชื่อฟังผู้ใหญ่จะชนะ
 ใจไหมหาญได้ ซึ่งก็เป็นลักษณะทางค่านคุณสมบัตินี้ประการหนึ่ง ดังคำกลอนว่า

ผู้ถ่อมตนทนให้แก้ไขสอย อยู่สักหน่อยก็จะรักเป็นหนักหนา
 คงจะยกให้เป็นภรรยา ไม่เคืองเข็ดเห็นว่าจะไ้การ
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

แต่เมื่อไหมหาญยกนางบัวคลีให้ขุนแผนแล้ว ก็กลับไม่พอใจ เมื่อเห็นว่าขุนแผนไม่ยอมทำงาน
 แต่ชอบอยู่ตามสบาย จึงข้อความว่า

ครานั้นสี่จันทร์ท่านหมื่นหาญ	ดูอาการเจ้าพลายนายลูกเขย
งานการสิ่งใดไม่ทำเลย	ช่างเฉยเมยดูคายนมาหลายเดือน
ดูประมาทคาคคิณคิดว่าดี	ช่างย่อยยับอัปรีyamไม่เทียมเพื่อน
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ตำแหน่งหน้าที่การงานก็เป็นคุณสมบัติประการหนึ่ง เกี่ยวกับลักษณะคู่ครองที่เป็น
ค่านิยมสมัยนั้น ดังปรากฏในเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนแสนคำแมนยกนางลาวทองให้ขุนแผน ว่า

เขาเป็นยอกทหารชาตุนรงค์	คงไปไคก็อย่างสงสัย
เจ้าจะได้ฟังพาช่างหน้าไป	อันเสียงใหม่กับกรงอยุธยา
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ในเรื่องรวมเกียรติกล่าวถึงค่านิยมเกี่ยวกับลักษณะคู่ครองค่านิยมสมบัติไว้ว่า ต้อง
เป็นผู้มีความสามารถ เมื่อพระชนกเลือกคู่ให้นางสีดาจึงจกให้มีพิธียกพร เพื่อประลองความ
สามารถขึ้น ดังคำกลอนว่า

* จ่าจะตั้งพิธียกศิลป์	บอกกษัตริย์ให้สิ้นทั้งไตรจักร
ใครยกไคจะให้หงลักษณ์	เป็นอัศรชាយายาใจ
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๒.๑.๒ ค่านิยมในค่านิยมสมบัติ

วรรณคดีเรื่องพระอภัยมณีได้กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนนางผีเสื้อสมุทรพบกับพระอภัยมณี

ไว้ว่า

เห็นพระองค์ทรงโฉมประโลมใจ	นั่งเป่าปี่อยู่ใต้พระไทรทอง
ทั้งทราวดุรงองค์เอยก็อ่อนแอ	เป็นหนุ่มแน่นน่าชมประสมสอง
ถ้าแนบไค้กับกูเป็นคู่ครอง	จะประคองกอดแอบไว้แนบเนื้อ
น้อยหรือแก้มชายชวาก็น่ารัก	ช่างสมรูปนี้กระไรวิไลเหลือ

.....
 ยิงปืนป่วนรวนเร เล่นหัก
 อกลูกบูดทะลึ่งขึ้นตึงตัง
 ชูลมุนหมุนกลมคงลมพัด

.....
 สู่พระพักตร์วิญญานเหมือนน้ำหลัง
 โดยกำลังโลกโชนโชนกระโจน
 กอกระแหวักอุ้มองค์พระทรงโฉม
 สุนทรภู

ข้อความตอนนี้แสดงให้เห็นว่า การเลือกคู่ครองของนางผีเสื้อสมุทรนั้น พิจารณา
ในค่านิยมแบบใด ในวรรณคดีเรื่องเดียวกันนี้ ตอนศรีสุวรรณเข้าเมืองมัจฉะ ปรากฏว่าเมื่อ
พี่เลี้ยงของนางเกษราได้ไปพบเห็นศรีสุวรรณ ก็รู้สึกชื่นชมในความงาม และต้องการให้ได้
เป็นคู่ครองของนางเกษรา เหตุการณ์ตอนนี้จึงเป็นการสะท้อนถึงค่านิยมเกี่ยวกับลักษณะ
คู่ครองในค่านิยมแบบใดนั่นเอง คงจำกลอนว่า

ฝ่ายทั้งสี่พี่เลี้ยงเมืองม่วย
ดูนิวเหลื่องเรื่อรของทองอุไร
ชนง เนตร เกศกรณเลกรแกม
พิศวางหลงลืมกระพริบตา

เห็นพรามณน้อยโสภะจะหาไหน
งามวิไลเลเลิศเทวคา
แลเจดีย์นารักเป็นหนักหนา
เล่นหาบ้านป่วนรัญจวนใจ

.....
 อีกนิตยภัตคิดว่า เป็นฐ
 วนแห่งคณนุชพระ บุตร

.....
 ไม่ควรดูคบบทกัณฑ์
 เห็นเต็มก็ดูแก้วแก้วสุวรรณ
 จันทรา

ในวรรณคดีเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผน เมื่อตอนนางทองประศรีมาทาบตามดูชื่อนางพิม
เข้าแก่ที่นางทองประศรีพามา ก็ไปทักท้วงว่า รูปสมบัติของขุนแผนไว้สวย จึงทำให้เข้าใจได้
ว่า รูปสมบัติ เป็นคำนิยมเกี่ยวกับลักษณะของคู่ครองประการหนึ่ง ข้อความตอนนี้มีว่า

ว่านานไปท่านจะได้ฟังฟัง	ลูกทองประศรีที่ยิ่งนะคนนี่
ว่านอนสอนง่ายชายฉลาด	ทั้งรูปทรงก็สะอาดสำอางศรี
รุ่นหนุ่มน้อยจ้อยเรียบร้อยก็	ความชั่วไม่มีสักสิ่งอัน
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๑.๓ คำนิยมในคำขวัญสมบัติ

คำนิยมในคำนี้มีกล่าวไว้ในเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนที่หนีมหาอุกฤษฎ์กล่อมให้นาง
บัวคลีฆ่าขุนแผนว่า

อ้ายแก้วมันยากจนคนเข็ดใจ	จะมีให้เลี้ยงดูอยู่ด้วยกัน
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และเมื่อตอนที่ขุนช้างมาชื่อนางพิมนั้น นางทองประศรีก็แสดงออกมาให้เห็นคำนิยม
ของสังคมว่า ทรัพย์สินสมบัติเป็นลักษณะคู่ครองที่พึงปรารถนา ด้วยการกล่าวไปถึงฐานะความ
มั่งคั่งของขุนช้างว่า

ขุนช้างมันชั่วแต่กระบาล	ถึงหัวล้านหัวเหื่องเครื่องในก็
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ได้ขุนช้างไว้เหมือนชุมทอง	ร้องไปศึไปให้หลังพัง
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

แต่คำนิยามในค่านนี้สังเกตุเป็นความปรารถนาของผู้ใหญ่ฝ่ายเดียว ส่วนผู้สมรสเอง
จะไม่คำนึงถึงในเรื่องนี้ ดังที่ปรากฏจากคำพูดของนางพิมเมื่อคำภะทบทระเทียบขึ้นข้างว่า

จงทองเอาเงินมาอวดอึง	แม่มีงูหาปรารถนาไม่
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และเมื่อนางพิมได้พูดค่อนางศรีประจันต์เป็นแม่ ก็มีว่า

เห็นแต่สินทรัพย์สัปคน	จะเอาคนไปยกให้กับผี
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เห็นแต่เงินทองของเขา	หมูหมาก็จะยกเอามาให้
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๑.๔ คำนิยามในค่านชาติตระกูล

เกี่ยวกับคำนิยามค่านนี้มีกล่าวไว้ในเสภาขุนช้างขุนแผนตอนที่หมื่นหาญเกลี้ยกล่อม
นางบัวคลี่ให้เข้าขุนแผน แล้วจะหาผู้ครองใหม่ให้ ว่า

เอาที่เขาเป็นผู้ที่มีเผ่าพันธุ์	เงินทองกองกันให้ถึงใจ
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๒ ลักษณะของหญิง คำนิยามเกี่ยวกับลักษณะของหญิงที่จะเลือกมาเป็น
คู่ครองตามหลักฐานที่ปรากฏในวรรณคดี มีลักษณะที่สำคัญเพียงสองประการคือ รูปสมบัติ และ
คุณสมบัติ คือฝ่ายผู้ใหญ่มักจะคำนึงถึงค่านคุณสมบัติเป็นสำคัญ หรือไม่ก็พิจารณาควบคู่กันไป
แต่ผู้สมรสเองมักจะคำนึงถึงรูปสมบัติ ตามหลักฐานที่ปรากฏดังนี้ คือ

~~๒.๒.๑~~ คำนิยมในค่านคุณสมบัติ
 เมื่อครั้งที่ขุนช้างไปทาบตามนางพิมต่อนางศรีประจัน ขุนช้างได้พูดว่า

แม่ม่ายร้ายทานก็ไม่ว่า	แต่พอมีกิริยาไม่อายเพื่อน
ช่วยเก็บช่วยซักช่วยตักเตือน	แต่พอเหมือนแม่พิมพิลาไลย
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อขุนช้างทาบตามเช่นนี้แล้วนางศรีประจันก็ตอบว่า

คิดโลกขึ้นมาว่าออกไป	มีเงินเหตุไฉนจะไร้ทอง
พอเลือกศักรักหาที่ที่ดี	จวนถึงรู้เก็บซึ่งข้าวของ
รู้การรอบคอบครอบครอง	ปกป้องข้าไททั้งไร่นา
เหมือนอย่างพ่อข้างอย่างนี้	พอจะหาเมียดีไค้สมหน้า
ไม่อายแขกไทยที่ไปมา	เจรจาอ่อนหวานการผู้ดี
เสมอทั้งสองราบรรมคำศักดิ์	รู้ปักเย็บกรອງให้คงที่
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

คำสนทนาของขุนช้างและนางศรีประจันในตอนนี้ เป็นการสะท้อนคำนิยมในค่านคุณสมบัติของกุลสตรีคือ กิริยามารยาท การพูดจา และความประพฤติ

เหตุการณ์ตอนที่ขุนแผนจะไปตามนางวันทองมาจากขุนช้าง นางทองประศรีขัดทานโดยคำนึงถึงค่านคุณสมบัติของนางพิมว่า

{	แม่นี้คิดเกลียดกรังเกียจใจ	มันสิ้นไรแล้วหรือทั้งบุรี
	ถ้ามารูปงามใจแม่ไม่ห้าม	ควรตามแล้วก็ตามให้เต็มที่
	นิ่งมารูปแต่ใจมันไม่ดี	อย่างนั้นไม่น่าจะติดตาม
		พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อขุนแผนไค้ขุนนางศรีมาลาให้พลาญงามนั้น ขุนแผนไค้ผูกกับพระพิจิตร อันแสดงถึงค่านิยม
ทั้งในค่าน รุปสมบัติ และ คุณสมบัติว่า

อันเช่นศรีมาลาณารี
ทั้งรูปร่างท่วงทีกิริยา

ถึงที่ในกรุงก็สุคหา
พอดูมา เห็นลูกก็ถูกใจ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อครั้งที่สมเด็จพระพันวษาไค้รับถวายนางสร้อยทอง และสร้อยฟ้า นั้น การที่พระองค์ไม่รับ
นางสร้อยฟ้าไว้เป็นพระสนม แต่กลับยกให้พระไวยวรนาถ เพราะนางสร้อยฟ้าบกพร่องในเรื่อง
คุณสมบัตินั้นเอง ดังคำที่ขรัวนายกราบพูลว่า

นางสร้อยทองต้องลักษณะนัก นรลักษณะงามคือถ้วน
แต่สร้อยฟ้าดูจริตกระบิดกระบวน เห็นไม่ควรที่จะเคียงพระบาท
ดูท่าทางอย่างเรือต้องละลอก กลับกลอกกลิ้งกลมคมหนักหนา
กระหม่อมฉันเกรงจะขัดพระอัชฌา เหมือนทรงม้าที่พยศต้องกักไว้
ถึงแม้ว่ารูปทรงสงัดฐาน จะไปรคปรานก็ไม่หย่อนผ่อนลงได้
จะเป็นเครื่องอื้ออวนกวนพระทัย มีให้เบิกบานสำราญองค์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

* ๒.๒.๒ ค่านิยมในค่านรุปสมบัติ

ในเรื่องรามเกียรติ์นี้มีหลักฐานปรากฏค่านิยมในค่านรุปสมบัติ หรือความงาม ของ
คู่ครองอยู่ในตอนที่ทศกัณฐ์คิดสินใจไปลักนางสีดา ทั้งนี้เป็นแต่เพียงเพราะนางสามนักขาไค้ไป
ชมความงามของนางสีดาให้ทศกัณฐ์ฟังเท่านั้น ทศกัณฐ์ก็หลงรักเสียแล้ว ดังคำกลอนว่า

* ยิงพังยิงเพื่อนสมประที
ตั้งแต่นองท้าวมากล่าวถึง
แสนรักสุดรักก็ลยา

ทีในรูปทรงนางสีดา
ให้หนึ่งในความเสนา
อสุรากลุ่มกลุ่มใจ
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ในเรื่องพระอภัยมณีก็ปรากฏค่านิยมในด้านความงาม หรือรูปสมบัติในตอนศรีสุวรรณ
พบนางเกษรา ทั้ง ๆ ที่พราหมณ์ผีเลี้ยงได้แนะนำศรีสุวรรณถึงเรื่องการติดต่อกับนางเกษรา
ก่อน แต่ศรีสุวรรณก็ไม่สนใจ ครั้นเมื่อมาพบนางเกษราเข้าจริง ๆ เพราะความงามของนาง
เกษรานั้นเอง จึงทำให้ศรีสุวรรณหลงรักทันที ดังกล่าวกันว่า

ชำเลืองเห็นพระธิดาพะงาม · ให้มีความพิศวาสจะซาใจ
ด้วยคู่สร้างปางหลังแล้วอย่างนั้น พอเห็นกันก็ให้คิดพิสมัย
จนลืมองค์หลงแลตลึงไป เหมือนนางในคูสีดาลงมาดิน
สุนทรภู์

และที่กล่าวว่า คู่สมรสมักจะคำนึงถึงด้านรูปสมบัติ ของผู้หญิงนั้นสังเกตได้จากคำพูด
ของขุนแผนที่อ้อนวอนให้นางทองประศรีชื่อนางพิมให้ตน ขุนแผนกล่าวว่า

นางในงามแต่กิริยา จะเปรียบพิมแก้วตาเห็นเต็มที
งามประเสริฐเลิศล้ำทั้งชาคม งามหน้างามนมเนื้อสองสี
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๒.๓ ค่านิยมในด้านทรัพย์สินสมบัติ

ค่านิยมของลักษณะหญิง นอกจากด้านรูปสมบัติ และคุณสมบัติแล้ว ยังปรากฏอยู่ตอน
หนึ่งจากคำพูดของนางพิม ว่า เรื่องฐานะ หรือทรัพย์สินสมบัติ ที่เรียกกันว่าค่านิยมความมั่งคั่ง

นั่นก็มีควย คือนางพิมพ์ล่าวกับนางสายทองว่า

ถ้ารูปชั่วตัวเป็นมะเร็งเรื้อน	ไม่เพี้ยนเพี้ยนเห็นจะจนซึ่งคนขอ
ถ้ารูปคี่มีเงินเขาชมปรอ	ไม่พักท้อเลยที่ขายจะหมายตาม

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การพิจารณาเลือกลักษณะของคู่สมรสหรือคู่ครองที่กล่าวมานี้ ในทางสังคมวิทยาได้กล่าวไว้ว่า มีทฤษฎีในการเลือกคู่ครองหลายทฤษฎี แต่ทฤษฎีที่สำคัญมีลักษณะดังนี้คือ

๑. การเลือกคู่ครองที่มีความคล้ายคลึงกับตน เช่นในด้านการศึกษา ฐานะ สถานภาพทางสังคม รสนิยม ทศนคติ เชื้อชาติ ฯลฯ
๒. การเลือกคู่ครองที่มีความแตกต่างไปกับตน
๓. การเลือกคู่ครองที่มีลักษณะผสม คือแต่งกับคนที่เหมือนตนบ้าง ไม่เหมือนตนบ้าง (สุพิศรา สุภาพ, ๒๕๑๔ : ๘๐)

เมื่อพิจารณาในแง่นี้ปรากฏว่าในวรรณคดีส่วนใหญ่แล้วจะมีการเลือกคู่ครองที่คล้ายคลึงกับตน เป็นต้นว่า ฐานะ รูปสมบัติ ชาติตระกูล ศาสนา เหล่านี้เป็นต้น แต่ที่มีลักษณะอย่างอื่นคือ การเลือกคู่ครองที่มีลักษณะแตกต่างกับตน หรือเป็นไปเพราะสาเหตุนอกเหนือจากนี้เช่น เพราะความรัก ความกตัญญู ก็มีอยู่บ้าง แต่เป็นส่วนน้อย คำนิยมส่วนใหญ่จึงเป็นค่านิยมที่ต้องการเลือกคู่ครองที่มีความคล้ายคลึงกับตน หลักฐานที่ปรากฏเห็นได้ชัดเจนก็ได้แก่ ตัวละครในเรื่องพระอภัยมณี ส่วนใหญ่จะสมรสกันภายในวงศ์วาน คือเป็นบุคคลในระดับนชั้นเดียวกัน เช่น พระอภัยมณีกับนางสุวรรณมาลี ศรีสุวรรณกับนางเกษรา สิ้นสมุทรกับนางอรุณศรีมี สุกสาครกับนางเสาวคนธ์ ในเรื่องรามเกียรติ์ก็ปรากฏว่าเมื่อท้าวชนกตั้งพิธียกศรีกอนุญาติให้กษัตริย์เท่านั้นมาได้ ดังคำกลอนว่า

จ่าจะตั้งพิธียกศิลป์

บอกกษัตริย์ให้สิ้นทั้งไตรจักร

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ส่วนหลักฐานที่ปรากฏตามคำพูดของตัวละครที่แสดงถึงค่านิยมในการ เลือกรักครองที่มีลักษณะ คล้ายคลึงกับคนได้แก่ เมื่อนางสายทองเกลี้ยกล่อมนางพิม นางสายทองพูดว่า

ถ้าไม่ตีหรือจะชกพ	ให้แก้วตาเสียตัวต้องมัวหมอง
เห็นสมศักดิ์สมนวลควรจะครอง	กับพิน้องเนื้อสุวรรณกำภู
จะเปรียบยศปรากฏมีคนนับ	จะเปรียบทรัพย์ก็เสมอสมานอยู่
แม่นจะซังตั้งไว้ในตราฐ	ก็ควรคู่สมสิ่งทุกสิ่งอัน
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อครั้งที่สมเด็จพระพันวษาทรงพระราชทานนางสร้อยฟ้าให้กับพระไวย ก็มี หลักฐานจากคำพูดของตัวละครที่สะท้อนให้เห็นค่านิยมในเรื่องความคล้ายคลึงกันชาติตระกูล ซึ่งสมเด็จพระพันวษาได้ทรงตรัสกับเจ้าเชียงใหม่ว่า

อย่าเสียใจว่าได้กับคำศักดิ์	อ้ายพลายงามก็รักเหมือนลูกข้า
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และปรากฏว่าพระเจ้าเชียงใหม่เองก็ทรงคิดถึงค่านิยมที่ว่านี้เช่นกันคือ

เจ้าเชียงใหม่ได้พึงรับสิ่งขอ	รัตนคัถ์อุทัยให้ไหวหวั่น
เสียกายศักดิ์สุริยวงศ์พงศ์พันธุ์	อีกอันมีใครออกซึ่งวาจา
นึกถึงสร้อยฟ้านี้จจาเอ๋ย	ไม่ควรเลยจะระคนลงปนข้า
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เหตุการณ์ตอนที่ท้าวทศวงศ์สังเกตเห็นอาการของศรีสุวรรณ ว่ามีความพึงพอใจ ในองเกศรา และท้าวทศวงศ์เองก็ทรงรักใคร่ศรีสุวรรณ แต่พระองค์ไม่ทราบความจริงว่า ศรีสุวรรณเป็นลูกกษัตริย์ พระองค์จึงระบายความในใจออกมาว่า

นี่แน่เราจะทำอะไรได้
สายสมรม่อนนันท์ด้วยปัญญา

วิสัยไพร่กับกษัตริย์ขัดหนักรา
จะพูดจาคิดอ่านประการใด
สุนทรภู์

พจนดิลก

*คำบริภาษของพระสังฆราช เมื่อครั้งนางละเวงแฉกพาพระอภัยมณีไปไว้ในวัง ก็
แสดงถึงค่านิยมในเรื่องชาติตระกูลเหมือนกันว่า

มึงอย่าเหล้าเฝ้าพันธุวิธพา

คนมีข้าเข้ามาเลี้ยงไว้เคียงตัว
สุนทรภู์

หลักการเลือกคู่ที่มีความคล้ายคลึงในค่านูปร่างลักษณะ จะเห็นได้ชัดเมื่อขุนช้าง
ไปขอนางพิม แต่นางเทพทองคัดค้านโดยให้เหตุผลว่า

จะเสียแรงไปว่าพยายาม

แม่จะเปรียบเนื้อความให้เข้าใจ

นางพิมพริ้มเพราคงจันทรา

เอ็งเหมือนเต้านาอยู่ท่าใด

อยากจะไค่ดวงจันทร์สวรรค์ไกล

เห็นจะไค่แล้วหรือนะลูกอา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ครั้นเมื่อขุนช้างไปขอนางพิมจริง ๆ นางพิมก็คำขุนช้าง แต่ถ้อยคำที่นางพิมยกมา
เปรียบเทียบก็แสดงถึงค่านิยมในการเลือกคู่ครองได้ ประการหนึ่งว่า คู่ที่เหมาะสมจะต้องมี
ความคล้ายคลึงในค่านูปร่างลักษณะด้วย

หน้าตาเข่นนี้จะมีเมีย

อ้ายมะม่วงหมาเลียไม่เจียมใจ

เหมือนแมงปอออกฤทธิ์ว่าฤทธิ์สุก

จะแข่งครุฑข้ามอ่าวทะเลใหญ่

ก่อนเส้าหรือจะเท่าเมรุไกร

หิ้งห้อยไพร่จะแข่งแสงสุริยง

ชาติชั่วตัวคังนกะกรม

จะเอื้ออ้อมอิงอกวิคหงส์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การเลือกคู่ครองที่นับถือศาสนาเดียวกัน ก็จัดได้ว่าเป็นค่านิยมในการเลือกคู่ครองที่มีความคล้ายคลึงกับตน ซึ่งปรากฏในตอนที่ทำวาทะขอนางเกษรา แต่ทว่าทศวงศ์ไม่ยอมยกให้ด้วยเหตุผลที่สำคัญคือ นับถือศาสนาต่างกัน ทั้งคำพูดของนายค่านที่บอกกับคณะของศรีสุวรรณว่า

ข้างเจ้านายฝ่ายเรามีได้ให้

ว่าท้าวไทเป็นนอกพระศาสนา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๓. จำนวนคู่ครอง ในสภาพของสังคมแต่ละแห่งย่อมจะมีแบบของการสมรสแตกต่างกัน ทั้งนี้เพราะยึดค่านิยมต่างกันนั่นเอง บางสังคมอาจจะนิยมแบบผัวเดียวเมียเดียวซึ่งมักมีอยู่แพร่หลาย อาจจะด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจบังคับบ้าง จากจำนวนหญิงชายมีเท่ากันบ้าง หรืออาจจะเห็นว่าสามารถเลี้ยงดูลูกได้ดีกว่าแต่เป็นที่สังเกตว่า หากผู้ชายเป็นคนเจ้าชู้หรือฐานะดี ก็มักนิยมการมีเมียมาก แต่บางชาติถือว่าการมีเมียมากแสดงถึงความมีหน้ามีตา เมียหลวงจึงนิยมให้สามีมีเมียน้อย เพราะถือว่ามิเกียรตินในการที่ตนได้เป็นเมียหลวง ซึ่งบ่งถึงความเป็นใหญ่ในครัวเรือนด้วย

ในสังคมบางแห่งเช่นพวกฮิปปี้ ชายหญิงจะมีความสัมพันธ์ทางเพศกับใครก็ได้โดยไม่มีแบบแผน บางสังคมก็มีแบบแผนของการสมรสโดยเมื่อชายหญิงจะอยู่ร่วมกันจนมีบุตรแล้วก็เลิกร่างกันไปหาคู่อื่นต่อไป แต่อย่างไรก็ตามแบบของการสมรสที่สำคัญจะมีอยู่สองแบบเท่านั้นคือ

๑. แบบผัวเดียวเมียเดียว

๒. แบบมากผัว หรือมากเมีย (อานนท์ อาภาภิรมย์, ๒๕๑๔; ๙๔-๙๐)

ค่านิยมเกี่ยวกับจำนวนคู่ครองที่วิเคราะห์ได้จากวรรณคดี ปรากฏว่า ค่านิยมที่แท้จริง

โดยส่วนรวมของสังคม นิยมผิวเขียวเมียบเขียวโดยเฉพาะอย่างยิ่งฝ่ายผู้หญิง จะยึดค่านิยม การมีผิวเขียวอย่างเหนียวแน่น จึงมีคำสอนให้รักนวลสงวนตัว จึงก่อให้เกิดค่านิยมในเรื่อง พรหมจารีขึ้นมาอีกประการหนึ่งด้วย แต่หากหญิงใดมีสามีมากกว่าหนึ่งคน ก็จะถูกสังคม ประณามอย่างเสียหาย เช่น กรณีของนางวันทอง การยึดค่านิยมการมีผิวเขียวนี้มีไว้ว่า จะถือ กันเพียงการมีผิวครั้งละคนเขียวเท่านั้น แต่จะยึดถือการมีผิวเขียวตลอดชีวิตด้วยจึงจะดีที่สุด

สำหรับจำนวนคู่ครองของฝ่ายชายนั้น จะมีสุภามิตปรากฏอยู่บ่อย ๆ ในวรรณคดีว่า "เมียสองต้องห้าม" ซึ่งแสดงให้เห็นค่านิยมที่แท้จริงว่า สังคมไทยปรารถนาจะให้ผู้ชายมี เมียเขียว แต่ค่านิยมนี้ก็ไม่ได้เหนียวแน่นเหมือนฝ่ายผู้หญิง จึงปรากฏหลักฐานทั้งคำพูด และ พฤติกรรมของตัวละครว่า ผู้ชายมีเมียหลายคนได้ เช่น ตัวเอกส่วนใหญ่จะมีเมียหลายคน ได้แก่ ขุนแผน ขุนช้าง พลายงาม พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ สินสมุทร ทศกัณฐ์ หนุมาน เป็นต้น นอกจากจะมีหลักฐานจากพฤติกรรมของตัวละครเหล่านี้แล้ว ในบางครั้งมีหลักฐานซึ่งเป็น คำพูดของตัวละครด้วย โดยกล่าวในทำนองที่ว่าผู้ชายนั้นถึงจะมีเมียมากก็ไม่เป็นไร แต่กลับ จะเป็นเรื่องดีเสียอีก ที่จะแสดงให้เห็นถึงความสามารถ หรือยศฐาบรรดาศักดิ์ของตนเอง อีกด้วย ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า จำนวนคู่ครองของผู้ชายนั้น แม้สังคมจะมีค่านิยมการมีเมียเขียว แต่เพราะเรายังยึดค่านิยมทางความสามารถอยู่ด้วย สังคมจึงยังคงยอมรับและยกย่องผู้ชาย ที่มีเมียหลายคน

๓.๑ แบบผิวเขียวเมียบเขียว

๓.๑.๑ ตัวละครชาย หลักฐานที่ปรากฏในวรรณคดีซึ่งแสดงว่า สังคมไทย มีค่านิยมให้ผู้ชายมีเมียเขียว มีอยู่หลายตอนเช่น เมื่อสมเด็จพระพันวษาจะ พระราชทานนางสร้อยฟ้าให้แก่พระไวยนั้น ขุนแผนซึ่งเคยมีเมียมากมาก่อน แล้วกลับพูดความ จริงว่า พระไวยได้หมั้นกับศรีมาลาไว้แล้ว แสดงให้เห็นว่าขุนแผนไม่เห็นดีเห็นชอบด้วยกับการ ให้พระไวยมีเมียหลายคน ฉะนั้นเมื่อพบกับพระพิรุณบุษบา ขุนแผนจึงบอกว่า

มาเกิดเป็นเมียสองไม่ต้องใจ จะทานทักษ์พระทัยก็ไม่กล้า
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นอกจากขุนแผนแล้ว พระพิจิตร นางนุชบา และพระไวยเองก็ยังไข่พุดถึงสุภาวดีคนนี้ คือ พระพิจิตรพูดว่า

อันจตุร เคาหากริยาสอง

ดูเห็นต้องสุภาวดีประภีร์ห้าม

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นางนุชบาพูดว่า *

อันเมียสองต้องห้ามตามโบราณ เป็นกับใครก็ว่าคาญไม่เว้นคน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และพระไวยพูดว่า

อันเมียสองก็ต้องห้าม

ตามคำโบราณท่านย่อมว่า

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๓.๑.๒ ตัวละครหญิง หลักฐานเกี่ยวกับค่านิยมการมีจำนวนบุตรธิดา
เพียงคนเดียวของหญิงนั้น สืบได้จากประวัติและพฤติกรรมของตัวละครหญิงทุกคน เช่น
นางสีดา นางสุวรรณมาลี นางเกษรา นางลาวทอง นางแก้วกิริยา นางศรีมาลา เป็นต้น
จะมีสามีเพียงคนเดียว ยกเว้นนางวันทอง ซึ่งก็ต้องถูกประนามว่าไม่ดี แม้แต่นางทองประศรี
ศรีประจัน และเทพทอง ซึ่งสามีตายตั้งแต่ลูกยังเล็ก ก็ไม่ปรากฏว่ามีสามีใหม่อีกเลย

นอกจากหลักฐานที่ว่านี้แล้ว ยังมีหลักฐานจากคำและข้อความซึ่งกวีใช้แต่งให้เป็น
คำพูดของตัวละครอีกว่า สังคมมีค่านิยมให้ผู้หญิงมีตัวเดียว เช่น นางละเวง พุดกับพระอภัยมณี
ว่า

น้องหมายมากชาตินี้ไม่มีฐ
พระก็ไค้ไกลนงนุกคองตัว
ถึงอินทราหน้า เขียวมา เกี้ยวน้อง
แม้มีคู่ก็ให้ เห็นว่า เป็นัว
โดยชั้นชั้วก็ยงรักศกคัสตร
มิให้ตองตัวอีกจะหลีกหนี
สุนทรภู

* และนางบุพผกาได้พูดกับสินสมุทรว่า พระเจดีย์นี้

นางแก่งว่ากระนั้นฉันจะเชื่อ เคี้ยวนี้เนื้อตัวน้องก็หมองศรี
จะรู้ชื่อถ้อยสัจสัจ คนอื่นมิให้ทองเป็นสองชาย
สุนทรภู่

เมื่อครั้งที่นางพิมร่ำกับขุนแผนนั้น นางสายทองได้พูดกับนางพิมตอนหนึ่งว่า

แม้ก็พรหมจารีศรีโสภาก
 ฟังมาประสพพบพลายแก้ว
 ให้เคล้าคลึงถึงสองไม้ทองการ
 แตรุ่นมาไม่มีใครแน้วพาน
 เพียงนี้แล้วหรือจะฉลักหักหาญ
 เป็นเมลทินจะประจານอยู่ในใจ
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

*และเมื่อนางศรีประจันจะยกนางพิงให้ขุนช้าง นางพิงได้พูดเองว่า

แต่อาญ่เพียงนี้มีสองนิ้ว
มีแต่จะอับอายไม่วายครม
แสนชั่วแสนถ่อยทุกเส้นผม
ชีวิตสิ้นกินถมก็ซื้อล้อ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ในเมื่อสังคมไทยมีค่านิยมให้ผู้หญิงมีผิวขาว จึงปรากฏหลักฐานว่า เมื่อนางวันทอง

เป็นคำนิยามที่กล่าวนี้ แม้ในชั้นต้นจะถูกบังคับก็ตาม จึงต้องถูกประนามจากบุคคลอื่น คือ บุคคลแรกได้แก่ขุนแผน ทั้ง ๆ ที่ตัวเองก็มีเมียมากแต่กลับประนามนางพินว่า

ไม่ปรารถนาจะค้าบ	อีหน้าค่านพาลตลบ่น่าอดสู
ฉวไปยังไม่พ้นประทุ	คบฐัแซ่เล่มไว้เต็มใจ
คำแยะเจ้าเอมมันแสนคัน	จะเท่านั้นคนนี้หาไม่มี
กลากเกลื่อนซี้เรือนพรใน	หยุกยาหาใส่ก็หายคัน
อีชาติชั่วเป็นควเท่าควนอน	ไซซอนกิบเคี่ยมจนตัวสิ้น
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และนางทองประศรีก็พูดถึงนางพินว่า

วันทองหมองมันเหมือนแหวนเพชร แตกเม็กระจายสิ้นเป็นสองสาม
จะผูกเรือนก็ไม่รับกับเรือนงาม แม่จึงห้ามหวงเพราะเจ็บใจ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

สมเด็จพระพันวาเมื่อรู้เรื่องเกี่ยวกับนางพินที่มีผัวสองคนจนเกิดเป็นความกันขึ้น พระองค์ยังได้คำประณามนางพิน และท้ายที่สุดก็มิรับสั่งให้ฆ่านางพินเสียเลย ข้อความตอนนี้ว่า

อีแสนถ่อยจัญไรใจหมิท	กั๋งเพชรนิลเกิดขึ้นในอาจรม
รูปงามนามเพราะน้อยไปหรือ	ใจไม่ซื่อสมศักดิ์เท่าเส้นผม
แต่ใจสัควันยังมีที่นิยม	สมาคมก็แค่ถึงฤดูมัน
มึงนี่ถ่อยยิ่งกว่าถ่อยอีท้ายเมือง	จะเอาเรื่องไม่ได้ทุกสิ่งสรรพ
ละโมภมากคณหาตาเป็นมัน	สักร้อยพันให้มึงไม่ถึงใจ
ว่าหญิงชั่วผัวยังคราวละคนเดียว	หาคามทอมกันเกรี้ยวเหมือนมึงไม่
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

จะเห็นได้ว่าข้อความที่สมเด็จพระพันวษาคำนางวันทอง นอกจากจะประนามตัวนางวันทอง โดยตรงแล้ว ยังระบุค่านิยมโดยทั่วไปไว้ด้วยว่า หญิงที่มีผิวมากกว่าหนึ่งคนคือหญิงชั่ว

๓.๒ แบบนางขุหลวยเมีย

หลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า การที่ผู้ชายมีเมียมาก หรือมีมากขุหลวยเมีย ก็ยังเป็นที่ยอมรับของสังคมนั้น มีดังต่อไปนี้ คือ ตอนที่ขุนแผนพูดเรื่องการหมั้นของพระไวยกับนางศรีมาลา เมื่อสมเด็จพระพันวษาสั่งพระราชทานนางสร้อยฟ้าแก่พระไวย แต่พระองค์กลับตรัสว่า

จึงตรัสว่าอายพลายงามเป็นหมั้นไวย มีเมียมากสักเท่าไรก็ควรที่
ได้สักสิบคนนั้นมันยิ่งดี จึงสั่งพระยาราชสีห์ควยทันใด
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และเมื่อพระไวยถูกเสน่ห์ยาแฝด สมเด็จพระพันวษาก็ทรงตรัสว่า

ใครมีเมียสองมักหมองใจ จะหาความสบายได้มีใครมี
ถ้าแม้มีสามสี่เสียก็กว่า ต้องตำราว่าเป็นสุขเกษมศรี
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อครั้งที่พระยาสุโขทัยพาพลายชุมพลไปฝากให้เรียนหนังสือกับสังฆราชนั้น พระสังฆราชได้พูดหยอกล้อ ทักทาย พระยาสุโขทัยซึ่งสื่อให้เห็นการยอมรับความมากขุหลวยเมียของผู้ชายว่า

รูปพิศโฉมโฉมพระยา เหมือนจะหาได้อีกสักสองคน
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

คำศัพท์ที่ว่าของนางพิมเมื่อรักกับขุนแผนใหม่ๆ ก็แสดงให้เห็นว่าสังคมยอมรับการที่ผู้ชายมีเมียมาก จนถึงเป็นเรื่องธรรมดาที่รับรู้กันอยู่ทั่วไป คำพูดของนางพิมตอนนี้ที่ว่า

ประเวณีเป็นที่กำเริบใจ

แต่ใหม่ใหม่มุ่งมอบชีวิตกัน

.....

.....

ครั้นไฉนฝันใหม่เข้ามาลัด

ก็เหาะหายชักจูงทำนุบาย

เป็นสองฝันขึ้นจิตคิดสลาย

นุ่งหมกรุยกรายทุกเวลา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นอกจากหลักฐานที่กล่าวมาแล้วนี้ ยังปรากฏในคำานพดัตถกรรมของตัวละครโดยทั่วไปว่า ตัวละครชายมักจะมีเมียมาก คือตาเฒ่าเกาะค่างขาวเป็นหนึ่งที่มีเมียมากถึงร้อยคน เพราะมีอุปเท่ห์ในการเกี้ยวพาราสี ซึ่งสุทศลาครก็ได้มาขอเรียนอุปเท่ห์จากตาเฒ่าผู้นี้ด้วยครั้งหนึ่ง ความตอนนี้มีว่า

พอได้เห็นเป็นชะวากที่ปากอ่าว มีเกาะยาวใหญ่ขวางอยู่ข้างหน้า
 ควันโขมงสงสัยในวิญญูณณ์ จึงข้ามมาขึ้นละเมาะเกาะค่างขาว
 เห็นโรงใหญ่ไปดูพบผู้เฒ่า นั่งชันเข่าเหลาตอกคณหงอกขาว
 เป็นทนายอยู่ผู้เกี้ยวพาราสีเกรี้ยวกราว ล้วนสาวสาวน้อยน้อยสักร้อยคน
 บ้างนั่งเรียงเคียงรอบริมขอบแคร่ พระแลเลเหลาจิตคิดงอน
 ฝ่ายตาเฒ่าเจ้าตัวตามัวมน มองเห็นคนขับเมี่ยงไปเสียไกล
 สุนทรภู

สำหรับตัวละครสำคัญอื่น ๆ ก็ล้วนแต่มีเมียมากด้วยกันทั้งนั้นเช่น

ตัวละครในเรื่องพระอภัยมณี ตัวเอกคือพระอภัยมณีเอง มีเมียห้าคนคือ นางผีเสื้อสมุทร
 นางเงือก นางวาสี นางสุวรรณมาลี และนางละเวง
 ศรีสุวรรณ มีเมียสองคนคือนางเกษรา และนางรำภาสะหรี
 สีนสมุทร มีนางอรุณรัศมี และ นางยุพาณกา
 สุทศลาคร มีนางเสาวคนธ์ และ นางสุลาสวีน

ตัวละครสำคัญในเรื่องขุนช้างขุนแผน ก็มีเมียหลายคนได้แก่
 ขุนแผน มีเมียห้าคนคือ นางวันทอง นางสายทอง นางลาวทอง นางบัวคลี
 และนางแก้วกิริยา

ขุนช้าง มีเมียที่ปรากฏชัดแจ้งสองคนคือ นางแก่นแก้ว และนางวันทอง กับเคยได้
 เสียนกับคนใช้คือ อีกริม อีกคนหนึ่งด้วย

พลายงาม มีนางศรีมาลา และสร้อยฟ้า

ส่วนตัวละครในเรื่องรามเกียรติ์ ที่เป็นตัวเด่น ๆ และมีเมียหลายคน ได้แก่
 หนุมาน มีเมียปรากฏชื่อดังนี้คือ นางบุษยามาสี นางเบญกาย นางสุพรรณมัจฉา นางวาริน
 นางสุวรรณกัมพูมา

ช้างเผือกทศกัณฐ์ซึ่งเป็นตัวเอกฝ่ายลงกา ก็มีเมียหลายคนเช่นกัน คือ นางอัคคีธิดา
 พระยานาค นางมณโฑ และยังต้องการนางสีดาเป็นเมียอีกคนหนึ่งด้วย นอกจากนั้นยังปรากฏ
 ว่าทศกัณฐ์ยังมีเมียเป็นสัตว์อีก คงจำกลอนว่า

ประพาศพิชั่มวเมาคามคุณ
 แล้วแปลงเป็นมัจฉาไป
 จนเกิดบุตรวิลาวัณย์
 แล้วแปลงเป็นพระยาชชา
 เข้าร่วมภิรมย์สมพาส
 เป็นสุขสนุกสำราญ

โมหาทารุณหยาบใหญ่
 ร่วมพิสมัยกับนางปลา
 ชื่อนางสุพรรณมัจฉา
 เทียวไปในป่าหิมพานต์
 สักวาสด้วยนางคชสาร
 เกิดสองกุมารฤทธิ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๔. วัยสมรส "วัยที่สมควรทำการสมรสนั้นได้ถูกกำหนดมานานแล้ว ในสังคมโบราณ
 และถือว่าเป็นเรื่องสำคัญมากอย่างหนึ่ง โดยกำหนดไว้ในคัมภีร์ศาสนาก็มี ในประเพณีท้องถิ่น
 ก็มี ในบทกฎหมายก็มี" (เกษม อุทยานิน, ๒๕๑๖ : ๑๖๑)

ในสังคมไทยที่วิเคราะห์ได้จากวรรณคดีปรากฏว่า ค่านิยมเกี่ยวกับวัยในการสมรส
 มักจะคำนึงถึงฝ่ายผู้หญิงเป็นส่วนใหญ่ เพราะเมื่อกล่าวถึงภูมิหลังของตัวละครก่อนการสมรส

นางสร้อยทองมีวัยสิบห้าปี

ถึงโฉมนางสร้อยทองต้องพระทัย ฟังรุ่นจำเรียวัยสิบห้าปี

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นางเกษรามีวัยสิบห้าปี

เมื่อเดือนสี่ปีก่อนเพ็ญโสภณต์

เกี่ยวนี้ชนะสิบห้าปี

สุนทรภู่

นางบัวคลี่มีวัยสิบเจ็ดปี

ไก่อางสี่จันทร์ เป็นกรรมา

มีลูกสาวชื่อนางบัวคลี่

ฟังรุ่นสาวราวลักสิบเจ็ดปี

อุ้มองค์ศรีสำอางตังนางใน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๕. การแสดงออกของชายและหญิงก่อนสมรส ความสัมพันธ์ของชายหญิงที่จะก่อให้เกิดสถาบันครอบครัวขึ้นได้นั้น ย่อมจะหลีกเลี่ยงความต้องการตามธรรมชาติทางชีววิทยาไม่ได้ เพราะความต้องการทางเพศเป็นจุดเริ่มต้นของสถาบันครอบครัว แต่ชายหญิงจะมีพฤติกรรมในการแสดงออกไม่เหมือนกัน ทั้งนี้เพราะต่างฝ่ายต่างก็ยึดค่านิยมต่างกันนั่นเอง หลักฐานที่ปรากฏในวรรณคดี มีเหตุการณ์ที่บ่งถึงการแสดงออกของชายหญิงทั้งก่อนและหลังที่จะมีความสัมพันธ์ทางเพศโดยตรง หลักฐานเหล่านี้จะสะท้อนให้เห็นค่านิยมได้หลายอย่างคือ ฝ่ายชายต้องมีค่านิยมของความกล้า คือกล้าแสดงออก กล้าเป็นฝ่ายริเริ่ม หรือกล่าวได้ว่า ผู้ชายต้องเป็นฝ่ายเสนอ แต่หากว่าผู้ชายขาดความกล้า ฝ่ายหญิงก็อาจจะนึกหมีนออยู่ในใจ อย่างเช่น สีนสมุทร ในทางกลับกันการแสดงออกของหญิงจะต้องรักษาค่านิยม ความสงบเสถียรใจ

จะแสดงกิริยาอาการออกมาให้ผู้อื่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งให้ฝ่ายชายรู้ความในใจก่อนไม่ได้
มีฉะนั้นก็ต้องถูกกล่าวหาว่าหน้าค่าน่านโลกีย์ อย่างเช่นนางผีเสื้อสมุทร แต่การแสดงออก
ภายหลังการได้เสียกันแล้ว ยิ่งถ้าเป็นการลักลอบได้เสียกันก่อนแต่งงานด้วยแล้ว ฝ่ายหญิงจะ
กลับมาปรณินิบัติ พักวี เอาอกเอาใจฝ่ายชายทันที

หลักฐานในวรรณคดีที่กล่าวถึงการริเริ่มในการแสดงความรักของฝ่ายชายได้แก่
เมื่อเณรแก้วพบนางพิมเมื่อไปบิณฑบาต ก็แสดงท่าทีออกมาดังนี้

✱ เณรกอบดาตร วิธทำปริศนา

นางพิมยิ้มหลบหน้า เข้ามาทลาย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และเมื่อได้พบกับนางสายทอง เณรแก้ว หรือขุนแผน ก็เอ่ยปากขอร้องให้นางสายทองเป็นสื่อ
ติดต่อกับนางพิมให้ควยว่า

มาพบพิภพเป็นที่สำคัญครัน

ข้าหมายมั่นจะมอบชีวาถัย

อันเณรน้องเหมือนกระต่ายหมายจันทร์ อยู่กินหรือจะกันขึ้นไปได้

แต่ครอมครอมดมร่างก็บางไป ด้วยทางไกลกลางหาวเมื่อคราวปอง

ไค้องคอินทร์แลจะสิ้นสำเร็จกรม จะไค้ขมกระต่ายสวรรค์จันทร์ผยอง

อินทราอุปมาเหมือนสายทอง พิมน้องเหมือนกระต่ายในวงจันทร์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อครั้งที่พระเอกยมดีพบกับนางสุวรรณมาลีที่เกาะแก้วพิสดาร ทั้ง ๆ ที่ต่างฝ่ายก็พึงพอใจ
ซึ่งกันและกัน แต่พระเอกยมดีก็เป็นฝ่ายเริ่มต้นก่อนโดยการวานสินสมุทรในช่วยเป็นสื่อให้ว่า

พระหึงเล่าเข้าใจเห็นไค้ช่อง

เคียงประคองรับขวัญคู่ภัยพหุ

แล้วว่าคำทำเป็นไปเข้าไค้ยา

จึงบอกว่าปิตรงค์นี้จริงใจ

ถ้าถึงบุรี เมืองเล็ก จะลาสิกออกเป็นฆราวาส
นางนงลักษณ์จักเลี้ยงสักเพียงไร แต่พูดจาย่ำให้ใคร เขาได้ยิน
สุนทรภู

ตอนที่พलयงมกับศรีมาลาพบกัน พलयงมก็เป็นฝ่ายริเริ่มก่อน โดยการลอบเข้าหานางศรีมาลา
และไต่ถามนางว่า

* แต่แลพบลบทา เมื่อมาถึง	พี่เหมือนหนึ่งกับปلامาศิข้อง
ทูนร้องรักริงคะนึ่งปอง	ถ้าเจ้าไม่ปรองคองก็ถ้าตาย
เหลือที่พี่จะโคกโรครกร้าง	ช่วยรักษาพี่บ้างพอห่างหาย
เชิญเจ้าฉินหน้ามาหาพี่ชาย	พูดก็ปรายพอให้พี่น้ำใจ
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นอกจากจะริเริ่มการติดต่อก่อนแล้ว เมื่อถึงขั้นได้เสียกันก็ปรากฏว่าฝ่ายชายจะเริ่มแสดงออก
ก่อนเช่นกัน ได้แก่หลักฐานต่อไปนี้คือ เมื่อขุนแผนได้เสียกับนางพิม

ว่าพลางโลมเล่าเอามืออุบ	ประจวบเกมชายแล้วย้ายขวา
อกแอบอิงสวาทไม้กลาคคลา	แนบหน้ามือประคองให้นอนนอน
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อพलयงมเข้าหานางศรีมาลา พलयงมก็แสดงออกก่อนว่า

ว่าพลางอิงแอบเข้าแนบกาย	เจ้าพलयงมต้องจะลงใจ
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การไต่เสี้ยนกันระหว่างศรีสุวรรณและนางเกษรา ก็เช่นกัน ศรีสุวรรณเป็นฝ่ายเริ่มต้นก่อนว่า

พระรับขวัญขวัญใจจงไสยาสน์	อย่าทวนหวาคพิไม่ลวงดวงสมร
ถนนแนบแอมอุ้มองค์บังอร	ขึ้นบรรจถรณ์เทินทองประคองเซย
	สุนทรภู์

ส่วนการแสดงออกของฝ่ายหญิงมีลักษณะอาการที่จะต้องปกปิดความรู้สึกภายในไว้เสมอ เช่น กริยาอาการของนางพิมมีว่า

* ถึงสายทองจะมีปองเป็นเชิงชัก	ก็คิดรักอยู่ไม่ร้างจะห่างหาย
วันยังค่ำคร่ำครวญถึงเนรพลาย	พอสายทองมาพูดก็พึงใจ
แต่มารยาหากพาให้บิศเบือน	งำเงื่อนหาให้เห็นกระแสน้ำ
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และนางสายทองได้พุกกับนางพิมหลังจากได้นึกให้ขุนแผนพบกับนางพิมที่ไร่นาแล้ว

การชวยความอายนั้นอันนัก	ยอดรักแม้งงพิงคำพิ
อันใจหญิงถึงกำหนดในโลก็ย	ก็ยังมีการยาอยู่ไนใจ
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การแสดงออกของนางสายทองเมื่อขุนแผนเข้าหาก็คงออกมาในลักษณะเดียวกันคือ

เหลียวเห็นพลายแก้วแว่วไว	ก็มีใจสุกสวาทถวิลรัก
ก้วยต้องมนต์เทพว่าจวน	ไต่ปิ่นป่วนชวยเขินสะเทินหนัก
มารยาหญิงทำประวิงว่าไม่รัก	จึงแกลังทักออกไปนี้ใครมา
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

แต่นางศรีมาลาได้ระบายความรู้สึกซึ่งแสดงค่านิยมนี้ออกมาว่า

อกน่องยากนักควยเป็นหญิง	ต้องซ่อนรักหนักนึ่งอยู่กับที่
แม่นเป็นชายพ่อพลายเป็นสตรี	คำวันนี้เป็นตายจะหมายไป
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	

การแสดงออกเช่นนี้ถ้ากระทำกลับกัน คือฝ่ายหญิงเป็นผู้เริ่มก่อน เช่นนางผีเสื้อสมุทร ก็ถูกประณามว่า เป็นคนบ้าคิดหา คังคำที่พระอภัยมณีค้านางว่า

พระแคนคำซ้ำคำอื่นหน้าคาน	ไกรรระรานเหมือนเช่นนี้ไม่มีถึง
น่าอศุญไค้ทำไมมึง	มาเคล้าคลึงโลมอุบรูษผู้ชาย
.	
มายั่วเข้าเฝ้าเปี้ยกเกลี้ยจะตาย	ไม่มีอายมีเจ็บเท่าเดินมือ
	สุนทร ภู

ในทำนองเดียวกันหากฝ่ายชายไม่กล้าแสดงออกก่อนหรือไม่รู้จักผู้หญิง ก็จะถูกผู้หญิงขู่ข่มจนเอาได้ เช่นนางอรุณศรีมีพูดถึงสินสมุทรว่า

ฝ่ายโฉมงามองค์อรุณศรีมี	คิดถึงที่สินสมุทรสุดสงสาร
ช่างแสนซื่อถ้อยสัจย์ปฏิญาณ	จะเกี่ยวพานผูกอะไรก็ไม่เป็น
เพราะเช่นนี้อีฝรั่งจึงซังเสีย	ช่างกลัวเมียกระไร เลยไม่เคยเห็น
ไม่รู้กลจนจากกระคากกระเค็น	เหมือนหนึ่งเช่นลาวตายน่าอายใจ
	สุนทร ภู

การแสดงออกของฝ่ายหญิงก่อนที่จะบังเกิดบทอัศจรรย์ ปรากฏว่ามักจะแสดงอาการ

ชักขึ้น พลิกปลักหยิกข่วน คอบโก้มัน การกระทำของฝ่ายชาย แต่เมื่อบทศักรรย์ผ่านพ้นไปแล้ว การแสดงของฝ่ายหญิง จะมีลักษณะดังเช่นการแสดงออกของนางพินว่า

ครานั้นนางพินมีนวล	ยืยวนด้วยความพิสมัย
เสน่ห์จริงรุ่มกลุ่มใจ	สนิทแนบหน้าในที่นอนนาง
พักวีวอนพลอกแล้วกอดแก้ว	ไม่คลายแล้วเคลื่อนคลาไม่ห่างข้าง
ขับเห่สื่อด้วยเนื้อสะไบบาง	กระแจะจวงจันท์นางละลายทา
	พระบาทสมเด็จพะพุทฺธเลิกล้านภาลัย

๒. ขบวนการสมรส ในคัมภีร์มุนธุธรรมศาสตร์ได้กล่าวถึงพิธีการสมรสว่ามีแปดอย่างคือ

๑. พรหมวิวาหะ มารดาบิดายกลูกสาวให้แก่พรหมณัฎฐ์เวทโดยมิได้เรียกทรัพย์
๒. เทวต้าวาหะ มารดาบิดายกลูกสาวให้แก่ชายผู้ให้โค กระบือ แก่พรหมณัฎฐ์กระทำการพิธีบูชาัญญเป็นค่าจ้างในการทำพิธี
๓. อิลีวิวาหะ มารดาบิดายกลูกสาวให้แก่ชายผู้ให้โค กระบือ แก่ตน หนึ่งหรือสองคู่
๔. ปชาปติวิวาหะ มารดาบิดายกลูกสาวให้แก่ชาย และพูดว่าเจ้าจงร่วมกันประพฤติธรรมเถิด
๕. อสุรวิวาหะ มารดาบิดายกตนยกลูกสาวให้แก่ผู้มีทรัพย์พอสมควร
๖. รากษสวิวาหะ ชายแย่งหญิงได้ใน การสู้รบกับผู้ปกครองของฝ่ายหญิง
๗. คันธรรพวิวาหะ หญิงชายได้เสียกันเองตามความสมัครใจของทั้งสองฝ่าย

๘. ปิศาจวิวาหะ ชายลักลอบหญิงเมื่อเวลาหลับ หรือเมา หรือสลบ (ประจักษ์ ปรากฏพิทยากร, ๒๕๑๔ : ๔๔)

แต่พิธีการสมรสโดยทั่วไปจะแบ่งออกเป็นสองลักษณะคือ วิวาหมงคล และอาวามงคล โดยถือว่าถ้าเจ้าบ่าวไปอยู่กับฝ่ายเจ้าสาว ก็เป็น อาวามงคล แต่ถ้าเจ้าสาวไปอยู่ฝ่ายเจ้าบ่าวก็เป็น วิวาหมงคล พิธีการสมรสนี้หากจัดให้มีขึ้นเป็นพิธีการก็จะมีขั้นตอนต่าง ๆ กันไปตามระเบียบของสังคม

ขบวนการสมรสในวรรณคดีที่นำมาวิเคราะห์ปรากฏหลักฐานว่ามีที่จักอย่าง เป็นพิธีการตามประเพณีไทย และมีหลายขั้นตอนซึ่งแต่ละขั้นตอนที่ปฏิบัติกัน ก็สะท้อนให้เห็นค่านิยมของสังคมในสมัยนั้นด้วย คือ

๒.๑ การทาบถาม หมายถึงการพูดจาหยั่งดูลาคเลาะว่าฝ่ายหญิงจะเต็มใจยกลูกสาวให้หรือไม่ หากฝ่ายเจ้าสาวยกให้ก็จะจัดการสู่ขอต่อไป

๒.๒ การสู่ขอ การสู่ขอจะเริ่มเมื่อฝ่ายชายได้รับผลจากการทาบถามจนแน่ใจว่า ฝ่ายหญิงเต็มใจยกลูกสาวให้ ฝ่ายชายก็จะจัดหาผู้สูงอายุ หรือผู้มีคนนับหน้าถือตาไปพูดจาสู่ขออย่างเป็นทางการ ส่วนฝ่ายหญิงจะออกมาเจรจารับรองด้วยตนเองหรือจัดคนมีหน้ามีตาออกมาเจรจาแทนก็ได้ วันเวลาที่ฝ่ายชายจะไปสู่ขอผู้หญิงนั้น จึงต้องหาฤกษ์ยามและนัดหมายกันไว้ก่อน เมื่อการสู่ขอตกลงกันได้แล้ว ฝ่ายหญิงก็จะเรียกทรัพย์สินจากฝ่ายชาย ทรัพย์สินนี้เรียกว่าทองหมั้น (ศิลาจารึก, กระทรง, กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๐๔ : ๒๖) และนอกจากทองหมั้น ยังมีสินสอดอีกด้วยแล้วแต่กรณี วิธีการที่จะไปพูดจาก็แล้วแต่เรื่อง อาจจะรวบรัดเป็นผีเข้าแกล้งไปทาบถาม ฟังความฝ่ายหญิงที่เคียวก็ได้ หรืออาจเป็นแม่สื่อและผู้ที่ทาบถามรวมกันไปในคนเดียว และในคราวเคียวก็ได้ (อนุমানราชชน, พระยา, ๒๕๑๒ : ๑๑๖)

การทาบถามและสู่ขอที่ปรากฏในวรรณคดีมีดังนี้คือ เมื่อขุนช้างไปทาบถามนางพิมนั้นขุนช้างได้พูดว่า

ลูกนี้ซัดสนพันปณญา จะปรึกษาใครไต่ก็ไม่มี
 แก่นแก้วตายแล้วเป็นหลายเคื่อน เงินทองกองเกลื่อนไม่เป็นที่

ถ้ามีใครรับจะปกครอง
จะยกให้ไร่นาทั้งห้าไท.
แม่มาयरไทานก็ไม่ว่า
ช่วยเก็บช่วยซักช่วยคักเตือน

ทรัพย์สิ้นเงินทองทั้งปวงได้
มอบเหยาเรือนให้เป็นแม่เรือน
แต่พอมีกิริยาไม่อายเพื่อน
แต่พอเหมือนแม่พิมพ์ลาไลย
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อครั้งนางทองประศรีไปรู้ชื่อนางพิมพ์ให้ขุนแผน นางก็พูดว่า

จะขอพันธุ์พักแฝงแตงน้ำเต้า ที่ขอเจ้าไปปลูกในไร่ชา
ทั้งอัคคิขัคคสนจนเงินตรา จะมาขายออกแก้วให้ช่วงไซ้
อยู่รอมเท่านี้ก็เอาว่าเกือกหนัง ไม่เชื่อฟังก็จะหาประกันให้
ไต่ปากบ่นมาถึงเรือนอย่าเบือนไป จะไต่หรือไม่ได้ให้ว่ามา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และเมื่อครั้งขุนแผนชื่อนางศรีมาลาให้พลายงามนั้น ขุนแผนพูดว่า

ลูกไค้พึ่งฝ่าเท้า เมื่อคราวจน มีพระคุณเป็นพันคนนา
แต่ศรีทรองจะสนองพระคุณตอบ คิคุรอบคอบเป็นหนักหนา
ยังไม่เห็นสิ่งใดในปัญญา จนขึ้นมาถึงพิจิตรบุรี
มาถึงก็รำพึงแต่เย็นวาน เห็นการสมควรเป็นจวนถึ
คุณพ่อแม่ลูกชายนั่นไม่มี อองามนี้ลูกจะยกให้ช่วงไซ้
ให้แทนคุณค่างตัวทั้งพ่อแม่ ตามแต่จะศีก่าหาว่าไม่
คุณพ่อจะเห็นเป็นอย่างไร ใจเด็กก็สมัครรักฝ่าเท้า

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พิจารณาจากถ้อยคำที่ใช้ในการทบทวนข้อข้อทั้งหมดที่ปรากฏในวรรณคดี จะสะท้อนให้เห็น
 ค่านิยมอย่างหนึ่งคือความเกรงใจ เพราะการทบทวนข้อข้อทุกครั้งผู้ทำหน้าที่เจรจา จะไม่พูด
 อะไรออกมาตรง ๆ แต่จะพูดในทำนองอุปมาอุปไมย เที่ยมเคียง พอที่จะให้อีกฝ่ายตีความได้
 เมื่อการข้อข้อเป็นผลสำเร็จ ฝ่ายหญิงก็อาจมีการเรียกร้องบางสิ่งบางอย่างจากฝ่ายชาย เช่น
 คำลั่นสอกลั่นขานมาก ผ้าไหม ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ย่อมเป็นเครื่องหมายแสดงความเคารพ
 ทั้งสิ้น เพราะคำลั่นสอกลั่นขานนั้นก็หมายถึงคำน้ำนม อันหมายถึงคำที่ไ้เลี้ยงบุตรสาวมานั่นเอง
 เมื่อฝ่ายชายได้รับลูกสาวก็ยอมยกลั่นสอกลั่นขานให้เป็นการตอบแทนบุญคุณ ค่านิยมที่สะท้อนออกมา
 ในเรื่องนี้คือ ค่านิยมด้านคารวะธรรม คือความเคารพ และค่านิยมด้านความกตัญญู ซึ่งปรากฏ
 หลักฐานตอนขุนแผนชวนนางพิมที่นางศรีประจันพูดตอบว่า

ข้าจะให้ลูกข้าสืบหาซึ่ง
 ผ้าไหมสำหรับหนึ่งก็พอตี

ขันหมากมั่งน้อยมากไม่รู้จี
 หอมี่हांห้องฝากระคาน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

สำหรับเรือนหอ นั้นเป็นหลักฐานให้รู้ว่า คู่สมรสใหม่จะได้มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง เพราะการสมรส
 เป็นการเริ่มต้นครอบครัวใหม่ การเรียกร้องเรือนหอ จึงสะท้อนให้เห็นถึงความต้องการ
 ความมั่นคงในชีวิตสมรส จึงเรียกได้ว่า สังคมมีค่านิยมความมั่นคง นั่นเอง การเรียกร้อง
 ยังมีปรากฏในตอนที่ขุนช้างขอ นางพิมด้วย คือขุนช้างสั่งให้ช่างปลูกหอว่า

หอใหญ่เกาห้องทองกระคาน

เท่าวิหารจึงจะสมกับใจกู

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๓ การหมั้น การหมั้นเป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของการแต่งงาน เป็น
 ระยะที่หนุ่มสาวจะได้ศึกษากันอย่างใกล้ชิด โดยไม่ต้องกลัวคำครหา เพราะถือเป็นบุคคลที่จะ
 แต่งงานกันในอนาคต และเป็นที่ยอมรับของผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายแล้ว จึงเป็นระยะของการศึกษา

นิสัยใจคอ ทัศนคติ ความประพฤติ ฯลฯ ซึ่งกันและกันอย่างใกล้ชิด แต่อย่างไรก็ตามการหมั้น
ก็มิได้เป็นหลักประกันว่าคู่หมั้นจะได้แต่งงานกันเสมอไป เพราะคู่หมั้นฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจะไม่ยอม
สมรสก็ได้ ซึ่งในกรณีนี้ ถ้าชายไม่ยอมสมรสกับหญิงคู่หมั้นโดยมีเหตุผลสำคัญอันเกิดแก่หญิงนั้น
ให้หญิงค้ำของหมั้นแก่ชาย และชายจะเรียกร้องค่าทดแทนจากกันไม่ได้ ถ้าหญิงไม่ยอมสมรส
กับชาย โดยมีเหตุผลสำคัญเกิดจากชายนั้น หญิงมีค้ำของค้ำของหมั้น (สุพัตรา สุภาพ, ๒๕๑๔: ๕๓)

ในเรื่องขุนช้างขุนแผนได้กล่าวถึงการหมั้น ตอนหลายงามหมั้นศรีมาลาแต่เพียงสั้น ๆ

ว่า

ถูกคิดว่าถ้าหมั้นต่อกันไว้
เหมือนตัวไปใจอยู่ด้วยคูมี
วันนี้ก็ประเสริฐเลิศคดี

ถึงห่างไกลก็พะวงตรงที่นี้
อย่างนี้เป็นพำนองที่ป้องกัน
จงปรานีรับรองซึ่งของหมั้น
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ครานั้นจึงทูลพระพิจิตร
รับทองหมั้นไว้มิได้ช้า

ทั้งบุษบาสมคึกก็หรรษา
พระพิจิตรจึงว่าเป็นโรมี
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

คำพูดของขุนแผนแสดงให้เห็นว่า การหมั้นทำขึ้นเพื่อยุग्มกจริตใจของคู่หมั้น จึงเป็นค่านิยม
ความมั่นคงในค่านิยมใจ ส่วนทองนั้นก็สิ่งที่มีค่า การหมั้นกันด้วยทอง ก็แสดงให้เห็นค่านิยม
ความมั่นคงนั่นเอง

๒.๔ พิธีสมรส พิธีการสมรสที่ปรากฏในวรรณคดี จะเริ่มตั้งแต่การปลูก
เรือนหอในวันสุกดิบ คือสร้างให้เสร็จก่อนวันสมรสหนึ่งวัน โดยปลูกที่บ้านเจ้าสาว ให้ฝ่าย
เจ้าบ่าวเป็นผู้สร้าง แต่ฝ่ายเจ้าสาวเป็นผู้เลี้ยงแขก ครั้นรุ่งเช้าในวันสมรส ฝ่ายเจ้าบ่าว
ก็นำเอาขันหมาก สินสอด ผ้าไหว้ และเครื่องประกอบอื่น เช่น ส้มสุกลูกไม้ไปยังบ้าน
เจ้าสาว แต่ก่อนจะนำเข้าบ้านเจ้าสาว ฝ่ายเจ้าสาวก็จะมาขันขบวนขันหมากไว้ ต่อเมื่อ

ฝ่ายเจ้าบ่าวจ่ายเงินเป็นค่าผ่านประตูชั้นหมากเสี้ยก่อน จึงยินยอมให้เข้าไปได้ เมื่อนำชั้นหมากขึ้นบนบ้านแล้ว ฝ่ายเจ้าสาวก็จะตรวจสอบ เงินทุน เงินสอก ฯลฯ ตามที่ตกลงกันไว้ เมื่อเห็นว่าครบตามกำหนด จึงนำเข้าไปเก็บแล้วจึงนำอาหารมาเลี้ยง ครั้นถึงตอนบ่าย ขบวนเจ้าบ่าวก็ขึ้นไปบนเรือนหอพร้อมกับเจ้าสาว และมีพระสวดพระพุทธรูป มีการสวมมงคล ชักน้ำ และเลี้ยงอาหาร ต่อจากนั้นเจ้าบ่าวต้องเผ่าหอสามวัน ผู้ใหญ่คือแม่ฝ่ายเจ้าสาวจึงจะมาส่งตัวเจ้าสาว แต่ก่อนที่จะส่งตัวก็มีการส่งสอนอบรมเกี่ยวกับหน้าที่ของภรรยา เมื่อส่งตัวเจ้าสาวเสร็จแล้วก็ป็นอันสิ้นสุดพิธีสมรส

หลักฐานในวรรณคดีที่สะท้อนถึงค่านิยมต่าง ๆ คือ

๒.๔.๑ ค่านิยมพิธีการ จะเห็นได้ว่าการจัดพิธีสมรสของสังคมไทย ที่ปรากฏในวรรณคดีมีขั้นตอนต่าง ๆ มากมาย ตั้งแต่เริ่มปลูกเรือนหอจนถึงการส่งตัวเจ้าสาว ซึ่งความจริงจุดประสงค์ของการแต่งงาน หรือการสมรส ก็เพื่อประกาศการเป็นสามีภรรยา กันอย่างเปิดเผยเท่านั้น เมื่อได้คู่ขอเป็นทีตกลงกันทั้งสองฝ่ายได้แล้ว ก็น่าจะกระทำกันอย่าง สบาย ๆ ใด ก็เช่นประเพณีชาวชาติ มีการเข้าไปทำพิธีทางศาสนาในโบสถ์เพียงเล็กน้อย เท่านั้น การที่สังคมไทยได้จัดลำดับขั้นตอนต่าง ๆ มากมายก็เพราะมีค่านิยมพิธีการ

๒.๔.๒ ค่านิยมความสามัคคี การที่ต้องกำหนดให้ปลูกเรือนหอ ให้เสร็จภายในวันเดียวก่อนวันทำพิธีนั้น หากไม่อาศัยความร่วมมือเพียรร่วมแรงร่วมใจกัน ย่อมไม่มีทางสำเร็จ ความจริงเมื่อฝ่ายชายไปขู่ขอฝ่ายหญิงนั้น ก็ได้ตกลงกันเรื่องเรือนหอ ม้าก่อน ถ้าหากทำเสียก่อนก็ย่อมจะได้ แต่ก็ไม่นิยมทำกัน เพราะเป็นการเปิดโอกาสให้ทำกัน เพียงลำพังได้ หลักฐานที่แสดงค่านิยมตอนนี้มีว่าดังนี้

* ครานั้นจึงโธมเจ้าพลายแก้ว
บอกแขกปลูกเรือนเพื่อนผู้ชาย

ครั้นถึงกำหนดแล้วจึงนัดหมาย
มายังบ้านท่านยายศรีประจัน
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ครานั้นจึงโถมเจ้าขุนช้าง
 สืบว่าเหล่าช่างชำนาญเคย
 พวกช่างบ้างเลื่อยบ้างก็จาก

ความสมัครรักนางไม่เขื่อนเลย
 ประทุทอเร็วเหยยให้ทันการ
 โปกปากโผงผิงอิงทั้งบ้าน
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๔.๓ คำนิยมความมีสิริมงคล เนื่องจากการแต่งงานนั้นผู้ที่สมรส
 บ่มหวังความสุข จึงต้องจัดกระทำสิ่งต่าง ๆ ที่เห็นว่าจะเป็สิริมงคล ซึ่งจะนำความสุขมาให้
 เช่น เมื่อปลูกหอเสร็จก็มีการทำขวัญหอ การทำขวัญก็ต้องดูฤกษ์ยามที่ดี ตามความเชื่อของ
 โหราศาสตร์ คือ

* คีลืบเอ็กไกลรุ่งฤกษ์สำคัญ

ก็ทำขวัญเสาเสร็จเจ็ดนาทึ
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นอกจากนี้ยังมีทำบุญตักบาตร สวดมนต์ไหว้พระและสวมนมงคล ซึ่งล้วนแต่เป็นสิ่งที่เชื่อกันว่า
 นำความสุขมาให้ทั้งนั้น

* ตอนขุนแผนแต่งงานมีว่า

นั่งลงตรงหน้าท่านสมภาร

แล้วท่านจึงส่งมงคลให้

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ตอนขุนช้างแต่งงานมีว่า

พระเข้าไปในหอนั่งรออยู่

จับมงคลไ้ไ้คอยท่า

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ตอนปลายงานแต่งงานมีว่า

ครั้นถึงนอมนั่งฟังธรรม

พระสคำจัมมกคลุไส่

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๘. ความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างสามีภรรยา คนส่วนใหญ่จะมีสิ่งหนึ่งติดตัวเสมอ ไม่มากก็น้อย คืออำนาจแฝงที่จะปรับตัวให้เข้ากับคนอื่น แต่บางคนก็มีอำนาจแข็งที่ทำให้ไม่อาจปรับตัวได้ (สุพัตรา สุภาพ, ๒๕๑๔ : ๖๓) ด้วยเหตุนี้จึงเห็นได้ว่าคู่สมรสบางคู่ก็อยู่ร่วมกันได้อย่างเป็นสุข แต่บางคู่ก็มีการขัดแย้งกันถึงขนาดต้องหย่าร้างแยกทางกันไปเลยก็มี ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ของชายหญิงคู่สมรสนั่นเอง ในวรรณคดีไทยก็มีลักษณะที่สอดคล้องกับความจริงที่กล่าวนี้ คือมีทั้งการขัดกันและเข้าใจกันในชีวิตสมรส ซึ่งมีสาเหตุมาจากปัญหาส่วนตัวบ้าง เช่นความเข้าใจผิด ความหึงหวง บางครั้งก็เนื่องมาจากปัญหาสังคม เช่น การใช้เสน่ห์ยาแฝด แต่อย่างไรก็ตาม คู่สมรสแต่ละคู่ในวรรณคดีก็มีลักษณะความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างสามีภรรยาร่วมกันบางประการ จึงจัดได้ว่าเป็นค่านิยมของสังคมในการกำหนดมาตรฐานความสัมพันธ์ระหว่างสามีภรรยา ค่านิยมเหล่านี้ได้แก่ ค่านิยมความรัก ซึ่งเป็นค่านิยมที่เป็น ที่ปรารถนาด้วยกันทั้งสองฝ่าย ค่านิยมความจริงรักภักดี ซึ่งเป็นค่านิยมของฝ่ายหญิง และค่านิยมของการ เอาอกเอาใจซึ่งเป็นค่านิยมของฝ่ายชายที่ผู้หญิงต้องการ

๘.๑ ค่านิยมความรัก จะเห็นได้จากพฤติกรรมของตัวละครแต่ละคู่ได้ว่า ก่อนที่ชายหญิงจะได้ตกลงปลงใจร่วมเป็นผัวเมียกันนั้นต่างก็มีความรักเป็นพื้นฐานทางจิตใจอยู่ก่อนแล้ว ไม่ว่าจะเป็นพระรามกับนางสีดา ชุนแผนกับนางพิม พระเอกยมฉกกับสุวรรณมาลี าลดา แต่ถ้าวางคู่ใดไม่ได้รักกันมาก่อนก็แสดงอาการขัดขึ้นออกมาให้เห็น เช่น พระเอกยมฉกกับผีเสื้อสมุทร นางสีดากับทศกัณฐ์ นางวันทองกับขุนช้าง

เมื่อครั้งที่ชุนแผนต้องถูกเกณฑ์ให้ไปรบศึก นางพิมได้คร่ำครวญว่า

เห็นเขาเป็นผิวเมื่อก่อนหน้าก จะรักเหมือนพอรักขึ้นมาไม่
 พอมารู้จักก็รักหักไป ทำไมจะไ้ของรักไปเซยชม
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และเมื่อครั้งขุนช้างถูกพระไวยทำร้าย นางพิมก็ไ้ครว้ครวญว่า

อันชายใดในพื้นมดผี การรักเมียบแล้วไม่มีเสมอเหมือน
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระรามาธิบดีไ้ครว้ครวญถึงความรักที่มีต่อบางสาวว่า :-

นิจาเอ๋ยสีกายาใจ เคยไ้ยากไร้วัยกันมา
 ความเจ้ารักพี่พี่รักเจ้า สองเราร่วมชีหลังขาร
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

หลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้ย่อมจะชี้ให้เห็นว่า ค่านิยมความรักเป็นสิ่งที่พึงปรารถนาของคู่สมรส

๙.๒ ค่านิยมความซื่อสัตย์และจงรักภักดี เมื่อขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างเพื่อพา
 นางวันทองหนี ขุนแผนไ้ตัดพ้อนางวันทองว่า

ถ้าเจ้าซื่อครองสัตย์สุจริต นึกหนึ่งสีกาหาว่าไม่
 นี่เสียสืลสุกลั่นทุกสิ่งไป ไ้ไหนเล่าเจ้าว่าแต่เดิมที่
 ว่าสุตาบิให้ชายอื่นต้อง ว่าจะครองอารมณ์แค่ตัวพี่
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

แต่เรื่องความแตกแยกระหว่างขุนแผนกับรัชชอนันต์ นางวิหทองเองเคยได้คร่ำครวญ
ด้วยความน้อยอกน้อยใจที่ขุนแผนไม่เห็นใจในความซื่อสัตย์ของตนว่า

เสียแรงน้องครองตัวไม่มีหมอง กังวาลทองส่องสว่างกลางเวหา
กูใจเฝงไว้ในศิลา อุตส่าห์ซ่อนเร้นทั้งเรือกไร
แต่พระพายุมิให้ชายมาพัดต้อง ตัวน้องราศีหาไม่
สงวนตัวทำตัวไว้เท่าไร พอได้พบตัวก็เกิดความ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นางบุษบาได้สอนนางศรีมาลา เมื่อแต่งงานกับพระไวยว่า

จงตั้งใจจงรักภักดี ผากตัวสามีเจ้าสืบไป
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

หลักฐานที่กล่าวมานี้ย่อมเป็นสิ่งสะท้อนถึงค่านิยมของสังคมได้ว่า สามีพึงปรารถนา
ความจงรักภักดีจากภรรยา และภรรยาก็ ควรแสดงความจงรักภักดีต่อสามี หลักฐานสำคัญ
อีกประการหนึ่งก็คือ เมื่อถูกสาวจะมีสามี แม่ย่อมจะต้องสอนเจ้าสาวให้ทราบถึงหน้าที่ของ
ภรรยาที่คืออันพึงปฏิบัติต่อสามี เนื้อหาของคำสั่งสอนนั้นก็จะเป็นการให้รู้จักปรนนิบัติต่อสามี
ซึ่งหมายถึง เครื่องหมายของความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อสามีนั่นเอง เช่นในเรื่องพระอภัยมณี
มเหสีท้าวทศวงศ์สอนนางเกษราว่า

อย่าถือองค์งกสักขีว่าอัคเรศ แม่คงเนตรนี้กว่าเหมือนทาสี
ต้องซื่อตรงจงรักด้วยภักดี ถึงราตรีกราบพระบาทอย่าขาดวัน
ถ้าเชือกไว้แม่อย่าโกรทพิโรธตอบ ประณตนอบโอบอ่อนน้อมน้อยนุญ
.....

อันหญิงก็เพราะผลปรนนิบัติ
 ฝ่ายยิ่งรักหนักหญิงก็ยิ่งกลัว

รักษาสัตย์สู่ม้วยอยู่ด้วยนิ้ว
 อย่าถือตัวต่อชายจะหน้าใจ
 สุนทรภู

นางบุษบาภิไศสอนศรีมาลาว่า *

จงซื้อตรงต่อนิ้วรักแล้วเกรง
 ปรนนิบัติอย่าให้ชักน้ำใจเขา

อย่าครั้นแครงกว่ากับข้าไท
 การ เรือนการ เหย้าเอาใจใส่
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

คำสอนของนาง เกสรที่สอนนางสร้อยทองมีดังนี้

อันหญิงดีที่เป็นภรรยา
 หนึ่งเลี้ยงลูกธิดาคับปราณี
 หนึ่งนั้นเคารพบนอบด้วย
 จึงอยู่เป็นเป็นสุขทุกคืนวัน

กำหนดไว้ในคำร่าว่าเป็นสี่
 หนึ่งร่วมทุกข์สุขมีเสมอกัน
 หนึ่งยอมตัวให้ใช้ไม่เคียดฉุน
 ค่ายตัวนั้นวางใจที่ในตัว
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

* ๗.๓ ค่านิยมการเอาอกเอาใจ การอยู่ร่วมกันฉันสามีภรรยา นั้น ย่อมมี
 ความสัมพันธ์ต่อกันทั้งในลักษณะเป็นฝ่ายให้และฝ่ายรับ เมื่อค่านิยมความซื่อสัตย์จงรักภักดี ส่ง
 ผลให้ฝ่ายชายได้รับการปรนนิบัติจากฝ่ายหญิง ก็ย่อมมีค่านิยมที่ฝ่ายหญิง จะได้รับผลประโยชน์
 จากฝ่ายชายบ้าง นั่นคือ ค่านิยมการเอาอกเอาใจ

มีหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นค่านิยมการเอาอกเอาใจซึ่งเป็นค่านิยมที่ฝ่ายภรรยา
 ต้องการรับจากสามี ในตอนที่นางพิมคร่ำครวญถึงขุนช้างหุ้ครั้ง แส่คงให้เห็นว่าการที่นางพิม
เปลี่ยนใจมาเป็นอกเห็นใจขุนช้าง ซึ่งเคยเกลียดแสนเกลียดกันนั้น ก็เพราะ การเอาอกเอาใจ

ของขุนช้างนั่นเอง เช่น

* นิจาเอ๋ยเคยสำราญอยู่บ้านช่อง ถนนน้องมิให้หน้าบระคายหมาง
 คลึงเคล้าเข้าเย็นไม่ว่างวาง อยู่กินก็สำอวยล่อองค์
 ยามนอนเคยนอนบนเตียงคั้ง มุ้งบังยุงรินไม้บินค้อง
 ยามร่อนนอนเล่นบนเตียงทอง มีคนประคองคอยพัควี
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

โอ้พ่อร่มโพธิ์เคี้ยวของเมียแก้ว พ่อตายแล้วเมียเห็นจะเป็นผี
 อันจะหาหน้าใจในบุรี เห็นลั่นคืออยู่เพียงพ่อโพธิ์ทอง
 แค่อูมาลีหาลีบทกปี คำน้อยหนึ่งไม่มีให้เมียหมอง

.....
 เมื่อคราวเมียเจ็บไข้ไม่กินข้าว พ่อนั่งเฝ้าเคียงคอยตะบอยป้อน
 เห็นเมียไม่หลับไหลก็ไม่นอน ครั้นหน้าร้อนพ่อก็พัคกระพือลม
 หน้าหนาวหนาวเล่นตลอดอก พ่อยกให้นอนซ้อนผ้าห่ม
 ครั้นหน้าฝนฝนฝอยลงพรอยพรม ให้อยู่ร่มปิกรอบหน้าต่างเรือน
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๔. ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่กับลูก คู่สมรสทั้งคู่ เมื่ออยู่ร่วมกันฉันสามีภรรยา
 แล้ว ย่อมมีลูกหรือปรารถนาจะมี เพราะลูกเป็นสิ่งที่กระวีระกายสัมพันธ์ระหว่างสามีภรรยา
 ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น และลูกเป็นจุดรวมความสนใจ ตลอดจนความสามัคคีในครอบครัว และเมื่อ
 มีลูกขึ้นมาแล้วก็เกิดระบบใหม่ทางสังคมในครอบครัวขึ้นมาอีกอย่างหนึ่งคือ ความสัมพันธ์ต่อกัน
 ระหว่างพ่อแม่กับลูก ความสัมพันธ์ที่กล่าวนี้เมื่อเป็นเรื่องของบุคคลสองฝ่ายจึงย่อมมีทั้งที่เป็น
 ฝ่ายให้และฝ่ายรับ คำนิยมเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่กับลูกที่ปรากฏในวรรณคดีนั้นคือ
 คำนิยมความเคารพ และความกตัญญูต่อกัน ซึ่งเป็นค่านิยมที่พ่อแม่พึงได้รับ จากลูก ส่วนคำ
 นิยมที่ลูกพึงได้ รับจากแม่ คือ ค่านิยมความรักและความคุ้มครอง

นิยมที่ถูกพึงไ้รับจากพ่อแม่ ก็คือ ค่านิยมความรักและความคุ้มครอง

๔.๑ ค่านิยมความรักและความคุ้มครอง ในวรรณคดีมีคำที่กรีนนำมาใช้เป็นสรพนามแทนตัวลูก เมื่อจะให้พ่อแม่คร่ำครวญถึงลูกว่า แก้วตาบ้าง ดวงใจบ้าง ซึ่งเป็นสิ่งที่ทุกคนรักและห่วงหาที่สุกในร่างกาย จึงเปรียบเสมือนสัญลักษณ์แทนความรักนั่นเอง เช่น นางเกสรียาคร่ำครวญถึงพระบรมเมื้อถูกสั่งให้เดินป่าว่า

* จึงสวมสอคอกองค์พระลูกรัก ดวงจักขุแม่ เสน่หา
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

นางบุษบาตอบขุนแผนเมื่อขอนางศรีมาลาให้พลางามว่า

* จะควักแก้วตาไปให้เจ้าพลาย ก็เปี่ยงบายอย่างไรให้มันคง
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อนางสร้อยทองจะถูกสั่งตัวลงมากรุงศรีอยุธยา นางเกสรได้คร่ำครวญว่า

อีกสามวันขวัญข้าวจะจากไป เหมือนดังใจแม่จะขาดอนาถนั้
คงตายจากพรากองค์พระลูกแก้ว แต่เนี้แล้วจะโศกวิโยคนนั้
จะหาไหนไ้เหมือนพระลูกรัก เหมือนมาควักแก้วตามารคาไป
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นอกจากนี้จะสังเกตไ้จากการคร่ำครวญของลูกเมื่อรำลึกพระคุณของพ่อแม่ ทำให้เห็นค่านิยมที่พ่อแม่ยึดถืออยู่เช่น นางลาวทองครวญว่า

เจ้าพระคุณขุนหัวของลาวทอง	ไม่ปกครองลูกแล้วหรือไหน
ปกณมรมเกล้าอยู่เท่าไร	ลูกนี้จึงได้เป็นควมา
อาบนํ้าป้อนข้าวทุกเช้าเย็น	ไม่ว่ายเว้นพิทักษ์รักษา
ปรนนิบัติสารพัดด้วยเมตตา	จึงได้เป็นควมาถึงเพียงนี้
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และนางเกสรไคร้รำครวญว่า

แต่อุ้มท้องแม่ประคองด้วยความรัก	ระวังเจ้าเผ่าพิทักษ์รักษา
เมื่อคร่อนนอнокทุกเวลา	จำศีลภาวนาเป็นนิรันดร์
ครั้นยามปลอกลอดองค์พระลูกแก้ว	อุ้มแล้วคอยต้องประคองขวัญ
ถนอมชมกินนมแม่ทุกวัน	จนชันษาได้หลายปีมา
เจ้าแม่แต่นี้จะลับแล้ว	คงดวงแก้วตาแตกทั้งซ้ายขวา
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เหตุการณ์ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างคิดฆ่าพลาายงามนั้น ได้แสดงถึงความรักของแม่กับลูก ระหว่างนางพิมกับพลาายงามได้ก็ตอนหนึ่ง เรื่องราวตอนนี้มีอยู่ว่า เมื่อขุนช้างสังเกตรู้ว่าพลาายงามคือลูกของขุนแผน ก็คิดวางแผนลวงไปฆ่าเสียในป่า ข้างฝ่ายนางวันทองก็ให้เกิดกลางสังหรณ์หลายอย่าง คือคิ้วเข้มน้แม่ลงมุ่มอุ้มไข้คืออก ด้วยเหตุที่นางมีความรักผูกพันอยู่กับลูก จึงหวนคิดถึงลูกขึ้นมาทันที และเหตุการณ์ดำเนินต่อไปว่า

ประหลาดกลางหมางจิตคิดคะเน	รำลึกถึงลูกชายเจ้าพลาายงาม
ลูกออกมาหาจับไม่พบเห็น	ที่เคยเล่นอยู่กับใคร เทียวไต่ถาม
.	
นางแคลงฉงนลัวจะพาไปฆ่าเสีย	น้ำตาเร่เร่ตกลกชกชไหล

ออกนอกรั้วตัวคนเดียวเที่ยวเดินไป โอ้อาลัยเหลียวแลชะเง้อง
 เป็นคุ่มกุ่มพุ่มไม้ใจจะขาด พ่อพलयงามทรมาสวาทของแม่เอ๋ย
 เจ้าไปไหนไม่มาหาแม่เลย ที่โคกเคยวิ่งเล่นไม่เห็นตัว
 หรือลมคายควายขวิดคุ้ยขบ โฉนศพลาบดดูพองหัว
 ยิ่งเย็นย่ำค่ำค้ำคุ่มชุ่มมัว ยิ่งเริ่มร่ำเรียกร่ำระกำใจ
 เสียงซอแซ่เท่กานวาว่อน จิ้งจอกนอนโหยหาที่อาศัย
 จักจั่นเจื้อยร้องวิบลงใน เสียงเรไรหรือที่กิ่งรัง
 ทั้งเป็ดผีแก้วแหวแหวหวีค เสียงจิ้งหรีดกรีกแซ่ดังแตรสังข์
 นางวันทองมองหาละล้าละล้ง หรือผีบังชอนเร้นไม่เห็นเลย
 จะบนหนุสุราราวาครบ ขอให้พบตูกตัวพูนหัวเอ๋ย
 แล้วลคเลี้ยวเที่ยวแลชะเง้อง โอ้อทรมเซยหลากแล้วพ่อแก้วตา
 ตะโกนเรียกพलयงามทรมาสวาท ใจจะขาดคนเดียวเที่ยวตามหา
 สะอื้นโอ้อาลัยพลัดเคียนเอกรา สกนอันอนรังสะพร้งไพร
 เห็นฝูงนกกกนุตรยิ่งสลดเศร้า โอ้อตูกเราไม่รู้ว่าจะอยู่ไหน
 ชะนีโหยวโหยหวนวิญจวนใจ ยิ่งอาลัยแลหาน้ำตานอง
 พอแว่วแว่วแจ้งเสียงสำเนียงเรียก นึกสำเหนียกหลายหนสนสยอง
 ตรงเชิงชุมคุ่มเคียนางเมียงมอง เห็นลูกร้องไค้สะอื้นยื่นเหลียวแล
 ความดีใจไปกอดเอาตูกแก้ว แม่มาแล้วอย่ากลัวพูนหัวแม่
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ครั้นเมื่อนางวันทองไ้รู้ความจริงว่า ขุนช้างคิดฆ่าพล ยงามแน่ชัดแล้ว นางจึงเปิดเผย
 ความจริงให้พलयงามรู้ว่าขุนช้างไม่ใช่พ่อ และเพราะนางจึงแอบเอาตูกไปฝากวัด
 ในคืนนั้น แล้วไปจัดเสปียงอาหาร เพื่อให้ตูกเดินมาหาแม่ที่กาญจนบุรี ภาพสุดท้ายก่อนที่แม่
 ตูกจะจากกันได้บรรยายความรักที่ผูกพันต่อกันไว้ว่า

ลูกก็แลดูแม่แม่ดูลูก ค้างพันผูกเพียงว่า เลือดตาไหล
 สะอื้นรำอาลาควยอาลัย แล้วแข็งใจจากนางตามทางมา
 เหลียวหลังยังเห็นแม่แลเขม่น แม่ก็เห็นลูกน้อยละห้อยหา
 แคเหลียวเหลียวเลี้ยวลับวับวิญญาณ โอ้เปล่าตาต่างสะอื้นย่นตะลึง
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๔.๒ คำนิยามความเคารพกตัญญูทวดเวท เป็นคำนิยามที่ลูกยึดถือ และปฏิบัติ
 ต่อพ่อแม่ เป็นการตอบแทนที่ท่านให้ความรักความคุ้มครองดูแล ซึ่งมีหลักฐานปรากฏดังนี้
 เมื่อลูกคร่ำครวญถึงบุญคุณของพ่อแม่ที่มีต่อตน มักปรารถนาที่จะตอบแทนบุญคุณของท่านเสมอ
 กิริยาอาการที่ปฏิบัติต่อพ่อแม่ก็เป็นไปในลักษณะเคารพพนบถ การกระทำการใด ๆ ก็คำนึง
 อยู่ว่า จะมีผลต่อการสนองคุณท่านหรือไม่ เหล่านี้เป็นต้น เช่น

นางลาวทองพูดตอนที่จะต้องเดินทางไปกับขุนแผนว่า

ลูกหมายว่าจะตายกับฝ่าเท้า แทนคุณแม่เจ้าจนเป็นผี
 คิคอยู่ทุกทิวาราตรี ถึงจะมีลูกน่วมไปไกล
 ไม่สมนึกเสียแรงคณิงปอง วันทองหาได้แทนพระคุณไม่
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อนางสุวรรณมาลีออกบวชเพื่อหลีกเลี่ยงการบเร้าของพระอภัยมณี ก็ได้อ้าง
 เหตุผลการตอบแทนบุญคุณเช่นกัน

เอาการบุญพูลลารักษากิจ โปรคพระบิดาให้ไปสวรรค์
 นางนึ่งนึ่งกรีกความเห็นงามครัน อภิวันท์ชนนี้ชลีลา
 ค่ายบนตัวกลัวกรรมจำจระบวช ถือศีลสวมนต์อยู่ที่ภูษา
 สมองคุณพูลกรหม่อมจอมประชา ตามประสาจารย์เป็นชีไพร
 สุนทรภู

เมื่อครั้งที่นางวันทองถูกสั่งให้ประหารชีวิตนั้น พระไวยก็ไต่เตี้ยเข้าขอพระราชทาน
อภัยโทษโดยเอาเหตุผลการตอบแทนบุญคุณมาอ้าง ผลที่สุดสมเด็จพระพันวษาก็ทรงยกโทษให้

ถ้าเพียงแต่พี่ป้ายายาย	จะทิ้งเสียให้ตายไม่สงสาร	;
พี่มารดาอุ้มท้องทรมาณ	ได้เกิดมาเป็นนานเพราะมารดา	
สารพัดพระคุณไม่นับได้	จะทิ้งไว้ไม่ควร เป็นหนักหนา	
อนึ่งตั้งแต่กำเนิดเกิดมา	ยังมีไต่พยาบาลประการใด	
ครั้งนี้ที่สุดถึงชีวิต	ขอพระองค์จงประสิทธิ์ประสาทให้	
ให้เลื่องลือชื่อเสียงปรากฏไป	ว่าหมื่นไวยไต่แทนคุณมารดา	
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	

* ตอนที่สุกสาครถูกมลักตกเหวและคิดว่าตัวเองคงจะตาย ก็ได้คร่ำครวญถึงแม่เจ้าบอกว่า

โอ้พระคุณผู้ลกร ะหม่อมถนอมลูก	ไม่ต้องถูกหนักหนาอัชฌาสัย
ไต่สามปีชีวิตจะบรรลีย์	มีทันไต่แทนคุณกรุณา
	สุนทรภู่

สถาบันการปกครอง

สถาบันการปกครองเป็นหน่วยของการควบคุมทางสังคม เพราะเมื่อมนุษย์อยู่ร่วมกัน
ย่อมจะต้องมีวิธีการต่าง ๆ ที่มาควบคุมให้สังคมอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข จึงย่อมขึ้นอยู่กับการ
ใช้กฎข้อบังคับ เพราะ "กฎข้อบังคับเป็นสิ่งจำเป็นแก่ชีวิตมนุษย์ในสังคม การติดต่อสัมพันธ์กัน
ถ้าไม่มีกฎเกณฑ์หรือข้อบังคับแล้ว การติดต่อสัมพันธ์กันนั้นก็ยากที่จะเกิดขึ้นได้ ฉะนั้นทุกสังคม
จะต้องมีรูปการปกครองบางอย่างเพื่อความอยู่รอดของกลุ่ม" (สุพิศรา สุภาพ, ๒๕๑๔ : ๕๔)
ฉะนั้นสถาบันการปกครอง จึงหมายถึง "วิธีการต่าง ๆ ซึ่งผู้คนในสังคมหนึ่ง ๆ ยอมรับ

ปฏิบัติกัน เพื่อประโยชน์ในทางบริหาร และการอยู่ร่วมกันด้วยดีภายในสังคมนั้น"

(ประสาธน์ หลักศิลา, ๒๕๑๔ : ๒๓๓ - ๒๓๔)

วรรณคดีไทยในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ ได้สะท้อนค่านิยมของสังคมไทย ออกมาทางสถาบันการปกครองในค่านต่าง ๆ ดังนี้

๑. ลักษณะของผู้ปกครอง การปกครองของสังคมหนึ่ง ๆ ไม่ว่าจะมียุรูปแบบใดก็ตาม ย่อมจะต้องมีบุคคลสำคัญของกลุ่มอยู่เป็นผู้ใดรับมอบหมายให้เป็นหัวหน้าของบุคคลในกลุ่มนั้น บุคคลในตำแหน่งนี้จึงเรียกว่า เป็นผู้ว่า หรือผู้ปกครอง การปกครองที่มีรูปแบบต่างกัน ผู้นำย่อมจะต้องมีลักษณะต่างกัน แม้แต่การปกครองที่ยึดถือหลักใหญ่ ๆ ร่วมกัน แต่แนวคิดในข้อปลีกย่อยต่างกัน ลักษณะของผู้นำก็ย่อมแตกต่างกันไปด้วย โดยทั่ว ๆ ไปแล้วลักษณะของผู้นำจะมีอยู่ด้วยกัน ๓ แบบคือ

๑. ผู้นำแบบอัตนิยม เป็นผู้ว่าประเภทที่ถือเอาอำนาจเป็นใหญ่ มีลักษณะถือตัว และเชื่อมั่นในตนเองมาก ชอบวางท่าทางใหญ่โต ไม่ค่อยรับฟังหรือให้เกียรติคนอื่น

๒. ผู้นำแบบเสรีนิยม ใช้อำนาจควบคุมผู้บังคับบัญชาแต่น้อย ผู้ใต้บังคับบัญชามีเสรีภาพในการวินิจฉัย สั่งการ หรือหันเหเรื่องไปตามอัธยาศัย

๓. ผู้นำแบบประชาธิปไตย ถือความคิดเห็นของกลุ่มเหนือกว่าของตนเอง จะดำเนินการบริหารงานสิ่งใดก็มักจะกระทำไปในนามของกลุ่ม เพราะต้องการให้เกิดความร่วมมือร่วมใจ จากผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่าย การบริหารงานก็จะเน้นหนักไปในทาง ที่จะทำให้เกิดความเข้าใจอันดีต่อกัน (สมพงษ์ เกษมสิน, ๒๕๑๒ : ๕๓๑)

ลักษณะของผู้นำทั้ง ๓ แบบนี้ สังคมไทยจะยึดถือผู้นำประเภทใดย่อมขึ้นอยู่กับค่านิยมของสังคมนั้น ๆ เพราะคุณลักษณะของผู้นำแบบต่าง ๆ ย่อมมีความคืออยู่ในตัวต่างกันออกไป การพิจารณาถึงความดีจึงต้องดูจากความเหมาะสมของสภาพสังคม และผลสำเร็จที่เกิดขึ้น ในกฎหมายพระเจ้ามังราย หรือมังรายราชสาส์นได้แสดงถึงค่านิยมลักษณะของผู้นำไว้ว่า

"ขุนในโลกลีมี ๒ ประเภท คือขุนธรรม และขุนมาร ขุนธรรมมีลักษณะดังนี้ ขุนผู้ใดประกอบด้วยสังคหวัตถุ ๔ ประการ คือ เมตตา กรุณา โพรโท ไม่บาป โพรโหมโทษ ไม่ราวีทุบตี ผูกมัดไพร่ไท ขุนผู้เป็นเช่นนี้คือขุนธรรม ขุนผู้ไม่ประกอบด้วยสังคหวัตถุ ๔ ประการ

ไม่เมตตากรุณา ไพร่ไท ย่อมมาป ตีราวี ตีทุบ ผูกมัดไพร่ไท ใช้ชื่อคามัคเขือก แล้ววังแก ..
 ช่มชี่ เอาเข้าของ มังคับดูทามไพร่ เอาไปเป็นเมีย หรือช่มชี่เมียไพร่ ชุนเช่นนี้ชื่อว่าชุนมาร
 อยู่ที่ไหนไพร่ เมืองฉิบหายที่นั่น คนเช่นนี้ไม่ควรให้เป็นใหญ่ (สุทธีวาทนฤพณี, หลวง,
 ๒๕๑๒ : ๓๑๒)

ลักษณะของผู้นำซึ่งเป็นค่านิยมที่ปรากฏในวรรณคดีมีลักษณะดังนี้คือ

๑.๑ เป็นผู้มีวิชาความรู้ ตัวละครเอกและตัวที่มีบทบาทรอง ๆ ในวรรณคดี
 ทั้ง ๓ เรื่อง ซึ่งมีสถานภาพเป็นผู้นำโดยตรง เช่น พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ พระราม ทศกัณฐ์
 บุคคลเหล่านี้ล้วนแต่มีฐานะเป็นกษัตริย์ คือเป็นผู้ปกครองสังคมในระดับสูงสุด กวีได้สร้าง
 บุคคลเหล่านี้ขึ้นมาให้เป็นผู้ปกครองสังคมอย่างเต็มที่ แต่ก่อนที่จะได้รับมอบหมายภาระหน้าที่
 อันสำคัญนี้ ทุกคนจะต้องผ่านการศึกษาวิชาการในสำนักต่าง ๆ มาก่อนทั้งสิ้น แสดงให้เห็นว่า
 ค่านิยมในตัวผู้ปกครองประการหนึ่ง ก็คือ ต้องมีวิชาความรู้

ดังคำกล่าวของท้าวสุทศัน เมื่อตอนจะให้พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ ไปศึกษาวิชาการว่า

พ่อจะแจ้งเจ้าจงจำคำโบราณ อันชายชาญเชือกมัตริย์ชดัตติยา
 ย่อมพากเพียรเรียนไสยศาสตร์เวท สิ่งวิเศษสืบเสาะแสวงหา
 ได้ป้องกันอันตรายนครา ตามกษัตริย์ชดัตติยาอย่างโบราณ
 สุนทรภู

ท้าวทศรถก็ไ้พูกกับโอรสทั้งสี่ เมื่อจะให้ไปศึกษาวิชาการ ในท่านองเดียวกันนี้ว่า

เจ้าจะสืบสุริยวงศ์พงศ์พันธุ์	เป็นจรรโลงโลกชาตรี
จงไปอยู่ด้วยพระอาจารย์	เรียนวิชาการศรศรี
ทั้งใคร เพทไสยเวทฤทธิ	ตามประเวณีนอกมัตรา
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๑.๒ เป็นผู้ใช้อำนาจ คำนิยามนี้เป็นสิ่งที่จำเป็นจะต้องมีตามสถานภาพโดยตรง เพราะการปกครองเป็นเรื่องของการใช้อำนาจตามตำแหน่งหน้าที่โดยตรงอยู่แล้ว แต่ในวรรณคดียังสะท้อนให้เห็นว่ากษัตริย์ทรงใช้อำนาจตามอารมณ์ ซึ่งเป็นลักษณะของบุคคลิกประจำตัวบุคคลแต่ละคน อำนาจจึงกลายเป็นคำนิยามประจำลักษณะของผู้ปกครอง เมื่ออภิเษก จะใช้คำขยายแสดงลักษณะของกษัตริย์ จึงมักจะมีคำว่า ทรงเดช ทรงฤทธิ์ ทรงศกดา คำสั่งของกษัตริย์ก็มักมีคำใช้บ่อย ๆ ว่า สิ่งหนาท เช่น

พระจึงมีสิ่งหนาทประภาษไป เสนาน้อยใหญ่ทั้งปวงสิ้น
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การกราบบังคมทูลเรื่องราวต่าง ๆ ต่อกษัตริย์ ก็มักจะมีคำว่า "ชีวิตอยู่ใต้พระบาท" ในทำนองนี้เสมอ ทั้งนี้เพราะมีความรู้สึกกันว่ากษัตริย์คือ เจ้าชีวิต ความที่สมเด็จพระพันวษาได้แสดงออกมาว่า

มีพระสิ่งหนาทความมา อ้ายน้ำเยอหึงอ้ายสิงโลน
ตกว่าถูกหาเป็นเจ้าชีวิตไม่ มึงถือใจว่าเป็นเจ้าที่โรงโชน
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๑.๓ เป็นผู้มีศัพทราชธรรม กวีได้ใช้คำขยายเพื่อแสดงลักษณะของกษัตริย์ว่าทรงธรรม ผู้ทรงธรรม เช่นเดียวกับการใช้คำว่า ทรงเดช ทรงฤทธิ์ ทรงศกดา อยู่เสมอ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ เป็นผู้ที่มีธรรมประจำใจ ธรรมในที่นี้ก็คือ ศัพทราชธรรมนั่นเอง ดังที่กวีกล่าวไว้ในเสภาขุนช้างขุนแผนว่า

ครั้งสมเด็จพระพันวสานรากร ครองนครกรุงศรีอยุธยา

.

.

พระองค์ทรงทศพิศราชธรรม

ราษฎรทั้งนั้นก็ยินดี

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อครั้งที่ทศกัณฐ์ฝันร้ายและพิเภกได้ทำนายไปตามความจริง ทศกัณฐ์ก็ถามถึงทางแก้ เช่นการเสกาะพระเคราะห์ แต่พิเภกก็ได้พูดว่า การแก้เหตุนั้นก็คือให้ทศกัณฐ์ตั้งอยู่ในทศพิศราชธรรม ดังนี้

อันจะผ่อนปรนให้พ้นภัย

มิให้อันตรายชีวิตร

จะได้ก็ด้วยสัจธรรม

ถือนั่นในความสุจริต

จงตั้งอยู่ในทศพิศ

กับจิตโมหันธ์ฉันทา

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๑.๘ เป็นผู้มีความสัจย์ เหตุการณ์ตอนที่พระรามถูกขับออกจากเมือง เป็นหลักฐานที่ยืนยันถึงค่านิยม คุณลักษณะของกษัตริย์ในด้านความสัจย์ เรื่องตอนนี้มีว่า เมื่อครั้งที่ท้าวทศรถได้ไปปราบปทูตทนต์ยกันนั้น ขณะที่รบกันอยู่เพลาธของท้าวทศรถขาด นางไวยเกษีจึงได้เอาแขนสอทดแทนเพลธ เมื่อท้าวทศรถได้ฆ่าปทูตทนต์ตายแล้ว จึงรู้ว่าเพลาธขาด จึงได้ประทานพรนางไวยเกษีว่า หากประสงค์สิ่งใดก็จะยกให้ ฉะนั้นเมื่อท้าวทศรถจะยกราชสมบัติให้พระรามปกครอง นางไวยเกษีจึงขอพรที่เคยได้สัญญากันไว้ คือจะขอให้พระพรตซึ่งเป็นลูกของนางครองราชย์ก่อน แม้ว่าท้าวทศรถจะมีความโกรธแค้น นางไวยเกษีเพียงใดที่มาขอในสิ่งที่ขัดกับราชประเพณี แต่พระองค์ก็ต้องจำยอมเพื่อรักษาความสัจย์ ตัวละครอื่นก็ได้เน้นถึงค่านิยมอันนี้อีกหลายคน ในเหตุการณ์ดังกล่าว แสดงว่าความสัจย์ เป็นค่านิยมที่สำคัญของกษัตริย์หรือผู้ปกครองสมัยนั้น

เหตุการณ์ตอนนี้กล่าวถึงบทบาทของท้าวทศรถว่า

กวัคแกว่งพระแสงขรรค์ชัย
แต่เงือกเงี้ยวจะพินาศฟากพัน

หมายใจจะฆ่าให้อาสัญ
แล้วทรงธรรมกลับคิดถึงสัจจา
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

เมื่อนางเกาสุริยาซึ่งเป็นแม่ของพระรามรู้ความจริง แม้จะเสียใจก็ยังแสดงความ
ปรารถนาที่จะให้ท้าวทศรถรักษาความสัตย์ไว้

ความสัตย์ซึ่งปญญาณไว้
เสียสละอย่าให้เสียสัตย์
สิบสี่ปีจะกลับคืนมา

เขาประสงคก็ให้คงจินคา
ถึงดูกรักจักพลัดไปอยู่ป่า
ใจว่าดูจะม้วยชีวัน
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

พระลักษมณ์ซึ่งเป็นลูกนางสมุทรรู้เรื่องเข้าก็โกรธ และคิดจะฆ่านางไถยเกษี แต่
พระรามก็ไต่ถามไว้ ทั้งแสดงให้เห็นว่าความสัตย์ของท้าวทศรถย่อมสำคัญกว่าความทุกข์ยาก
ของพระองค์

ตัวพี่จะช่วยบำรุงสัตย์
ถ้าบิดาเสียสัตย์ปญญาณ

ไม่ควรรักสมบัติพิสดาน
จะได้ไ้อประมาณในเคนไตร
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๒. ลักษณะของผู้ถูกปกครอง หลักฐานที่จะสะท้อนถึงค่านิยมทางสถาบันการปกครอง
ที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ การพิจารณาจากลักษณะของผู้ถูกปกครองเพราะจะได้รู้ถึงค่านิยม
อันเป็นคุณสมบัติเฉพาะบุคคล และค่านิยมในความสัมพันธ์ระหว่างผู้ถูกปกครองกับผู้ปกครอง
ค่านิยมเกี่ยวกับคุณสมบัติ เฉพาะตัวนั้นปรากฏว่ามีลักษณะ ๔ อย่างคือ ชาติวุฒิ คุณวุฒิ
วัยวุฒิ และปัญญาวุฒิ

หลักฐานในเรื่องนี้มีกล่าวไว้ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนที่ขุนแผนถูกเรียกตัวไปเฝ้ากราชการ นางของประศรีจึงแสดงคติสี่ประการนี้ให้ฟัง

แต่ว่าราชการงานเมือง	จะสามารถปรากฏเบื่องยากหนักหนา
โบราณท่านจึงตั้งคตินา	ว่าวุฒิมีสี่ประการ
หนึ่งเป็นผู้มีเชื้อชาติ	กริยามารยาทส่งสัณฐาน
หนึ่งได้ศึกษาวิชาชาญ	เป็นแก่นสารคือคุณอุททูนตัว
หนึ่งว่าอายุเจริญวัย	เข้าใจนิคชอบประกอบทั่ว
หนึ่งปัญญา่องไวไม่มีเมฆ	จึงจะรู้ชี้ไว้ในทางงาน
ท่านว่าผู้เป็นข้าฝ่าธุลี	วุฒิต้องมีทั้งสี่สถาน
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

วรรณคดีเรื่องพระอภัยมณีได้นำค่านิยมในค่าน คุณวุฒิ เป็นอันมาก แสดงให้เห็นว่า ค่านิยมในค่านความรู้กำลังมีคุณค่าสูงคือ เมื่อครั้งพระอภัยมณีจัดการปกครองเมืองผลึกก็ได้ประกาศหาผู้มีวิชาให้เข้ารับราชการ และเมื่อมงคลาจัดการปกครองบ้านเมืองก็ปฏิบัติเช่นเดียวกัน

เมื่อครั้งที่พระอภัยมณีปกครองบ้านเมืองมีหลักฐานดังนี้

ให้อาลักษณ์แต่งทำคำรับสั่ง	ไปปิดทั้งประตูบุรีศรี
แล้วบอกไปให้เมืองเอกโทตรี	ว่าใครมีวิทยาวิชาการ
ทั้งล่องหนทนคงเข้ายังบุพช	เพลงอาวุธเข้มแข็งกำแหงหาญ
รู้ตำราฟ้าดินสิ้นชานาญ	ประกอบการกลศึกที่ลี้ลับ
ให้มาเป็นข้าเฝ้าเราจะเลี้ยง	ให้ชื่อเสียงรุ่งเรืองเครื่องประดับ
	สุนทรภู่

และเมื่อครั้งมังคลาจักรการปกครองบ้านเมืองมีหลักฐานดังนี้

อันตัวเราเจ้าลงกาอาณาจักร	บำรุงรักษันค เรศขอบเขตขัณฑ์
จะเลี้ยงผู้วิชาวินาศพัน	ให้ควรกันกันความชอบประกอบการ
ประการหนึ่งซึ่งผู้รับ	เป็นแม่ทัพทำศึกฝึกทหาร
รู้กลแค้นแพ้ชนะรู้ประมาณ	รู้อรุณาราวีให้มีชัย
หนึ่งเรียนกลอุบายให้ตายจิต	ประจามิตรลุ่มหลงไม่สงสัย
รู้แอบอ้อมปลอมพลสกลไกร	เข้าเป็นไส้ศึกสังหารมลาญไพร
รู้ของเบาเป่ามนต์ในคนหลับ	ลอบฆ่าแต่แม่ทัพแล้วกลับหนี
รู้ทายลางทั้งหลายจะร้ายดี	รู้แผนที่ทิศทางต่างตำบล
อนึ่งรู้ดูชาตาโหราศาสตร์	รู้จักคาบเวลาลมฟ้าฝน
หนึ่งเรียนรู้สูตรคงอยู่คนทน	รู้แต่งพลโรมรันไม่อันตราย
หนึ่งเรียนรู้ดูควาสาแค้นเหตุ	รู้มนต์เวทย์ปลุกเสกเมฆนาย
รู้ดูคืนถิ่นที่จะศิร้าย	รู้อุบายเกลี้ยกล่อมให้พร้อมใจ
รู้สืบข่าวราวเรื่องบ้านเมืองอื่น	หนึ่งคนอื่นแข็งแซ่รู้แก้ไข
หนึ่งรู้ค่าน้ำทนห้ามฝนไฟ	ทำกลไกอาวุธยุทธนา
หนึ่งผู้รู้ดูลักษณะแน่	เป็นหมอแก้เจ็บป่วยช่วยรักษา
รู้อุบายหลายอย่างฝึกช่างม้า	มีวิชาเป็นช่างต่างต่างกัน
รู้จักการบ้านเมืองเครื่องประทับ	รู้ตำรับศิร้ายทำนายฝน
รู้สังเกตเท็จจริงทุกสิ่งอัน	รู้แก้กันผีสังขมิบรางควาน
หนึ่งรู้เรียนเขียนหนังสือลายมือเอก	ดูคึกคิเลขนับประมุลคิคุณหาร
รู้วิสัยใคร่ภูมิพงสาวดาร	รู้จักว่านยาสิ้นกระบิลไม้
หนึ่งผู้รู้อักษรกาพย์กลอนกล่าว	เรียบเรียงราวเรื่องความตามวิสัย
รู้กฎหมายฝ่ายขุนนางฝ่ายข้างใน	รู้พิชัยสงครามตามกระทรวง
รู้ทั้งค่ายหลายชั้นป้องกันศึก	รู้คืบลิกละและเนทะเลหลวง

รู้แปลความตามภาษาทั้งปวง รู้ล่องลวงราวีให้มีชัย
 หนึ่งช้านานเป็นใหญ่ยิ่งไฉน แก้อาถรรพ์อันแปรแก้คุณไสย
 รู้เล็ดลอดสอดแนมสืบความใน ทำนาไค้ผลคือรู้ที่ท่า
 อันวิชาห้าสิบประการนี้ ผู้ใดมีเราจะซบอุปถัมภ์
 แต่อย่างเกี้ยวเจียวกำแมนรู้แม่นยำ คึงคิดคำเขียนหมึกจารึกไว้
 จะรางวัลนั้นให้ควรแก่ความชอบ แม้รอรอบหลายประการช้านานไฉน
 จะให้เจียกเกียรติยศปรากฏไป แล้วให้เขียนลงที่แผ่นศิลา
 สุนทรภู

นอกจากคำนิยามทั้งสี่ประการนี้แล้ว วรรณคดียังสะท้อนคำนิยมอื่น ๆ ออกมาในคำ
 การปฏิบัติตนของข้าราชการ ทำให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับข้าราชการ
 หลักฐานในรามเกียรติ์ปรากฏในตอนที่ว่าสีส่อน้องก่อนจะตายตามคำสาบานที่ให้ไว้กับพระอิศวร
 คือ

เจ้าจะอยู่เป็นข้าพร ะทรงจักร จงพิทักษ์รักษากันอาหลาน
 หมั่นเฝ้าฯ เข้าเฝ้าเป็นนิจกาล อย่าเกียจคร้านแต่ตามอำเภอใจ
 สิ่งใดพร ะองค์จะตรัสถาม อย่าเบาความเพิกขุสแต่โดยไค้
 อย่าแต่งตัวโอ้อวดพระทรงชัย ที่ในพร ะโรงรัตน
 หมอบเฝ้าอย่าก้มอย่าเงยหงาย อย่าเกรศรายเหลือบแลซ้ายขวา
 พระที่นั่งบัลลังก์อลงการ อย่าฝันฝันนั่งอิงองค์
 อันฝูงพระสนมนางใน อย่าผูกจิตพิสมัยไหลหลง
 จงภักดีที่ไค้บาทบงสุ อย่าทะนงว่าทรงพร ะเมตตา
 แยกเมืองอย่าบอกความลับ อย่าสนิทค่านับคบหา
 อันรางวัลให้ปันเสนา อย่ามีในฉันทาหักทอน
 แม้นกริ้วโกรธลงโทษผู้ใด อย่าใส่ใจบูยงจงมลายู

อย่าโลภลักราชทรัพย์คฤงคาร
 อาสาเจ้าจนตัวตาย
 เจ้าจงจำคำทำตาม

พระบรรหารสิ่งใดจงจำความ
 จึ่งนับว่าเป็นชายชาญสนาม
 ก็จงจำเรณูความสวัสดิ
 พระบาทสมเด็จพระพุทธรูปฟ้าจุฬาโลก

คำนิยมที่สะท้อนออกมาจากคำกลอนตอนนี้ได้แก่

คำนิยมความขยันหมั่นเพียร
 ความเจียมตัวเจียมใจ
 ความซื่อสัตย์สุจริต

ความมีสติรอบคอบ
 ความจงรักภักดี

เมื่อครั้งที่นางทองประศรีสอนขุนแผนก่อนเข้าเฝ้ากราชการ มีหลักฐานดังนี้

โบราณว่าเป็นข้าจอมกษัตริย์
 ท่านกำหนดคจกไว้ในตำรา
 หนึ่งวิชาสามารถมีอย่างไร
 หนึ่งกล้าหาญทำการถวายนัน
 หนึ่งมิได้ประมาทราชกิจ
 หนึ่งสัตย์ซื่อถือธรรมจรรยา
 หนึ่งเสงี่ยมเจียมตัวไม่กำเริบ
 หนึ่งอยู่ใกล้ชิดคิศพร่องค์
 หนึ่งไซ้ไม่ร่วมราชาอาสน์
 หนึ่งเข้าเฝ้าสังเกตซึ่งกิจจา
 หนึ่งผู้หญิงชาวในไม่พัวพัน
 หนึ่งสามภักดิ์รักใคร่ในภูบาล
 ราชสวัสดิ์จักษบครบสิบข้อ
 สัตย์ซื่อแลสำคัญมั่นเป็นแกน

ราชสวัสดิ์ต้องเพียรเรียนรักษา
 มีมาแต่โบราณช้านานครัน
 ไม่ปิดไว้ให้ท่านทุกสิ่งสรรพ
 มุ่งมั่นจนสำเร็จเจตนา
 ชอบนิคตริทริกหมั่นศึกษา
 เหมือนสมათานศิลป์ไว้มั่นคง
 เอื้อมเอิบหยิ่งเย่อเพื่อหลง
 ไม่ทำเทียมค้ายทะนงพระกรุณา
 ค่ายอุบาทว์จัญไรเป็นหนักหนา
 ไม่ใกล้ไกลไปกว่าสมควรการ
 เล่นหัวผู้กรกสมิศรสมาน
 ถึงถูกกริ้วทันทานไม่คอบแทน
 พ้องจงจำไว้ให้หนักแน่น
 พื่อแผนของแม่จิงใส่ใจ
 พระบาทสมเด็จพระพุทธรูปเลิศล้ำนภดล

จะเห็นได้ว่าคำสอนของนางทองประศรี กับคำสอนของพาลี มีเนื้อหาสะท้อนค่านิยมตรงกัน แต่นางทองประศรีได้เน้นถึงค่านิยม ความซื่อสัตย์ ว่าเป็นสิ่งสำคัญกว่าเรื่องอื่น ๆ iva ด้วย

๓. หลักการปกครอง รูปแบบการปกครองในทุก ๆ สังคมโดยทั่วไปแล้ว มีอยู่หลายรูป แต่ที่สำคัญจะมีอยู่ ๒ รูปเท่านั้น คือแบบเผด็จการ และแบบประชาธิปไตย การปกครองทั้งสองแบบนี้โดยหลักการแล้วจะมีลักษณะแตกต่างกันอยู่มากอย่างตรงกันข้ามเลยทีเดียว "เพราะประชาธิปไตยมุ่งสนับสนุนราษฎรให้มีโอกาส มีส่วนในการวางนโยบาย และกำหนดนโยบายของชาติ หรืออีกนัยหนึ่งประชาธิปไตยต้องการให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองตนเอง แต่ระบอบเผด็จการมีวัตถุประสงค์ให้ประชาชนมีส่วนน้อยที่สุด หรือไม่มีเลย นอกจากนั้น ระบอบเผด็จการ ยังมีลักษณะอีกหลายประการ เช่นไม่ต้องมีฝ่ายค้าน ต้องการให้มีการปฏิบัติตามอย่างเต็มที่ ถือว่าฝ่ายค้านเป็นศัตรูหรือเป็นอุปสรรคของชาติ ส่วนระบอบประชาธิปไตยถือว่าฝ่ายค้านช่วยสนับสนุนประชาธิปไตยให้ก้าวหน้าสมบูรณ์" (สุพัตรา สุภาพ, ๒๕๑๙ : ๑๐๑)

✓ หลักการปกครองที่ปรากฏในวรรณคดีไม่มีหลักฐานระบุไว้อย่างชัดเจนว่าเป็นรูปแบบใด จึงอาศัยการวิเคราะห์บทบาท และการกระทำของผู้ปกครอง ลักษณะสำคัญบางประการของระบอบเผด็จการมีว่า "จะมีผู้นำซึ่งเป็นผู้ที่มีอำนาจที่สุดในคนกลุ่มนั้น และผู้นำมักจะมีความคิดเห็นเป็นของตนเอง โดยไม่ต้องฟังประชาชนทั้งสิ้น" (สุพัตรา สุภาพ, ๒๕๑๙ : ๑๐๕) เมื่อพิจารณาถึงหลักการที่กล่าวนี้ การปกครองที่ปรากฏในวรรณคดีก็มีลักษณะเป็นเผด็จการรูปหนึ่ง โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำบุคคลในกลุ่ม และในบางโอกาสพระมหากษัตริย์ก็ทรงใช้อำนาจด้วยตนเองอย่างเต็มที่โดยไม่ต้องขอความคิดเห็นจากผู้อยู่ใต้ทั้งสิ้น แต่เมื่อพิจารณาถึงหลักการที่เป็นรากฐานของประชาธิปไตยบางอย่างเช่น "การใช้เหตุผล การใช้กระบวนการประชาธิปไตย การให้ความเสมอภาค" (สุพัตรา สุภาพ, ๒๕๑๙ : ๑๑๑) หลักการดังกล่าวนี้ ก็มีปรากฏในสถาบันการปกครองตามหลักฐานในวรรณคดีเช่นกัน ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า ค่านิยมในหลักการปกครองตามที่ปรากฏในวรรณคดี มีบางอย่างเป็นค่านิยมตามลักษณะเผด็จการ แต่ค่านิยมบางอย่างสอดคล้องกับระบอบประชาธิปไตย ค่านิยมที่ปรากฏในวรรณคดีมีดังนี้

๓.๑ อำนาจ มีหลักฐานปรากฏในวรรณคดีเกี่ยวกับบทบาทการใช้อำนาจของพระมหากษัตริย์อยู่ทั่วไป ซึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า การใช้อำนาจเป็นค่านิยมที่ต้องมีในทางปฏิบัติเกี่ยวกับการปกครอง เพราะความสัมพันธ์ระหว่างผู้ถูกปกครองที่มีต่อผู้ปกครองประการหนึ่งคือ ความซื่อสัตย์ และจงรักภักดี การใช้อำนาจของกษัตริย์จึงมีส่วนสนับสนุนให้ค่านิยมจงรักภักดีมีความมั่นคงยิ่งขึ้น ดังคำที่สุริยพิรุณพระราม เมื่อพิเภกเข้ามาขอสวามิภักดิ์ว่า

แม่นไม่จงรักภักดี

จึงมล้างชีวีให้มรณา

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

หลักฐานที่กล่าวถึงการใช้อำนาจของกษัตริย์อย่างเต็มที่ตามลำพังตนเอง เช่น เมื่อทศกัณฐ์ฝันร้าย ครั้นให้พิเภกทำนายก็บอกก็กราบทูลไปตามความจริงว่า ถ้าจะระงับเหตุร้ายไม่ให้กรุงลงกาเดือดร้อน ก็ขอให้ทศกัณฐ์ส่งนางสีดาคืนให้พระราม ความจริงแล้วพิเภกก็เป็นโอรสในราชสำนัก ซึ่งทศกัณฐ์เชื่อถือมาก่อน แต่เหตุการณ์ครั้งนี้ คำแนะนำของพิเภกทำให้ทศกัณฐ์โกรธ เลยใช้อำนาจขับไล่พิเภกทันที

บุคลุกขึ้นยืนกระต๊อบบาท

ร้องทวาดแค้นเสียงดังฟ้าลั่น

.....

.....

ว่ากูชั่วช้าไม่คี่

มึงนี่ย่าอยู่ในเมืองมาร

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

เมื่อครั้งที่ท้าวสุทัศน์ให้พระเอกยมตีศรีสุวรรณไปศึกษาวิชาการนั้น พระองค์ก็บอกแต่เพียงกว้าง ๆ แต่เมื่อพระเอกยมตีศรีสุวรรณไปศึกษาวิชามาไม่เป็นที่พอใจ พระองค์ก็ใช้อำนาจขับไล่ออกจากเมืองทันทีที่รู้เรื่อง ดังคำกลอนว่า

เป็นกษัตริย์จักรพรรดิพิสดาร
 ลูกกามีแต่จะขายหน้า
 จะให้อยู่เวียงวังก็จิงไร

มาเรียนการเข่นนั้นด้วยอันใด
 ช่างชั่วชาตทุจริตคณิศัย
 ชอบแต่ใส่คอส่งเสียจากเมือง
 สุนทรภู่

ในวรรณคดีเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผน สมเด็จพระพันสาได้ทรงใช้อ่านาจออย่างเต็มที่
 โดยการสั่งให้ประหารชีวิตนางวันทอง เมื่อตอนที่นางวันทองไม่สามารถจะตัดสินใจว่าจะอยู่
 กับขุนช้าง ขุนแผน หรือพระไวย พระองค์ได้กล่าวว่า

หนักแผ่นดินกูจะอยู่ไย

อายไวมึงอย่านับว่ามารดา

.

.

เร่งเร็วเหวี่ยงพระยายมราช

ไปพันฟากเสียให้มันเป็นผี

อกเอาขวานผ่าอย่าปราณี

อย่าให้มีโลหิตติดคินก

เอาใบทองรองไว้ให้หมากิน

คกคินจะอปริยภัยลือ

พันให้หญิงชายทั้งหลายดู

สิ่งเสร็จเสร็จสู่ปราสาทชัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ในวรรณคดีเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผนมีเหตุการณ์ที่กล่าวถึงบทบาทของสมเด็จพระ
 พันสาอยู่ตลอดทั้งเรื่องว่า เป็นผู้คุมชะตาชีวิตของตัวละครอื่น ๆ ซึ่งอยู่ภายใต้การปกครอง
 ของพระองค์ นอกเหนือจากการสั่งประหารชีวิตนางวันทองดังได้กล่าวมาแล้ว เมื่อครั้งที่
 พระองค์เสด็จประพาสป่าเมืองสุพรรณก็ยังได้รับสั่งให้ประหารชีวิตขุนไกรด้วยสาเหตุที่ขุนไกร
 ฆ่าควายป่าที่พระองค์ต้องการจับ เนื่องจากควายเหล่านั้นเป็นม้า เพราะความตกใจกลัวเลย
 เทียวไล่ชีวิตไพร่พลที่ยกไปล้อมจับ ดังกล่าวกลอนกล่าวไว้ว่า

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงฤทธิ์

กริ้วโกรธชลละพิษเพลิงไหม้

ทั้งลมกาฬพานพิชิตพระทัย

ไซ้พระสุรเสียงประเปรี้ยงมา

เหม่เหม่คุกค้ายขุนไกร

แกล้งแกลงเลนเห็นอยู่คอตตา

เหวี่ยงเหวี่ยงแรงเร็วเพชฌฆาต

เสียบใส่ขาหยั่งขึ้นถ่างไว้

แทงกระบือน้อยใหญ่เสียนักหนา

จนแตกหนีเข้าป่าพนาลัย

พันให้หัวขาดไม่เลี้ยงได้

รีบสมบัติเข้าไถอย่าได้ช้า

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

แม่แต่ขุนแผนผู้มีความเก่งกล้าสามารถและเป็นข้าราชการที่โปรดปรานของ
พระองค์ก็ยังเคยถูกลงโทษอย่างหนักตามพระราชบัญชา เรื่องมีอยู่ว่าเมื่อครั้งที่ขุนช้างขุนแผน
เข้ามาเฝ้ากราชการอยู่ในวังนั้นอยู่มานางลาวทองซึ่งเป็นภรรยาไศลмыป่วยลง ขุนแผนจึงได้
ฝากเวรไว้กับขุนช้างแล้วกลับไปเยี่ยมนางลาวทอง ขุนช้างจึงฉวยโอกาสสู่ความเพื่อ
แก้แค้นขุนแผนคอสมเด็จพะพันต้าวว่า ขุนแผนหนีเวรไปหานางลาวทอง จึงทำให้สมเด็จ
พะพันต้าวทรงพระพิโรธเป็นอย่างยิ่งและตรัสสั่งลงโทษขุนแผนไปตามอำนาจของพระองค์
ถึงข้อความว่า

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงภพ

กระหิษพระบาทควาครมา

อายขุนช้างวากลาวกลับหาพญ

โทษถึงฆ่าพันให้บรรลัย

หากคิดนึกหนึ่งความชอบมี

อี่เมียอย่างไรไม่จากกัน

เหวี่ยงราษามาตย์ในบัดนี้

อายขุนแผนกูไม่ขอเห็นตัว

ให้คุมไพร่ไปเที่ยวตระเวนค่าน

จึงจะเกณฑ์มันให้ไปคอตตี

ฟังจบก็กริ้วเป็นนักหนา

อายนี้ตกว่าไม่เกรงใคร

บังอาจปิ่นปราการออกไปได้

เสียบหัวอย่าให้กูเลี้ยงกัน

ถ้าหาไม่ชีวีจะอาสัญ

ถาลอยมาแต่สวรรค์จึงลืมหิ้ว

พาอี่ลาวทองมาจากผัว

มันทำชั่วให้อยู่กาญจน์บุรี

ค่อราษการ เกิดศึกในกรุงศรี

ค่อในราตรีจึงรีบไป

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ครั้นเมื่อเหตุการณ์ล่วงเลยไปเป็นเวลานาน จนกระทั่งขุนช้างขุนแผนเป็นความกัน และขุนแผนชนะความขุนช้าง ขุนแผนจึงคิดว่าเรื่องที่ถูกลงโทษให้พราภนางลาวทองนั้นคงจะ พ้นผิดไปแล้ว ก็ได้ขอร้องให้พระจันศรีไปทูลขอนางลาวทอง แต่เหตุการณ์กลับตรงกันข้าม กับที่ตนคิดไว้ คือสมเด็จพระพันวษาทรงพระพิโรธ เลยสั่งลงโทษให้จำคุกขุนแผนในฐานะ ไม่เจียมตน ขอความตอมนั้นไว้ว่า

ครานั้นพระองค์ทรงธรณี	ได้ฟังจันศรีแถลงสาร
ณพิโรธพระพักตร์เหือกเหือกคาล	อายนี้หาญเห็นกุนีใจดี
ครั้งขุนเพชรขุนรามตามออกไป	บังอาจใจหาคนเสียปณิ
กึ่งคงอาญาไม่มาตี	ช่วยก้อวันทองให้แก่ตัว
ยังลวนลามตามขออีลาวทอง	จงหองไม่คิดผิดทวมหัว

.....
 เสด็จเอาตัวมันไปใส่ไว้คุก ,
 เชื่อมหัวตะปูเข้าให้หน้าใจ

.....
 ประทุกหาประการหมดยาลคให้
 สิ่งเสร็จเสร็จจันที่ไถสยา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การลงโทษครั้งนี้ทำให้ขุนแผนติดคุกเป็นเวลาสิบห้าปี ทั้ง ๆ ที่ขุนแผนมีวิชาความรู้ ทางไสยศาสตร์เป็นเลิศคนหนึ่ง สามารถที่จะลงหนหายตัว และเสกาะโชครวนได้ แต่ด้วยความซื่อสัตย์สุจริต และจงรักภักดีต่อสมเด็จพระพันวษา ซึ่งเป็นคุณสมบัติประจำตัวของขุนแผน ทำให้ขุนแผนต้องจำยอมทนติดคุกโดยมิได้คิดหลบหนีพระราชอาญาแต่อย่างใด นอกจากนั้น เหตุการณ์ในครั้งนี้ยังแสดงให้เห็นว่ามาตรการลงโทษแก่ผู้ทำความผิดย่อมมีส่วนเป็นไปตาม พระทัยของสมเด็จพระพันวษาเองอีกด้วย ตามที่พระองค์ทรงกล่าวว่า

ติดคุกทุกซ้ากมาหลายปี
 ให้บังอกบังใจกระไรหนอ
 ครึ่งขออีลาวทองกุ่มองใจ

กุนีก็ชั่วมีวลืมไป
 อายพลายงามมาขอจึงนึกได้
 จำไว้ชานานถึงปานนี้

คุณขุนนางทั้งน้อยใหญ่
ทวาระกรรมมันมาสืบหาปี

พากันนั่งเสียได้ไม่พอที่
ช่างไม่มีผู้ใดใครชอบพอ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

สำหรับเรื่องราวเกียรติมีเรื่องราวที่สะท้อนให้เห็นว่าหลักในการปกครองนั้นยอม
อาศัยการใช้อำนาจเป็นสิ่งสำคัญประการหนึ่ง เพราะจะก่อให้เกิดความเคารพเกรงกลัว
และจงรักภักดีต่อผู้ปกครอง ซึ่งจะส่งผลต่อความสำเร็จในการปกครอง หลักฐานที่ปรากฏมี
ในโอกาสต่าง ๆ เช่น

เมื่อครั้งที่ท้าวทศรถจะจัดการอภิเษกให้พระรามครองกรุงอยุธยา นั้น นางไฉน
ได้ทวงสัญญาที่ท้าวทศรถได้เคยพระราชทานพรแก่นาง เมื่อคราวไปรบพญทนต์ นางจึงขอ
ให้พระพรตบุตรของนางครองเมืองก่อน ทำให้ท้าวทศรถเสียพระทัยจนลมป่วย
จึงถือโอกาสเอาอำนาจของท้าวทศรถมาออกคำสั่งให้พระรามออกบวช
ซึ่งพระรามก็ยินดีปฏิบัติตามแต่โดยดี ดังข้อความว่า

เมื่อแรกจะให้ครองพระนคร	จะปริถาถาวรก็หาไม่
หากเกรงพระเดชภูวนาย	จำใจรับราชวาท
ถึงแต่พระแม่จะบังคับ	ก็จะรับใส่เกล้าเกศ
อย่าอาวรณ์ร้อนใจพระชนนี	ว่าแล้วจรรลือออกมา

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

การปฏิบัติตามพระราชบัญชานั้นมีไว้แต่จะปฏิบัติกันแต่เพียงในขณะท้องคพระเจ้า
แผ่นดิน ยังมีพระชนม์ชีพอยู่เท่านั้น แต่ข้าราชการหรือผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ยังคงต้องถือ
ปฏิบัติตาม แม้จะสวรรคตไปแล้ว ดังที่นางไฉนกับพระพรตถูกห้ามไม่ให้เฝ้าพระศพของ
ท้าวทศรถ เพราะเป็นพระราชบัญชาของพระองค์ก่อนสวรรคต แม้ว่าพระพรตจะยังคงมี
ความจงรักภักดี และมีใฝ่ร่วมกระทำความผิดกับนางไฉนเลย ก็ยังคงจำใจปฏิบัติตาม
ดังกล่าวมาว่า

เมื่อนั้น

พระวชิรสูวามิตร ภาณี

.

.

จนพระองค์ปลงชีพชีวัง

สิ่งไว้เมื่อจะดับสังขาร

มิให้พระพรตกับนงคราญ

ต้องพานเฝ้าศพลวไนย

ซึ่งจะมาพลอยจุคักคิ

เรานี้หาให้หาไม

เร่งไปเสียเถิดอรทัย

จากในพระเนรจรณา

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

นอกจากนี้จะเห็นได้ว่าการที่พระรามาธิบดีทศกัณฐ์ทำศึกสงครามกันนั้นมีสาเหตุมาจากความรักซึ่งเป็นเรื่องส่วนตัว แต่กลับทำให้ขาราชบริพารต้องพลอยเดือดร้อนล้มหายตายจากกันไปอย่างมากมาย ก็เนื่องจากว่า เป็นหน้าที่ของผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาที่จะต้องปฏิบัติตามด้วย ความจงรักภักดี อันเป็นค่านิยมของการปกครองแบบราชาธิปไตยอยู่แล้ว แม้จะมีใคถูกบังคับ ชูเชิญให้ปฏิบัติตามก็ตามที่ถึง เช่น เมื่อพระรามาธิบดีสั่งให้ท้าวชมพูและสุคริพเกณฑ์พลว่า

จึงมีพระบัญชาอันสุนทร

ภูก่อนชมพูเรื่องศรี

ตัวเราจะยกโยธา

ไปปราบอสูรในลงกา

ฝ่ายท่านก็แก่ชราหนัก

จงอยู่พิทักษ์รักษา

ชมพูชิตชินนัครา

อย่าให้หมีเหคุเพชพาล

เกณฑ์แคว้พลพานนริน

มอบนิลพัธุ์หลาน

เป็นจอมโยธามัญชาการ

ยกทหารบรรจบสุคริพมา

ฝ่ายพระยาสุคริพก็รีบไป

เร่งจัดพลไพร่แกลวกลา

เจ้าวันจงยกโยธา

ทั้งสองเมืองมาให้พร้อมกัน

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ส่วนสุคริพเมื่อได้รับพระราชบัญชาก็รีบมาจัดการจัดกองทัพ เพื่อไปรบกับกรุงลงกาตามที่ไค้กล่าวไว้ว่า

ครั้นถึงซีกหินพระนคร

เสด็จเหนือแท่นแก้วรุจี

จึงสั่งเสนาพานริน

ห้ำสืบทรม โดยตรา

สรรพไปควยเครื่องศาสตราวุธ

อาสาพระนารายณ์เรื่องชัย

ลูกพระหินกร เรื่องศรี

ในที่พระโรงรัตนา

ให้เกณฑ์กระบวนกรแก้วกล้า

ซึ่งมีฤทธิ์หาโวงไว

สำหรับรบยุทธศึกใหญ่

ให้พร้อมในสามราศรี

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

สำหรับฝ่ายทหารของพระรามโดยทั่ว ๆ ไปนั้น เมื่อรู้ถึงพระราชประสงค์ ต่างก็ยินดีอาสาออกรบศึกด้วยความเต็มใจ ซึ่งเป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่า พระราชบัญชานั้นย่อมเป็นหลักปฏิบัติโดยชอบธรรม หลักฐานที่กล่าวถึงตอนทหารอาสา มีอยู่ว่า

บัดนั้น

ฟังราชบรรหารพระจักรี

ต่างคนต่างทูลอาสา

บางจะโนมพระเบรบรรพต

บางจะวิรุฬหกัศมุทร

บางจะเอารัพลสกลไกร

บางจะนิมิตเป็นสำเภา

บางจะเอาหางพาดสาคร

เสนาโยธาทระมีศรี

ยินดีทั้งไคโสฬส

โดยกำลังฤทธาด้วยกันหมด

ลงเป็นทางบรรพตไป

ให้แห่งหยุดเป็นหนทางใหม่

ใส่ในหัตถาแล้วพาจร

ให้เหล่าอัศกรรณลงจร

ให้วานรไคข้ามชลธี

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

จะเห็นได้ว่าทางฝ่ายพระรามนั้น แม้พระองค์จะมีได้ทรงแสดงตนว่าเป็นผู้มีอำนาจในการออกพระราชบัญชาใด ๆ แต่เนื่องจากอำนาจมีอยู่แล้วในพระองค์โดยตำแหน่งหน้าที่ ฉะนั้น ถึงพระองค์จะมีพระราชดำรัสอย่างปกติธรรมดา เหล่าทวยราษฎร์ของพระองค์ก็ย่อมถือเป็นหน้าที่ที่จะแสดงความภักดีให้ปรากฏด้วยการรับมาปฏิบัติตามแต่โดยดี ส่วนทางค่าน

ทศกัณฐ์นั้นในบางโอกาสจะมีพฤติกรรมแตกต่างไปจากพระราม คือถึงแม้ว่าตนจะมีอำนาจ โดยชอบธรรมแล้วก็ตาม แต่ก็ยังชอบแสดงท่าทีออกมาให้ปรากฏอีกด้วยตามลักษณะนิสัยของตน เช่น เมื่อครั้งจะไปลักนางสีดาก็ได้สั่งให้มารีศแปลงเป็นกวางไปล่อลวงนางสีดา เมื่อได้ฟังมารีศหลอกรองขอชิงวอนด้วยความกลัวเคชพระราม ทศกัณฐ์ก็ยังบังคับให้ไปตามความต้องการของตนจนได้ ดังข้อความว่า

เมื่อนั้น	ท้าวยี่สิบกรยักษ์
ได้ฟังกริ้วโกรธก็อึดคื	จึงมีสิ่งหนาทหาวาตไป
เพียงหนึ่งปราสาทราชฐาน	จะหักพังไม่ทานทนได้
เหวี่ยงเหวี่ยงมารีศจัญไร	ถึงจะเกิดศึกใหญ่ไม่กลัวกัน
แน้มมิไปตามประกาศิต	กูจะล้างชีวิตให้อาสัญ
ลูกเมียโกตรวงศ์พงศ์พันธุ์	อันจะเหลืออยู่นั้นอย่าสงกา
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

หลังจากพิเภกถูกขับออกจากเมืองลงกาแล้ว เนื่องจากไปทูลให้ทศกัณฐ์คืนนางสีดาให้พระราม ครั้นอยู่ต่อมา ทศกัณฐ์ได้มีรับสั่งให้กุมภกรรณ ซึ่งเป็นน้องอีกผู้หนึ่งยกทัพออกรบ กุมภกรรณก็ได้ทูลทักท้วงว่า ให้ส่งนางสีดาคืนเช่นกัน ทศกัณฐ์จึงโกรธ แล้วตรัสประชดให้ กุมภกรรณไปอยู่กับพิเภก และตนจะออกรบศึกเอง เมื่อทศกัณฐ์ตรัสเช่นนั้น กุมภกรรณก็ตกใจว่า ตนผิดพระราชบัญญัติ จึงรับอาสาออกรบศึกเสียเอง ดังที่กล่าวไว้ว่า

เมื่อนั้น	พระยากุมภกรรณยักษา
ตกใจเพียงสิ้นชีวา	นับวันวันทาแล้วทูลไป
ข้าทักท้วงด้วยสุจริต	จะเกรงปัจจัยามิตรนั้นหาไม่
คิดว่าจะระงับดับภัย	มิให้รณรงค์ราว
เชื่อว่าพระองค์ไม่เห็นด้วย	จะสู้มวยไม่ให้เคืองบพศรี
ก็จะยกโยธาไปก่อศึก	ตามมีพระราชโองการ
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

แต่อินทรีชิตกับแสงอาทิตย์นั้น เมื่อถูกทศกัณฐ์มีพระราชบัญชาให้ไปรบศึกก็เต็มใจไป และแสดงอาการโกรธแค้นพระรามแทนทศกัณฐ์ไปด้วย ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่ามีความจงรักภักดีต่อทศกัณฐ์เป็นอันมาก

อินทรีชิตไ้พูดว่า

ชีชะสงครามครั้งนี้หนอ

ตัวกูก็วงศ์พราหมณ์

อันศึกมนุษย์แต่เพียงนี้

ไว้เกียรติยศในแดนดิน

กราบทูลสมเด็จพระปิตุรงค์

ลูกขออาสาไปราญรอน

มาเกิดก่อเคียวเขี้ยวเข็ญ

ฤทธาปราบไ้ถึงอินทร์

จะสังหารชีวีเสียให้สิ้น

คิดแล้วสุรินทรประนมกร

ซึ่งข้าศึกอาจองค้วยแสงศร

ตอกรควยราชไพร

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

และแสงอาทิตย์ไ้พูดว่า

เห่หม่หม่มมนุษย์กับกิ่งไฟ

ว่าพลางสิ่งจิตรไพร

เร่งเกณฑ์อสูรกุมภันท์

ก็แล้วจะไ้เห็นกัน

พี่เลี้ยงมรวรชิวาสัญ

ให้ทันรุ่งแสงสุริยา

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

✓ ในวรรณคดีเรื่องพระอภัยมณีมีส่วนที่คล้ายกับเรื่องรามเกียรติ์อยู่ประการหนึ่ง คือ ศีกรักของชนชั้นปกครองกลายเป็นศึกรบระหว่างประเทศ ซึ่งเมื่อเรื่องกลับกลายไปเช่นนั้น ประชาชนพลเมืองจึงต่างก็ต้องช่วยกันปกป้องประเทศชาติตามพระราชบัญชาทุกประการ ซึ่งผู้ปกครองมีสิทธิที่จะกระทำไ้ตามรูปแบบการปกครองในระบอบอัคราธิปไตย เช่น เมื่อ อูสเรนเกณฑ์ทัพไปรบเมืองผลิก มีกล่าวไว้ว่า

ไ้เกณฑ์คนพลเมืองเอกโทตรี

แต่ทัพหน้าหาแสนถือแหวนหลาว

บรรดามีมาระคมเข้าสมทบ

ทั้งป็นยาวป็นคั่นเข้าบรรจบ

ยังปึกป้องกองหลวงคงเข้างบ ทหารรบท่าหมื่นพันนครรัฐ
 หังกองหลวงวังท้ายก็หลายแสน ล้วนปิ่นแมนมีธงชัยชัย
 มารวมรวมพร้อมหมกกำหนดวัน ใครไม่ทันโทษมาถึงฉาตรวง
 สุนทรภู่

เมื่อครั้งที่ทัพอาสาทั้งเก้าทัพมาตีเมืองฉะเชิงชึ่งขณะนั้นพระอภัยมณีกำลังหลงรูปนาง
 ละเวงอยู่ นางสุวรรณมาลีจึงต้องบัญชาการทัพเอง พร้อมทวยทหารซึ่งเป็นหญิง ที่ฝึกหัดอย่าง
 ชำนาญมาแล้ว ความว่า

รับรื้อกองทัพเร่งแปลงเป็นชาย สักกลายแสงศรเคียวรอนราว
 หังสาวใช้ใหญ่ยอहारอยเสนา ต่างแปลงเพศโพกกริษะเหมือนทหาร
 ถือเกาทัณฑ์สั้นหักหัดชำนาญ มากกราบกรานเตรียมเสด็จเสด็จจร
 สุนทรภู่

เมื่อพระอภัยมณียกทัพไปตีเมืองคังกา ก็ไ้มีรับสั่งให้เตรียมทัพตามสิทธิหน้าที่ทาง
 การปกครองของพระองค์ ตามที่ปรากฏดังนี้

จงเตรียมคนพลรบให้ครบไว้ จะข้ามไปลังกาไม่ช้าการ
 สุนทรภู่

การปกครองบ้านเมืองนั้นจะเห็นได้ว่าทุก ๆ คนมีส่วนที่จะต้องรับผิดชอบร่วมกัน
 คือ ผู้ปกครองเป็นผู้วางแผนงานและสั่งการ ส่วนประชาชนเป็นผู้รับสนองพระบรมราช
 โองการ และจะเป็นด้วยความสะดวกใจ ซึ่งมีพื้นฐานความจงรักภักดีรองรับอยู่ จะสังเกต
 ได้จากการที่มังกลาได้เปิดประกาศรับสมัครอาสาเข้ารับราชการ เมื่อครั้งที่พระองค์จัดการ
 ปกครองบ้านเมือง ประชาชนต่างรีบมาสมัครกันมากมาย ถึงความว่า

แล้วพระองค์ทรงยศก็อดสูศักดิ์ ออกนึ่งหน้าจักรวรรดิหัตทหาร

ฝึกพลพลนิกรให้รอนราญ
ฝ่ายฝรั่งถึงลาประจรราชฎ
ที่มีผู้วิชาวรรคทาย

จ่านิชานาญหนีไล่ทั้งไพร่นาย
ต่างรู้ความตามประกาศเหมือนมาคหมาย
มาถวายตัวกับพระมังคลา
สุนทรภู่

ตามหลักฐานที่กล่าวมาแล้วนี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า การใช้อำนาจในการปกครอง เป็นสิทธิโดยชอบธรรมของปกครองอยู่แล้ว ไม่ว่าจะแสดงท่าทีให้ปรากฏหรือไม่ก็ตาม ทวย ประจรราชฎก็ถือเป็นหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติตาม โดยไม่มีข้อโต้แย้งหรือขัดแย้ง แต่ในบาง โอกาส การแสดงเจตนาภาพให้ปรากฏก็เป็นสิ่งจำเป็นต่อการปกครอง ดังเช่นกรณีที่ดินสมุทร ปราบหัวหน้าโจรสลัดได้ พวกสมุนโจรก็ยอมอ่อนน้อมโดยดี ถึงค่ากลอนว่า

ฝ่ายผู้รายนายกองรองสุหรั่ง
สารภาพกราบบังคมคัล
เสด็จไปข้างไหนจะไปควย
อันพวกไพร่ฟ้าจะพาตี
แล้วก็มีของรองป่าวเหลาทหาร

เป็นชาติอังกฤษหาปัญญาชั้น
ขอชีวิตไว้เป็นข้าฝารูลี
จนมอควมมิได้อางขนางหนี
ให้รักดีด้วยพระองค์ทรงศักดิ์
มาหมอบกราบเรียงรายทั้งชายขวา
สุนทรภู่

๓.๒ ความเสมอภาค ตามธรรมชาติมนุษย์ย่อมไม่มีความเท่าเทียมกันไป ทุกกรณีค่านิยมที่สะท้อนออกมาจากบรรทัดคติจึงปรากฏในบางลักษณะเท่านั้น แต่เกี่ยวข้องกับ สถาบันการปกครอง คือความเสมอภาคในทางกฎหมาย ความเสมอภาคในทางกฎหมายนั้น หมายความว่า "มนุษย์จะได้รับความคุ้มครองจากกฎหมายโดยเท่าเทียมกัน เมื่อกระทำผิด จะต้องโทษกฎหมายเดียวกัน การลงโทษอย่างเดียวกัน และถ้าได้รับเหตุอันควรปรานี ก็ ควรที่จะได้รับเช่นเดียวกัน" (สุพิทรา สุภาพ, ๒๕๑๕ : ๑๑๔) ค่านิยมความเสมอภาค ในทางกฎหมายปรากฏอยู่ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนหลายตอน ซึ่งตัวละครมีกรณีวิวาทกัน แม้จะปรากฏว่าบางกรณีกษัตริย์ จะทรงใช้อำนาจตามอำเภอใจ แต่ในกรณีการวิวาทกันกษัตริย์ ก็ยังให้โอกาสคู่กรณีแสดงพยานหลักฐานเพื่อยืนยันความบริสุทธิ์ของตนเองทุกครั้ง เช่น กรณี

ขุนช้างเป็นความกับขุนแผน ขุนช้างเป็นความกับพระไวย และกรณีสร้อยฟ้ากับศรีมาลา
ในกรณีแรกทรงสืบสวนพยานบุคคล แต่กรณีที่สองและสามทรงให้มีการพิสูจน์ความจริงด้วยการ
ค้ำน้ำ และลุยไฟด้วยกัน ทั้งสองฝ่าย การแสดงค่านิยมความเสมอภาค นอกจากนี้ยังมีหลักฐาน
ปรากฏในคำพูดของสมเด็จพระพันวษา ดังนี้

พระองค์ทรงภพพบพระเพลา ก็จะไม่เอาความจริงให้จงได้
เฮ้ยขุนนางข้าเผ้าอย่าเข้าใคร บรรดาไปช่วยงานเมื่อวานนี้
ใครรู้เห็นเป็นอย่างไรให้เร่งว่า อย่าเห็นแก่หน้าขุนนางแลเศรษฐี
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นอกจากนี้เมื่อครั้งมีผู้ร้องขอพระราชทานอภัยโทษ ผู้ได้รับความผิด ก็ปรากฏว่าสมเด็จพระ
พันวษาทรงอภัยให้เหมือนกันทุกครั้ง ขุนช้างนั้นมีความผิดถึงขั้นประหารชีวิตสองครั้ง
นางวันทอง และนางสร้อยฟ้า ก็ถูกสั่งให้ประหารชีวิตเช่นกัน แต่บุคคลทั้งสามก็ได้รับ
พระราชทานอภัยโทษด้วยกันทุกคน แสดงว่าเป็นความเสมอภาคทางกฎหมายประการหนึ่ง
หลักฐานที่ปรากฏมีดังนี้

จึงตรัสว่ากูราย้ายหมั้นไวย โทษย้ายช้านั้นไซ้ก็เป็นที่
จะยกให้ไม่ประหารณลาญชีวี ทั้งนี้เพราะภูเ็นดุมึง
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เหวย้ายย้ายน้ำจิงเร็วพลัน ออกไปด้วยกันกับหมั้นไวย
บอกกับเจ้ากรมมราช อย่าพันฟ้าควันทองให้ตักษัย
ถูกโทษโปรคให้จมีนไวย รีบไปอย่าให้ทันเขาพันลง
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

จึงตรัสว่าขอบใจศรีมาลา
อยู่ในสัจธรรมล้ำเหลือใจ
มีงขอโทษก็จะโปรดชีวิตให้

มีงนี้หาอาฆาตจองเวรไม่
หากว่าอิจัญโรมันใจพาล
แต่จะเลี้ยงมันไว้อุบาทว์บ้าน
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๓.๓ การแสดงความคิดเห็น

ลักษณะของรากฐานประชาธิปไตยประการหนึ่ง คือกระบวนการประชาธิปไตย (สุพัตรา สุภาพ, ๒๕๑๔ : ๑๑๑) ซึ่งหมายถึงหลักการที่มีวัตถุประสงค์ให้ประชาชนรู้จักปกครองตนเอง จึงต้องมุ่งหมายจะให้ความรู้สึกเห็นพ้องต้องกันในเรื่องต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้จึงต้องมีการ อภิปราย โต้เถียง และแสดงความคิดเห็น ในวรรณคดีไทยทั้ง ๓ เรื่อง แม้ว่ากษัตริย์ มีบทบาทที่จะใช้อำนาจได้เต็มที่ แต่พระองค์ก็ไม่ทรงใช้ในทุกรณี เพราะหากเป็นเรื่องเกี่ยวกับบ้านเมืองโดยตรง พระองค์ก็มีไต่ตัดสินใจแต่เพียงลำพัง แต่จะให้มีการปรึกษาร่วมกันอยู่เสมอ การแสดงความคิดเห็นร่วมกัน จึงนับได้ว่าเป็นค่านิยมของสังคมไทยประการหนึ่ง ดังปรากฏหลักฐานดังนี้

เมื่อครั้งพิเภกถูกขับออกจากเมืองและเข้ามาสวามิภักดิ์คือพระรามนั้น พระรามก็ได้รับไว้ตามข้อตกลงข้าราชการ

ไค้พังพิเภกอรุรี
แล้วมีมธุรสพจนารถ
บัคนี้อรุรีหนีภัย
ไม่ควรจะเลี้ยงขุนยักษ์

ภูมิหนึ่งนึกครึกไป
แก่เสนามาตย์น้อยใหญ่
ตั้งใจมาฝากชีวา
หรือจักเลี้ยงไค้ให้เร่งว่า
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

บัดนั้น
ท้าวพระยาوانรทั้งนั้น
ต่างคนถวายอภิวาทน์

สุครีพถูกพระสุริย์ฉัน
ไค้พังบรรหารพระจักรี
กราบลงแทบบาทบาทศรี

ก็ปรึกษาพร้อมกันทันที

ถ้วนดีโดยบทพระอัยการ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

เมื่อครั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่แสดงตนเป็นสวามิภักดิ์มายังกรุงเทพฯ เมื่อสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าทรงขึ้นครองราชย์แล้ว แต่พระองค์มีโรคภัยไข้เจ็บอยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสนาอำมาตย์ผู้ใหญ่ไปช่วยพระองค์เอง เพราะพระองค์มีพระทัยเมตตาประชวรประชวรด้วยกัน

จึงตรัสแก่ข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท

จงปรึกษาพร้อมกันในวันนี้

จะยกทัพใหญ่หรือใครจะอาสา

พรุ่งนี้มาว่ากันที่นี่

สิ่งเสร็จพระเสด็จจรลี

คืนเข้าตำหนักที่ศรีสุพรรณ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๓.๔ การบำเหน็จความดีความชอบ ถือได้ว่าเป็นค่านิยมอีกประการหนึ่งที่ปรากฏในสถาบันการปกครอง เป็นค่านิยมในทางปฏิบัติ เพื่อให้กำลังใจแก่ผู้ประกอบคุณงามความดี และมีปรากฏในวรรณคดีทั้ง ๓ เรื่อง เช่นเมื่อพระอภัยมณีรบชนะศึกเก้าทัพ ก็ได้ให้ปูนบำเหน็จรางวัลทหารอย่างทั่วหน้ากัน

ฝ่ายองค์พระอภัยเจ้าไตรจักร

จึงสั่งอัคร ขาวยามารศรี

เจ้ายกทัพขี้นทหาร ออกต้อนตี

ผู้ใดมีความชอบประกอบการ

จงรางวัลชั้นแต่ไพร่ให้ไค้ถ้วน

พอสมควรยศศักดิ์อัคร ฐาน

ที่ว้าวางกลางณรงค์ให้วงศ์วาน

รับประทานถ้วนทั่วทุกตัวคน

สุนทรภู่

เมื่อขุนแผนและพลายงาม อาสาไปปราบเจ้าเมืองเชียงใหม่ชนะ สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าทรงปูนบำเหน็จความดีความชอบให้ขุนแผนเป็นเจ้าเมืองกาญจนบุรี และตั้งให้พลายงามเป็น

จมนไววรนาถ

อ้ายขุนแผนหลายงามมีความชอบ จะตอบแทนมึงให้ถึงที่
 ขุนแผนให้ไปร้องกาญจนบุรี มีเจ้ายศกระเปาะเครื่องยศให้ทั้งงาม
 สัปทนคนโทถาดหมากทอง ช่างจำลองของประธานทั้งคานหา

 ส่วนอ้ายลูกชายพลายงามนั้น จะให้มันมียศปรากฏไป

 ให้เป็นจมนไววรนาถ หัวหมั้นมหาดเล็กเวรข้างฝ่ายขวา
 พระราชนัดดาเครื่องยศและเงินตรา ส่วนเสื้อผ้าสารพัน
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

หลังจากที่พระรามได้ปราบทศกัณฐ์เสร็จสิ้นแล้ว ก็ได้ปฏิบัติตามคำนิมิตดังกล่าวนี้ คือ การปูนบำเหน็จความดีความชอบทหาร

จึงมีพระราชบัญชา ทราสุมนันตสันเสณี
 จงปรึกษาคความชอบเหล่าทหาร ซึ่งไฉ่นลาญอุสุรยักษี
 เป็นลำดับเอกโทศรี ใครจะมีบำเหน็จประการใด
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

สถาบันเศรษฐกิจ

ความต้องการทางเศรษฐกิจเป็นสิ่งที่มนุษย์ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงได้ เพราะเป็นเรื่อง ที่เกี่ยวกับการดำรงชีพโดยตรง การที่มนุษย์ทุกคนทุกสมัยและทุกสังคมต่างก็ร่นชวนขวายกัน ก็ด้วยเหตุผลที่สำคัญอย่างยิ่งคือ ความอยู่รอดของชีวิตนี้เอง "สถาบันเศรษฐกิจ จึงหมายถึง

พฤติกรรมต่าง ๆ ทางสังคมของคนเรา ซึ่งเป็นวิธีการจัดให้มีสิ่งของและบริการต่าง ๆ

สำหรับคนในสังคมหนึ่ง ๆ ให้มีกินมีใช้" (ประสาธน์ หลักศิลา, ๒๕๑๔ : ๒๓๗)

เกษม อุทยานิน ได้กล่าวถึงพัฒนาการทางค่านิยมเศรษฐกิจของมนุษย์ไว้ว่า เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ "การจัดหาอาหาร การทำที่พักอาศัย และเครื่องแต่งกาย การทำเครื่องมือเครื่องใช้ การค้นพบและเรื่องของพลังต่าง ๆ และเรื่องกรรมสิทธิ์" (เกษม อุทยานิน, ๒๕๐๖ : ๒๓๖)

ในวรรณคดีไทยมีหลักฐานที่จะสะท้อนค่านิยมทางสถาบันเศรษฐกิจในค่านต่าง ๆ คือ
การจัดหาอาหาร การแต่งกาย การทำเครื่องใช้ การประกอบอาชีพ

๑. การแต่งกาย "การแต่งกายหรือการใช้เครื่องนุ่งห่มของคนเรานั้น ในชั้นแรก ก็ถือว่าเป็นเครื่องประดับและเป็นเครื่องแสดงฐานะว่าต่างกับคนอื่นโดยมากเป็นหัวหน้าหรือผู้ปกครอง จึงจะมีเครื่องนุ่งห่มได้" (เกษม อุทยานิน, ๒๕๐๖ : ๒๔๗) แต่บางสมัยก็ถือกันว่า เครื่องนุ่งห่มและเครื่องประดับกายนั้น มนุษย์เรามีวัตถุประสงค์ในการใช้เพื่อ "เป็นเครื่องประดับกายให้สวยงาม เป็นเครื่องแสดงฐานะของบุคคล เป็นของวิเศษหรือเครื่องรางอย่างหนึ่ง และเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกันร่างกายอีกอย่างหนึ่ง" (เกษม อุทยานิน, ๒๕๐๖ : ๒๔๘)

ธรรมเนียมการแต่งกายของไทยเรา ก็มีประเพณีวัฒนธรรมมาแล้วแต่โบราณ แต่ที่ย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามยุคตามสมัย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีวัฒนธรรมในการแต่งกายดังที่มีผู้กล่าวว่า "แบบแต่งกายของหญิงกลัมนางนุ่งผ้าจีบห่มสไบเหมือนอยุธยา ผมยังทัดไว้เชิงสั้นอยู่ แบบของชายเช่นเดียวกับอยุธยา ลักษณะการไว้ผมแบบนี้คือไว้ผมเปียปล่อยจนที่ข้างหูยาวลงมา แล้วยกขึ้นทัดไว้ที่หู จึงเรียกว่า จอนหู และเนื่องจากสมัยก่อนเด็ก ๆ ชอบไว้จุกกัน ครั้นโตขึ้นจากคัตจุกแล้วยังเหลือรอยผมที่เคยเกล้าจุกไว้เป็นวงโคยรอบ ส่วนผมที่อื่น ๆ จึงเรียกว่าไรผม ผมของผู้ชายไม่เปลี่ยนแปลง" (ศึกษาธิการ, กระทรวง, กองวัฒนธรรม, ๒๕๐๖ : ๑๖ - ๑๗) พิกุลคำมานี้เป็นเพียงรูปแบบในการแต่งกาย แต่ในวรรณคดีมีค่านิยมที่สะท้อนให้เป็นจากการใช้เครื่องแต่งกายว่า มีค่านิยมเน้นหนักในเรื่องความสวยงามและความโอ้อวดฐานะ ซึ่งเรียกได้ว่า เป็นค่านิยมความงามและความมั่งคั่ง ตามหลักฐานที่ปรากฏดังนี้

๑.๑ การแต่งกายของบุคคลในสถาบันกษัตริย์

๑.๑.๑ การแต่งกายของพระรามและนางสีดา เมื่ออภิเษกสมรส

โกสีย์ให้ทรงสนับเพลา	ก้านกระหนกพรายเพราประดับบุษย์
ภูษาพื้นทองเครื่องครุฑ	ทองนุคช่อเชิงวาสุกรี
จึงนางอนงค์สุชาดา	ถวายเป็นพิภพภูษาพระลักษมี
สไปตาคดลอยควงมณี	สอกลีพันทิมาลงการ
พระทรงชายไหวไหวระยับ	ชายแครงประดับมุกดาหาร
ฉลององค์ตามทิศสังวาล	ทับทรวงควงประพาฬเกมสุวรรณ
นางทรงตามเพชรสะอึงแก้ว	แล้วใส่สร้อยขับประดับถัน
ค่างทรงพาหุรัดมัจฉาทัน	นาคเกี้ยวผูกพันทองกร
ขำมรงค์มงกุฎเนาวรัตน์	คอกไม้ทิศจรัสประภัสสร
งามทั้งสุริยันกับจันทร์	อันขจรลอยเลื่อนเมฆา
	พระบาทสมเด็จพระพุทธรูปยอศฟ้าจุฬาโลก

การแต่งกายของทศกัณฐ์เมื่อลงไปเกียวนางสีดาในสวน

ทรงสูคนธารสชาวยจร	สนับเพลาเชิงงอนอลงการ
แล้วทรงภูษาพื้นม่วง	นาคควงเกี้ยวกรອງทองประสาธน์
ชายไหวประดับพลอยประพาฬ	ชายแครงชัชวาลด้วยแก้วลาย
ฉลององค์ทรงประภาสพระกรน้อย	สอกลีร้อยสังวาลสามสาย
ตามทิศทับทรวงทับทิมพราย	ทองกรมัจฉาทันพาหุรัด
ขำมรงค์เรือนแก้วเพชรเหลือง	อร่ามเรืองทูกนี้วพระหัตถ์
ทรงมงกุฎแก้วคอกไม้ทัก	กฤษณจรัสกรเจียกจน
ห้อยพวงสุวรรณบุปผา	พระหัตถ์ขวานั้นจับพระแสงศร

งามทั้งพระเมศฤทธิรอน

บทจรมาขึ้นรถทรง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

การแต่งกายของท้าวอุชบาลเมื่อไปปรามอสุรพัศกร

สนับเพลา raysพลอยโกมิน

ภูษารูปกินรีรำ

ชายแครงแก้วประพาฬก้านชด

ชายไหมมรกตเขียวขำ

ฉลององค์ทรงประพาฬพื้นคำ

ประจำยามเครือแย่งฉลุลาย

ตามพิศทิมทรงประทับบุษย์

สังวาลชมพูสามสาย

พาหุรัดทองกรมังกรกราย

ขำมรงค์เพชรพรายเรือนสุพรรณ

ทรงมหามงกุฎดอกไม้ปัก

กรรเจียกจรเนาวรัตน์ฉายฉิน

งามทรงทั้งองค์พระสุริยัน

จับพระขรรค์บทจรมาขึ้นรถ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

จะพิจารณาจากตัวอย่างที่ยกมาได้ว่า ค่านิยมในการแต่งกายของกษัตริย์ ทุกพระองค์
ในรามเกียรติ์ ล้วนแต่สะท้อนถึงค่านิยม ความสวยงาม ความมั่งคั่ง และเพื่อแสดงสถานภาพ
ทั้งสิ้น การแต่งกายของบุคคลในสถาบันกษัตริย์จากเรื่องพระอภัยมณีก็มีค่านิยมเช่นเดียวกันคือ

การแต่งกายของสินสมุทร เมื่อรบกับอุศเรน การแต่งกาย
ของสินสมุทรในครั้งนี้ นางสุวรรณมาลีเป็นผู้แต่งให้

แม่แต่งองค์สร้งน้ำให้คล้ำมัว

นางแต่งตัวให้ไอรสยศยง

สอศสนับเพลากระหนกนุ่งยกแย่ง

ช่วยจัดแจงจีบวางไว้ทางหงส์

ทั้งน้ำพิพย์ชลิตทองฉลององค์

กระสันทรงสายสอศพิรออกรัก

ใส่ห้อยหน้าตาขุนชายกระหนก

ชายแครงปกเพลาพรายปลายสะบัก

คากปั้นเหน่งเปล่งเม็ดเพชรรัตน์ ประจงจักเจียรบาดตากเงินงาม

ใส่กรอบนวมสวมประดับสำหรับบุษย์ สักวาสนุขรา เรืองเหลือองอร่าม
 ทองกร เพชร เจ็ดคู่ล้วนงาม เครื่องสงครามครบอย่างสาอาวคา
 แล้วกวคเกล้าเมาลีให้ดูรัก เสียบปีกเกี่ยวผูกกันกันเกศา
 ชำรงคังกระพันกันศาสตรา ใส่กรอบหน้า เหน็บครีกระปี่กราย
 สุนทรภู

ค่านิยมที่แสดงออกทางการแต่งกายของสินสมุทร นอกจากสะท้อนค่านิยมดังที่กล่าวมาแล้ว
 ยังปรากฏว่า เพื่อเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกันตัวอีกด้วย ซึ่งค่านิยมประการหลังนี้ มีปรากฏ
 ในเสภาขุนช้างขุนแผนด้วยว่า เมื่อสมเด็จพระพันวษา แต่งตัวประพาสป่า พระองค์ได้เลือก
 แต่งตามฤกษ์กำลังวัน

การแต่งกายของสมเด็จพระพันวษาคอนประพาสป่า

ทรงเครื่องต้นสำหรับประพาสไพร ตามพิชัยฤกษ์กำลังวัน
 สนับเพลาเชิงงอนซ้อนงาม พระภูษาเข้มชาบรื้อทองคั้น
 ฉลององค์ทรงประพาสในวันนั้น กำมะหยี่สีอิฐชั้นพรณราย
 สายรัดพระองค์ทรงข้างนอก รื้อทองกร องคอกเฉิดฉาย
 พระแสงน้อยเหน็บพระองค์ทรงข้างซ้าย พระชำมรงค์เพชรพรายอร่ามเรือง
 ทรงพระมาลาพินคำ ประดับบุษราคัมน้ำเหลืออง
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การแต่งกายของสตรีในสถาบันกษัตริย์ก็มีลักษณะ เช่นเดียวกันคือ

การแต่งกายของนางสร้อยทอง

กระหมวกนวมวยอย่างนางกษัตริย์ ปักปิ่นเพชรรัตนจำรัสศรี

แล้วแซมชอุบลพามาลี	ทรงคุณทลมีมีราภา
ภูษาชั้นยกกระหนกทอง	สไบกรองเนื่อนุ่มคลุมอังสา
สร้อยสะอึ่งสังวาลตระการตา	ทองกรชายขวาพาหุรัด
คาคสายเข็มขัดรัดพระองค์	ขำมรงค์ทรงทั้งสองพระหัตถ์
งามผ่องทองคาสารพัด	สมเป็นนางกษัตริย์สวรวรยา
	พระบาทสมเด็จพะพุทธเลิศหล้านภาลัย

การแต่งกายของนางสร้อยฟ้าและสร้อยทอง เมื่อเข้าเฝ้า
สมเด็จพระพันวษา

กระหมวกมุ่มมวดยมกุศมพัคตร์	ปิ่นปักยาวแววแก้วกุดั่น
แซมมวดยวดยบุปผาลาวัลย์	สองกรรกไธศุมนุพระยา
สวมใส่กำไลทองทั้งสองกร	ขำมรงค์เรียงสลอนทั้งซ้ายขวา
นุ่งยกทองทอดลออตา	หมวยพื้นไหมอุไรกรอง
	พระบาทสมเด็จพะพุทธเลิศหล้านภาลัย

การแต่งกายของทศกัณฐ์ เมื่อจะไปลักนางสีดา

สูมามาสนับเพลาภูษา	ภูษิตรจนาเกรือก้าน
เครือเกี่ยวชายไหวโอพาร	โอพารชัชวาลาขางแรง
ชายครุยเกราะแก้วกาบกระหนก	กาบกระหนาบรักอกเครื่องแยง
เครื่องหยกทับทรวงลายแทง	ลายที่ปพรายแสงสังวาลวัลย์
สังวาลแววทองกรพาหุรัด	พาหุเรื่องจำรัสทับทิมคั่น
ทับทิมทองขำมรงค์เรือนสุบรรณ	เรื่องสับคเชษฐพรณอลงกรณ์
อลงกตมงกุฎดอกไม้ทิศ	ดอกไม้ทิศเนาวรัตน์ประภัสสร
ประภัสสรศรีสุวรรณ์กรรเจียกจร	กรกุมศรัทธาจรดี
	พระบาทสมเด็จพะพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

การแต่งกายของทศกัณฐ์ เมื่อเตรียมตัวที่จะรับหอกกบิลพัท

ภูษาลายรูปนาคิน	สนับเพลาโกมินเชิงงอน
ชายแครงชายไหวปลายสะบัด	ฉลององค์เกราะรัตนประภัสสร
รัดอกกระหนกกาวเป็นมังกร	ตามทิสอรชรสังวาลวัลย์
ทับทรวงมรกตไขกรุท	ทองกรประดับบุษย์ทับทิมคั่น
พาหุรัดเป็นรูปนาคพัน	ชำมรงค์เรือนสุบรรณอลงการ
ทรงมหามงกุฎประดับเพชร	คุณพลแก้วจอนแถมูกดาหาร
	พระบาทสมเด็จพะพุทธรูปออกฟ้าจุฬาโลก

การแต่งกายของทศกัณฐ์ เมื่อรบกับพระรามหลังจากรับหอกกบิลพัท

สอกลีสนับเพลาเชิงงอน	ภูษาลายกัณทรกรกราย
ชายไหวชายแครงเกรียวหงส์	ฉลององค์เกราะเพชรฉานฉาย
ตามทิสประดับทับทิมพราย	ทับทรวงหวางสายสังวาลรัตน
ทองกรวาลหลักลอยพลอยเพชร	ชำมรงค์เรือนแก้วกาบสะบัด
มงกุฎแก้วคุณพลคอกไม้หัก	กรรเจียกจอนจรัสอลงกรณ์
	พระบาทสมเด็จพะพุทธรูปออกฟ้าจุฬาโลก

การแต่งกายของพระราม พระลักษมณ์ เมื่อออกรบกับทศกัณฐ์ครั้งแรก

คางทรงสนับเพลาอลงกรณ์	เชิงงอนงอนงามอรามพลอย
พระหริวงศ์ทรงพิพญา	เกรียวหงส์กาบผกาชอหอย
พระลักษมณ์ทรงผากานกระหนกลอย	ชายไหวชอชอยชายแครง
สอกลีฉลององค์ทรงประพาส	พันตาคณลเครือแย่ง
ทับทรวงประดับเพชรแดง	ตามทิสลายแทงสังวาลวัลย์
พาหุรัดทองกรมังกรพด	สลัควมมรกตมุกดาคั่น
ชำมรงค์เพชรายเรือนสุบรรณ	มงกุฎแก้วเทวัญสว่างวาม

หอยพวงมาลัยคอกไม้มาศ

งามประหลาดจนโลกทั้งสาม

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

การแต่งกายของพระรามาธิบดีขันธ์เมื่อเข้าเฝ้าท้าวมาลีวราช

สนับเพลาเครื่องหงส์อลงการ

ภูษาต่างสีทองพัน

ต่างทรงชายไหวชายแครง

ฉลององค์ลายแย่งสังเวียนคั่น

คาบทิศทับทรวงสังวาลวัลย์

พาหุรัดคันทองกร

สอกลีไสยามรงค์เรือนแก้ว

มงกุฎเพชรจรัสประภัสสร

หอยพวงมาลัยกรรเจียนกร

คอกไม้ทิศอรชรด้วยโกมิน

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

การแต่งกายของพระรามาธิบดีขันธ์เมื่อออกรับกับทศกัณฐ์หลังจากท้าวพิชัยชูปอก

กบิลพัท

สนับเพลาฉายพลอยโกมิน

เชิงรูปนาคินกระหนกลาย

พระเชษฐาณัติพิพัฒน์ทอง

เครื่องทองประสาธณฉาย

พระอนุชาพนมวงฉลุลาย

เป็นกนิษฐกรกรายกริครำ

ชายไหวชายแครงเครื่องชด

ประดับดวงมรกตเขียวขำ

ฉลององค์พนักโหมกสีดอกคำ

สังเวียนหยักประจำชิงดวง

รัดคอกจำหลักลายแทง

สังวาลวัลย์เพชรแครงรุ่งรวง

คาบทิศสร้อยสนทับทรวง

พาหุรัดโขติช่วงทองกร

ธำมรงค์มงกุฎนพรัตน์

กรรเจียนแก้วจรัสประภัสสร

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

การแต่งกายของนางสีดาตอนเข้าเฝ้าพระรามเมื่อชนะศึก

ภูษารายรูปกนิริ

พื้นเขียวขจีเครื่องสุวรรณ

สอกลีไสยาลสะอึงแก้ว

แลวทรงสร้อยสลับประดับัน

ทับทรวงทองกรม้งกรพัน
 สอดใส่ชำมรงค์พระทรงครุฑ
 มงกุฎแก้วกรเจียกพรรณราย

พาหุรัดกุณฑลเพชรพราย
 ซึ่งวายุบุตรเอามาถวาย
 งามกลายพระอุมาโฉมยง
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

การแต่งกายของพระรามและนางสีดา

เมื่อครั้งพระอิศวรจัดการอภิเษก

สอดใส่สนับเพลาโกสัยถวาย
 พระอุมาให้ลีลาโฉมยง
 นารายณ์ทรงชายไหวชายแครง
 นางทรงสไบคาคอสร
 พระทรงสังวาลแววแก้ววิบ
 คาบหิตทับทรวงละกลั่น
 ถางทรงชำมรงค์เพชรแหลม
 นารายณ์ทรงมงกุฎแก้วประพา
 กรรเจียกจรกฤษทลคอกไม้หัก

ภูษาทิพย์พลอยลายกระหนกหงส์
 ทรงผ้าเกรืองแย่งกินนร
 ฉลององค์ทองแดงประภัสสร
 สอดสีนงอ้อนเครือวัลย์
 นางทรงสร้อยขับประคัมถัน
 พาหุรัดนาคพันทองกรกาญจน์
 กานกระหนกภาพแถบมุกอาหาร
 เยาวนาลย์มงกุฎทับทิมพราย
 หลยมาลัยรัตนฉานฉาย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

การแต่งกายของบุคคลในสถาบันกษัตริย์ ดังที่กล่าวมาแล้วนี้ จะเห็นได้ว่าล้วนแต่เป็นค่านิยมในทางความงามด้วยกันทั้งสิ้น และยังบ่งถึงการมีขนบธรรมเนียมอันงดงามทวย เพราะถ้าใครพิจารณาถึงเครื่องทรงว่ามีการตกแต่งลวดลายประดับประดาอย่างวิจิตรตระการต่าง ๆ กันไปหลายรูปแบบ และนอกจากจะสะท้อนถึงค่านิยมในด้านความงามแล้ว ยังกล่าวได้ว่าการแต่งกายยังสะท้อนถึงฐานะทางเศรษฐกิจและสถานภาพทางสังคมรวมอยู่ด้วย เพราะผู้ที่แต่งกายได้ดังที่กล่าวไว้นี้ จะต้องมีฐานะทางเศรษฐกิจดีจึงสามารถทำได้ และย่อมเป็นบุคคลที่อยู่ในสถาบันกษัตริย์เท่านั้น จึงจะแต่งกายได้สวยงามนี้ได้ จะเห็นได้ว่าการพรรณนาถึงการแต่งกายของกษัตริย์นั้น แม้แต่ในโอกาสเสด็จประพาสป่า ก็ยังมีไฉไลแว่นทีจะกล่าวถึงความงาม เช่น เมื่อพระราม พระลักษมณ์เสด็จประพาสป่า หลังจากพระพรตกลับไปเมืองไถยเกษแล้ว มีว่า

สอกลี๑ส่นับเพ๑ลาเริงงอน	ปักเป็นมั่งกร๑ชมสมุทร
ภู๑บาทางสี่๑เครือกร๑ท	มั่ง๑โหมค๑พ้น๑นุค๑ทองพร๑าย
ชาย๑เกรง๑ชาย๑ไหว๑สุวรร๑ณว๑าย	กระ๑หนก๑กาย๑แหว๑กาน๑ฉ๑า๑น๑
ฉ๑ดอง๑พื้น๑ตา๑ค๑ฉ๑ลุ๑ลาย	เป็น๑รูป๑ก๑น๑กล๑าย๑ละ๑กล๑ก๑ัน
ตาม๑ท๑ศ๑ทั๑บ๑ท๑รวง๑สัง๑ว๑าล๑แหว	ฉ๑ว๑น๑แล๑ว๑เคร๑ื่อ๑ง๑ท๑ิพ๑ย๑ร๑ัง๑สร๑ร๑ค์
พา๑หุ๑ร๑ัก๑ทอง๑กร๑ม๑ัง๑กร๑พ๑ัน	ช๑ำ๑ม๑ร๑งค์๑ไ๑ซ๑สุ๑บ๑ร๑ณ๑ค๑า๑เม๑ื่อ๑ง
ภ๑ร๑ง๑ม๑หา๑ม๑ง๑กุ๑ฎ๑ก๑ฎ๑ท๑ล๑รั๑ค๑์	กร๑ร๑เจ๑ีย๑ก๑จ๑อน๑จ๑ำ๑ร๑ัส๑ค๑วย๑เพ๑ชร๑เ๑ล๑ือ๑ง

พระ๑บาท๑สม๑เ็จ๑พระ๑พุ๑ท๑ข๑ย๑อด๑ฟ๑ำ๑จุ๑พา๑โล๑ก

เมื่อ๑คร๑ั๑ง๑ที่๑พระ๑ร๑า๑ม๑บ๑ส๑ัก๑ชน๑ะ๑ท๑ก๑ณ๑์๑น๑ั้น นาง๑สี๑คา๑ไค๑เ๑า๑เ๑า ใน๑คร๑ั๑ง๑นี้๑พระ๑อิน๑ท๑ร๑
 จ๑ิง๑ใ๑ห๑าง๑ร๑ัม๑ภา และ อรุ๑ณ๑ว๑ดี นำ๑เคร๑ื่อ๑ง๑ท๑ร๑ง๑บา๑ถ๑ว๑าย เพื่อ๑แ๑่ง๑ใ๑ให้๑เ๑า๑มา๑สม๑กับ๑ส๑ถ๑าน๑ภ๑า๑
 ซึ่ง๑ยอม๑ป๑ระ๑ก๑อบ๑ไป๑ค๑ว๑ย๑ความ๑ง๑าม๑ค๑ว๑ย ดัง๑คำ๑กล๑อน๑ว๑า

ภ๑ษา๑ร๑าย๑รูป๑ก๑ิ๑น๑รี	พ๑้น๑เ๑ีย๑ว๑ข๑จี๑เคร๑ื่อ๑สุ๑ว๑ร๑ณ
สอ๑กลี๑ส๑ัง๑ว๑าล๑สะ๑อ๑ง๑แหว	แล๑ว๑ท๑ร๑ง๑สร๑อย๑ส๑ลับ๑ป๑ระ๑ค๑ับ๑ด๑ัน
ทั๑บ๑ท๑รวง๑ท๑อง๑กร๑ม๑ัง๑กร๑พ๑ัน	พา๑หุ๑ร๑ัก๑ค๑ู้๑น๑เพ๑ชร๑พร๑าย
ม๑ง๑กุ๑ฎ๑แหว๑กร๑ร๑เจ๑ีย๑ก๑พร๑ณ๑ร๑าย	ง๑าม๑ค๑ล๑าย๑พระ๑อ๑มา๑โ๑น๑ม๑ย๑ง

พระ๑บาท๑สม๑เ็จ๑พระ๑พุ๑ท๑ข๑ย๑อด๑ฟ๑ำ๑จุ๑พา๑โล๑ก

๑.๒ การ๑แ๑่ง๑กาย๑ของ๑ส๑ำ๑ม๑ัญ๑ชน แม๑ว๑าการ๑แ๑่ง๑กาย๑ของ๑ระ๑ดับ๑ส๑ำ๑ม๑ัญ๑ชน๑ที่

ป๑ร๑าก๑ฏ๑ใน๑ว๑ร๑ร๑ณ๑ค๑ี จะ๑ไม๑มี๑ล๑ก๑ษ๑ณะ๑หุ๑ร๑า วิ๑วิ๑ทร๑เล๑ิ๑ศ๑ล๑อย อย่าง๑เ๑น๑การ๑แ๑่ง๑กาย๑ของ๑บุ๑ค๑ค๑
 ใน๑ส๑ถ๑า๑น๑ก๑ษ๑ต๑ริ๑ย ซึ่ง๑น๑ิ๑ย๑ป๑ระ๑ค๑ับ๑ปะ๑จ๑า๑ก๑ว๑ย๑ฉ๑ั๑ณ๑ณ๑ี เพ๑ชร๑นิ๑ล๑จ๑ิน๑กา แ๑ก๑็๑ย๑ง๑ส๑ู่๑ท๑อน๑ค๑ำ๑น๑ิ๑ย๑
 ให้๑เ๑็น๑ว๑า๑ต๑อง๑การ๑คว๑าว๑เส๑ว๑ย๑ง๑าม และ๑ไ๑อ๑ว๑ค๑ความ๑ม๑ั่ง๑ก๑ัง น๑าก๑ว๑า๑จะ๑ถ๑ือ๑ว๑าการ๑แ๑่ง๑กาย๑
 เป็น๑ส๑่๑ง๑จ๑ำ๑เป็น๑ใน๑การ๑ค๑ำ๑รง๑ชี๑พ๑เ๑า๑น๑ั๑น ดัง๑ค๑ำ๑ว๑อย่าง๑เ๑น

การ๑แ๑่ง๑กาย๑ของ๑นาง๑พ๑ิม ท๑อน๑ไป๑ฟ๑ัง๑เท๑ศ๑์

จ๑ิง๑เ๑า๑ข๑ม๑ัน๑มา๑ริ๑น๑ทา	ล๑ู๑บ๑ท๑ัว๑ก๑า๑ยา๑ข๑ม๑ิ๑ข๑ม๑ัน
หา๑ป๑่ง๑แ๑่ง๑ไ๑ไร๑ใ๑น๑ำ๑ม๑ัน	ฉ๑ัด๑ห๑นา๑เ๑็ด๑ฉ๑ัด๑ค๑ง๑น๑ว๑ล๑แ๑่ง

เอาชีสพันเป็นมันขล้น	กระจกล่องเงาวันจวบแสง
นุ่งยกลายกร ะหนักพื้นแดง	ก้านแย่งทองร ะยับจับตาพราย
ชั้นในหมสไบชมพูเ็น	สีทับทิมทับนอกอุณเิดฉาย
ริ้วทองกรองคอกพรณราย	ชายเห็นเป็นที่เจริญใจ
ใส่แหวนเพชรประคัมทับทิมพลอย	สอศก้อยแหวนงูกลั่นไหว
	พระบาทสมเด็จพรพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๑. การแต่งกายของขุนช้าง ตอนไปพึ่งเทศน์

นุ่งยกลายกร ะหนักเหมหงส์	เหมือนผ้าทรงไครไครหาไม้
เกี่ยวส่านปักทองกรองคอกไม้	ผ้าเช็ดเงื่อโคลใส่ชมพู
ครั้งนี้จะแต่งไปให้ยิ่งยวค	จะไปอวดนางพินให้ยืมอยู่
นิ้วก้อยใส่รังแตนแหวนงู	นิ้วชี้เอิกฐนั้นแหวนเพชร
นิ้วนางแหวนประคัมทับทิม	เอะทีนี้นางพินไม่สำเร็จ
แหวนเครื่องของปีกายออกหัวเม็ค	ชาวสุพรรณมันเช็ดว่ามั่งมี
	พระบาทสมเด็จพรพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒. การทำเครื่องใช้ เครื่องใช้ที่ปรากฏหลักฐานในวรรณคดีที่พอจะนำมาวิเคราะห์หาค่านิยมได้ไ้แก่่ม่าน ซึ่งเป็นฝีมือของนางพิน ศรีมาลาและนางลาวทอง ที่ให้จัดทำขึ้นสวยงามประณีตบรรจง โดยการปักเป็นเรื่องราวต่าง ๆ ในวรรณคดี ค่านิยมที่แสดงออกมาจึงเป็นค่านิยมความสวยงาม และความประณีตบรรจง ความละเอียดละออ

๒.๑ ม่านนางลาวทอง

ปักเป็นเรื่องพระยามารา	ยกพลโยธากองทัพชัย
มาประจัญไต้ตำหาโพธิ	กริ้วโกรชกร ะตีบข้างที่นั้งไล่

พวกพลแปรร่างต่างต่างไป	บ้างสวมใส่เสนาะเกราะพราย
บ้างแบกตะบองตะแบงมาน	ชีสาร์สูงสุคพระเมรุหมาย
กำซาบศรชรรค์พรณราย	จักรแก้วแพรวพรายคชาธร
ตรีศูลเส่นาเกาทัณฑ์	กันหยั่นโล่เชนแลสลอน
ชีกขสวรกلاغางอน	สิงหาราชฤทธิรอนระเหิดตาม
มิ่งมาแม่แม่พลาหก	ผจงยกย่ำย่างกลางสนาม
ล้วนประคับประคองเครื่องม้างาม	บ้างชีโคโศทลพมกระบวนทัพ
ปักเป็นธงหน้าคลาเคลื่อน	เมฆเคลื่อนอาทิตย์ก็มีคัก
เทพฤทราสีก็หนีลัษ	ระบับควายทองถมทุกแห่งไป
ที่ม่วงก็ม่วงเป็นมันแสง	ที่แคงก็แคงคังซาคีใส่
ต้นไม้ไผ่พริ้งทั้งกิ่งใบ	ปักนกนกไล่ไล่ตามกัน
สารพัดหัตถ์ขึ้นเหมือนอย่างเป็น	แกลเซม้นจิกกินแล้วผินผัน
ปักเขาสู่ทศนส์ศัตถ์	วินันตกการวิญญ์คันธ
ถัดมาหัวแถวแนวสมุทร	คงคาใสสุคแลสลอน
เป็นระลอกกระฉอกชลธร	ฝูงกินนรวิฑยามาอาบกิน
ปักเป็นบัวบานตระการตา	ภูมราบินร่อนกระพือผิน
ปักเป็นสัตว์วิฑูบาทาคาคิน	กินนรร่อนร่าอยู่เรียงราย
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๒ ม่านนางพิม

เจ้าปักเป็นผ้าพนาเรศ	ขอบเขตเขาคุ่มชุ่มเขียว
รุกขชาติคาบใบระบักเรียว	พริ้วเพริ้วคอกกระคาง
ปักเป็นมยุราลงร่าร่อน	ฟ้ายพ่อนอยู่บนยอดภูเขาลวง
แผ่หางกางปีกเป็นพุ่มพวง	ชะนีหน่วงเหนี่ยวไม้ขม้อยตา

ปักเป็นหิมพานต์ตระหง่านงาม	อร่ามรูปพระสุเมรุภูษา
วันันตกหัสกันเป็นหล้ามา	การวิกอิสินทรบุคนทร
อากาศคงคาสลาสินธุ์	มูจลินท์ท่าแถวแนวสลอน
ไกรลาสสะอาคเอยมอรร	ฝูงกินนรคนธรรพวิทยา
ลงเล่นน้ำคำคั่นอนาคาต	ใสสะอาดเยือกเย็นเห็นชอบณา
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๓ ม่านศรีมาลา

พื้นไหมสีทองเป็นลายปัก	นารักรูปร่างบางระอ่อน
ปักระเด่นเป็นไขไจจาวรณ์	ทูนร้อนรักนุชนุชบา
เอาเผาไฟเข้าลักพระน้องนาง	โอบอุ้มใส่ราชรถ
ระเด่นเกล้งแปลงเป็นจรกา	ปักเป็นนุชบาเจ้าจาบัลย์
พระريبเร่งชักรถถึงศิริ	เข้าสู่ถ้ำถ้ำนิกรมย์ขวัญ
สองกษัตริย์เชยชมสมสู่กัน	พอรุ่งแสงสุริยันก็จากนาง
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๓. การจัดหาอาหาร วิธีการหาอาหารเป็นเรื่องแรก และเป็นมูลฐานของสถาบันเศรษฐกิจ เพราะชีวิตจะดำรงอยู่ได้ก็เพราะมีอาหารเป็นเครื่องบำรุง ในสมัยต้น ๆ มนุษย์มีการกินอยู่อย่างง่าย ๆ จำพวกเหือกมัน ผลไม้ที่มีอยู่ตามธรรมชาติ แม้จะมีวิธีการประกอบอาหารก็เป็นเพียงหวังจะให้อาหารสุกขึ้นเท่านั้น เช่น เผา คั่ว เมื่อมนุษย์มีความเจริญขึ้น การจัดหาอาหารจึงค่อยมีความพิถีพิถันมากขึ้น ถ้าจะจำแนกประเภทของเครื่องกิน อาจจำแนกได้เป็นสี่ประเภทคือ ของคาว ของหวาน เครื่องดื่ม และของรับประทานเล่น

"ธรรมเนียมการประกอบอาหารของไทยนั้น มีลักษณะเด่นในเรื่องความพิถีพิถัน ประณีตบรรจง" (บุญยงค์ เกศเทศ, ๒๕๑๑, : ๑๔) ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน

ได้กล่าวถึงเรื่องการจัดหาอาหารไว้หลายตอน แต่ละตอนที่กล่าวถึงมิได้คำนึงถึงประโยชน์ และคุณค่าของอาหาร แต่จะคำนึงถึงความสะดวกสบายเป็นส่วนใหญ่ แสดงให้เห็นว่าเราต้องการความอยู่ดีกินดี มีของกินสี่สัณสนันนอย ไม่ว่าจะเป็นการจัดงาน หรือการกินอยู่ภายในครอบครัว ย่อมจะประกอบไปด้วยอาหารหวานความมากชนิด เมื่อพิจารณารายการอาหารที่กล่าวถึงแต่ละตอน ดูเหมือนจะเกินความพอที่ที่จะกินเพื่ออยู่แต่เป็นลักษณะของการอยู่เพื่อกินมากกว่า ค่านิยมที่ปรากฏในตอนนี้จึงเป็นค่านิยมความสะดวกสบาย

หลักฐานที่จะพิจารณาค่านิยมนี้ได้ก็คือ คำสอนของนางอัปสรที่สอนนางสร้อยฟ้า ถึงกลวิธีผูกใจสามี ว่าการประกอบอาหารให้ถูกอกถูกใจ อย่างที่เรียกกันว่าเสน่ห์ปลายจวัก เป็นกลวิธีผูกใจสามีได้ประการหนึ่ง

ทำให้ขวัญใจไม่มีทิ้ง
ถ้ารู้จักประกอบให้ชอบลิ้น
คงต้องง้อขอกินทุกวันไป
เป็นต้นตมคินหนูให้รูรส
คับเหล็กสันในแด่ไขคัน
พยายามเลี้ยงดูให้รู้ใจ
เสน่ห์ปลายจวักไม่รู้จักทำ

ยังอีกสิ่งก็อาหารตระการใจ
ถึงแกลิ้นเพราพริ้งไม่ทิ้งไค้
จงใส่ใจจัดหาสารพัน
ไขไก่สกลดามยาทำขบ้น
หันให้ขึ้นเล็กเล็กเหมือนเจ๊กทำ
ถึงจะมีเมียใหม่ให้คมชา
หลงไหลไม่ก็น้ำจี้จ่าคลาย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นอกจากค่านิยมความสะดวกสบายซึ่งเป็นค่านิยมใหญ่โดยตรงแล้ว ข้อความตอนนี่ยังสะท้อนถึงค่านิยมในด้านความประณีตบรรจงไว้ด้วย ตรงที่กล่าวว่า หันให้ขึ้นเล็กเล็กเหมือนเจ๊กทำ ค่านิยมความประณีตนี้ยังมีปรากฏอยู่อีกในตอนที่สร้อยฟ้าศรีมาลาทำขบ้นเบื่อง จนกลายเป็นเรื่องทะเลาะวิวาทกันก็เนื่องจาก นางสร้อยฟ้าขาดความประณีตจึงถูกพาลายชุมพล และนางทองประศรีถือว่าเลวพาลโกรธ

ศรีมาลาละเลงแผ่นบางบาง	แะใส่จานวางออกไปได้
สร้อยฟ้าไม่สนทค้อค้อใจ	ปามแบ่งใส่ใส่หนาสิ้นที
พลาญชุมพลจึงว่าพี่สร้อยฟ้า	ท่าชนมเบื้องหนาเหมือนแบ่งจี
พระไวยตอบว่าหนาหนาดี	ทองประศรีว่ากูไม่เคยพบ
ลาวท่าชนมเบื้องยึกเมืองไทย	แผ่นม้วยมันกระไรคงตกบ
แะมะวันเข้ามาท่าชาทบ	พลาญชุมพลคั้นทรวรื่อไป
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อครั้งที่พลาญแก้วไค้นางบัวคลีเป็นภรรยา การจัดการเรื่องอาหารการกิน
ซึ่งเป็นเรื่องในครัวเรือน ก็แสดงให้เห็นว่าผู้เฝ้ายามเกินความจำเป็น

มาจักแจงแกง เนื้อตะพาบน้ำ	แย้ย่าห่อหมกทั้งนกแก้ว
	และ
แกงหมูเนื้อหมีทอดมัน	เอาระคนปั่นปั่นเป็นก้อนเคี้ยว
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การทำอาหารของนางศรีประจันเมื่อเทศนามหาชาติ

ขาวไพรท่าชนมประสมปั่น	ชุบแป้งทอดมันอยู่จำค่า
เฮ้ยไพร่อนักชกพื้นรา	อึ้งควักคักมว่าเกรียมดี
วางไว้ตามชะมดแลงเกรียน	พันเทียนเรียงไว้อย่าให้ปี
ชนมกรูบชนมกรอบเห็นชอบที	คุดูกน้ำตาลพริบพริไล้ที่ไว้
ข้าวเม่ากวนแป้งนวลชุบทอด	เอาไม้แยงแทงตลอดใส่ยอกไซ้
มะพร้าว น้ำตาลหวานไล้ใน	สุกแทงขึ้นไว้ไอ้ลูกโคน
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การทำอาหารของนางพิมเมืองนางสงกรานต์

หมู่นักปลาแห่งแกงไก่
ใส่กรอกปลาแห่งแกงโม

ไข่พอกซีกใหญ่ใส่อกโฆ
แกงโถหนึ่งใส่ให้พอแรง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การทำอาหารของชาวบ้านเมืองนางสงกรานต์

ทำน้ำยาแกงขมคัมแกง

ผ่าพริกแกงพะแนงไก่

บ้างทำห่อหมกปกปิดไว้

คัมไข่ผัดปลาแห้งทั้งแกงบวช

บ้างก็ทำวันชาสาธุ

ข้าวเหนียวหน้าหมูไว้ถักวน

หน้าเตียงเรียงเล็กข้าวเม่ากวน

ของสวนส้มสุกทั้งลูกไม้

มะปรางกลางสาธุลูกหวายหว่า

ส้มโอส้มซ่าทั้งกล้วยไข่

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๔. การประกอบอาชีพ หลักฐานในวรรณคดีกล่าวถึงการประกอบอาชีพน้อยมาก แต่อย่างไรก็ตาม อาชีพที่ได้รับการยกย่องและถือกันว่ามีเกียรติในสังคมก็คือ การเข้ารับราชการในวัง ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อครั้งพระอภัยมณี และมิ่งคลาไศประกาศหาผู้มีวิชาความรู้เข้ารับราชการ ทำให้ประชาชนตื่นตัวใฝ่ใจศึกษาวิชาการกันมากมาย ทั้งนี้เพื่อหวังเข้ารับราชการ ซึ่งถือกันว่ามีเกียรติยศ/ส่วนอาชีพอื่นที่มีกล่าวไว้ได้แก่ การกลสิกรรม การค้าขาย และหัตถกรรม อาชีพดังกล่าวนี้ การกลสิกรรมมักจะปรากฏเป็นอาชีพหลัก ส่วนอาชีพอื่นจะเป็นอาชีพรองลงไป คำนิยมในการประกอบอาชีพ ที่ปรากฏเข้าใจว่ามีโชยู่ที่ลักษณะอาชีพ เพราะที่ประชาชนนิยมรับราชการ ก็เพราะเป็นอาชีพที่มีเกียรติยศ ส่วนอาชีพอื่นถ้าหากมีฐานะที่ดีถึงขั้นเศรษฐีแล้วก็มีคนนับหน้าถือตา เช่นเดียวกัน ทั้งนี้จึงกล่าวได้ว่า เกียรติยศ และความมั่งคั่งนั่นเองที่เป็นค่านิยม

ค่านิยมที่สะท้อนให้เห็นในการประกอบอาชีพอีกประการหนึ่ง ก็คือ ความขยันในงาน ซึ่งหมายความว่าผู้ประกอบอาชีพมิได้ทำไปเท่าที่จำเป็นแก่การอยู่กินไปเพียงวันหนึ่งเท่านั้น แต่ต่างก็ปรารถนาความมั่งคั่ง เพื่อให้คนนับถือ จึงมีทั้งอาชีพหลักและอาชีพรอง คงมีหลักฐานดังนี้

อาชีพรับราชการมีปรากฏในเรื่องพระอภัยมณีว่า ประชาชนสนใจ คงมีกล่าวในตอนพระอภัยมณีปกครองบ้านเมืองว่า

ฝ่ายฝูงคนชนบททุกบ้านช่อง	ย่อมเนืองนองนับถือเป็นโกฎีแสน
ทั้งขอบคันจันทประเทศทุกเขตแดน	เอนกแน่นคึกคักเหลือประมาณ
รับสั่งหนังสือที่ลือเล่า	ว่าผ่านเกล้าเกลี้ยกล่อมซ่อมทหาร
ต่างเพิ่มอีกศึกษาวิชาการ	จะคึกอ่านเอาเจียรเคียรตียศ
	สุนทรภู่อ

และอีกตอนหนึ่ง เมื่อมังคลาจักรการปกครองบ้านเมืองคือ

ฝ่ายฝรั่งลังกาประชากราญ	ต่างรู้ความตามประกาศเหมือนหมาย
ที่มีผู้รู้วิชาบรรดาชาย	มาถวายตัวกับพระมังคลา
	สุนทรภู่อ

อาชีพของนางทองประศรี เมื่อหนีไปอยู่กาญจนบุรีนั้น คือการทำไร่นาและค้าขาย มีฐานะที่เงินทองเหลือกินเหลือใช้ ผู้คนนับหน้าถือตา

นางค่อยทำมาหากินไป	เงินทองทรัพย์สินค่อยเก็บหา
ช่วยคนบ่าวไพร่ทำไร่นา	ซื้อที่ทางช้างม้าแล้วควาย
มีคนนับหน้าถือตา	ทรัพย์สินไฉนค้าขาย
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

อาชีพของนางศรีประจันทีกล่าวไว้คือ ทำไร่ไผ่ ตามที่นางพิมพ์กล่าวว่า

วันนี้จะไปไร่ไหน

ไผ่เผื่อแตกกระจายเสียหนักหนา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

หมื่นหาญพ่อของนางพิศุทธิ์ นอกจากจะตั้งชื่อใจแล้วยังมีอาชีพทำสวนและทำไร่
อีกเช่นกัน

ครานั้นบัวคลีศรีใส

ครั้นรุ่งเรียกบัวไปไร่สวน

หนุ่มสาวบ่าแหลมตามเป็นพรวน ไปรดพรวนผักตบทุกคันไป

เอาจอบเจาะเจาะช่องเป็นร่องน้ำ แล้วปลูกทำหอยต่างไว้กลางไร่

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ส่วนนางแก้วกิริยาเมื่อได้ตัวจากขุนช้างแล้ว ปรากฏว่าได้ค้าอาชีพค้าขาย

ชายใดได้เห็นก็ต้องตา

นางอุบลสำที่เจียมตัวว่ามี

ชื่อขายวายล่องแต่ของถูก

ถูกไม้ซิ้มลิ้มลิ้นจี

ร้านชำท่าฉลอมมากฝากคือ

ยานุหรี่เพชรบุรีในทองนวล

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ตอนที่ขุนแผนคิดคุกมีหลักฐานกล่าวไว้ว่า ขุนแผนसानกระหายขาย ทั้งนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่า อาชีพหัตถกรรมคงเป็น อาชีพที่มีในสังคมไทยสมัยนั้นด้วยแน่นอน

อยู่เปล่าเปล่าเล่าก็จนพันกำลัง

อุบลสำที่ทำการसानกระหาย

ให้นางแก้วกิริยาช่วยหารัก

ขุนแผนลักชอบรักกระหวัดหาย

ใบละบาทคาถาไค้ด้วยง่ายคาย แขนไว้ชายทั้งเรือนออกเคลื่อนไป
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

สถานบันการศึกษา

"สถานบันการศึกษา หมายถึงกระบวนการที่จัดไว้เป็นแบบแผนเกี่ยวกับการอบรม
สั่งสอนเด็กให้เติบโตขึ้นเป็นส่วนหนึ่งของสังคม เป็นกระบวนการ ที่เริ่มขึ้นก่อนในครอบครัว
และสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ ทั่วไป ตั้งแต่เกิดมาจนเติบโตขึ้นพอสมควร จึงให้เป็นหน้าที่ของสังคม
ซึ่งอาจจัดให้มีสถานที่ และวิธีการโดยเฉพาะสำหรับเรื่องนี้" (ประสาธน์ หลีกศิลา,

๒๕๑๔ : ๒๓๗)

หากพิจารณาถึงความหมายของการศึกษา จากคำนิยามที่กล่าวมาแล้วนี้ จะมีความหมาย
กว้างขวาง เพราะตีความรวมไปถึงประสบการณ์ต่าง ๆ ด้วย แต่ความหมายโดยทั่วไปที่เข้าใจ
กันอย่างสามัญ การศึกษาก็มักจะหมายถึง "การถ่ายทอดความรู้ในสิ่งที่สังคมสะสมไว้ให้
เด็ก ๆ" (รจัน โสคติรี, ๒๕๐๕ : ๔๒) การศึกษาในความหมายนี้ จึงเป็นเรื่องที่ดำเนิน
ไปโดยตั้งใจ ทั้งฝ่ายผู้รับและผู้ให้โดยมีจุดหมายที่แน่นอนอย่างหนึ่งอย่างใด มีใช้เป็นผล
พลอยได้ที่เกิดจากประสบการณ์

การศึกษาตามความหมายนี้ เป็นเรื่องของการตั้งใจที่จะถ่ายทอดความรู้ และความ
ชำนาญต่าง ๆ จากชั่วอายุคนหนึ่งไปยังอีกชั่วอายุคนหนึ่ง จึงเป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่ง
ในสังคม วรรณคดีไทยได้สะท้อนให้เห็นว่า สังคมไทยในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓
มีค่านิยมสูงในการศึกษาวิชาการต่าง ๆ โดยพิจารณาเห็นคุณค่าของการศึกษาว่า จะทำให้
วิถีชีวิตของคนดีขึ้น ซึ่งจะสังเกตได้จากเหตุผลต่อไปนี้คือ

ประการแรกก็ได้เห็นคุณค่าของการศึกษาโดยการสร้างสุภาพชนสอนใจ ให้ตัวละคร
ในโอกาสต่าง ๆ เช่น เมื่อขุนแผนฝากฝังให้นางทองประศรีสอนหนังสือให้พลายงาม ขุนแผน
พูดว่า

รู้สิ่งไรก็ไม่รู้วิชา

ไปเบื้องหน้าเติบโตใหญ่จะให้คุณ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อพระอภัยมณีและศรีสุวรรณถูกขับออกจากบ้านเมืองนั้น พระอภัยมณีมีความเสียอกเสียใจมาก แต่ศรีสุวรรณก็พูดให้สติว่า

มีความรู้อยู่กับตัวกลัวอะไร

ชีวิตไม่ปลุกปลองคงไค้
สุนทรภู่

โยคีเกาะแก้วพิศดารก็ไค้ให้คิดแก่สุดสาคร เมื่อถูกชีเปลือยฉกฉกเหวว่า

รู้สิ่งใดไม่รู้วิชา

รู้รักษาทัวร์ดเป็นยอดคี่
สุนทรภู่

ประการที่สอง การสร้างตัวละครเอกนั้นปรากฏว่าทุกเรื่องกวีได้กำหนดให้ศึกษาวิชาการก่อน ที่จะปล่อยให้มีความชำนาญในเรื่อง และเป็นการกล่าวให้รู้โดยชัดแจ้งทีเดียวว่าเป็นการศึกษาวิชาการ โดยได้รับการถ่ายทอดจากครูอาจารย์โดยตรง คือ เมื่อพระอภัยมณีและศรีสุวรรณมีวัยพอจะศึกษาเล่าเรียนได้ ท้าวสุทัศน์ก็เป็นผู้แนะนำเองว่าให้ไปสืบหาอาจารย์ที่เชี่ยวชาญเพื่อขอเรียนวิชา

พระฤกรักจักสืบวงศ์มัทรี
หาพิสาปาโมกข์ชานาญชาญ

จงรีบรักเสาะแสวงแห่งสถาน
เป็นอาจารย์พากเพียรเรียนวิชา
สุนทรภู่

ท้าวทศรถก็ไค้แนะนำโอรสทั้งสี่ คือ พระราม พระลักษมณ์ พระพรต และพระสัทรุก

ไปศึกษาวิชาเมื่อมีวัยอันสมควรว่า

เราจะสืบสุริยวงศ์พงศ์พันธุ์
จงไปอยู่ด้วยพระอาจารย์
ทั้งไทร เพทไสยเวทฤทธี

เป็นจรรโลงโลกชาตรี
เรียนวิชาการศรศรี
ตามประเวณีนอกษัตรา
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ส่วนขุนแผนเองเมื่อมีวัยได้สิบห้าปี ก็เป็นผู้คิดปรารภว่าที่จะใคร่ศึกษาวิชาการ เพื่อ
หวังเป็นทหาร

อยากจะเป็นทหารชาดูชัย
จึงอ่อนวอนเฝ้าฯ คาไค้ปราณี
พระสงฆ์องค์ใดวิชาดี

ให้เหมือนพ่อขุนไกรที่เป็นผี
ลูกนี้จะใคร่รู้วิชาการ
แม้งพาลูกนี้ไปฝากท่าน
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นอกจากนี้จะให้ตัวละครเอก เป็นผู้ผ่านการศึกษาล่าเรียนมาก่อนทุกคนแล้ว
ตัวละครที่มีบทบาทเด่น ๆ คนอื่นก็ปรากฏว่าแต่ละคนก็ได้ผ่านการศึกษามาด้วยเช่นกัน
ไค้เก้ พลายงาม พลายชุมพล วิเชียร โมรา ลานน สินสมุทร จุกสาคร มังคลา นางวาสี
ทศกัณฐ์ ไมยราพ เป็นต้น เช่น

นางวาสีถึงแม้จะเป็นหญิงก็เھر แต่ก็ยังสนใจการศึกษา หากความรู้จนไค้ก็ถึงขั้นเป็น
สนมเอกของพระอภัยมณี

อยู่ภายหลังยังมีสตรีหนึ่ง
ชื่อวาสีสีเนื่อนันคล้ามว
ทั้งกายาหางามไม่พบเห็น

อายุถึงสามสิบสี่ไม่มีผิว
รูปก็ชั่วช้ายไม่อาลัยแล
หน้ามันเป็นรอยผีมีแค่แฉล

ในวรรณคดีเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผน ตอนขุนแผนกับพลายงามอาสาไปปราบเจ้าเมือง
เชียงใหม่ นั้น ขุนแผนได้พูดสมเด็จพะพันตัวว่า "ไม่ต้องให้เกณฑ์ไพร่พลให้ลำบาก แต่จะขอ
คนคุณที่มีวิชาความรู้ เพียงสามสิบห้าคนเท่านั้น"

กระหม่อมฉันพอลูกขออาสา

ก็เชียงใหม่มาพูดถวาย

.

.

อันพวกพลจะประจัญประจันบาน

ขอประทานคนโทษทีในคุก

มีสามสิบห้าคนล้วนทนคง

ยืนยงสามารถอาจจุก

ไกร้รำเรียนรู้กระบเชิงรบรุก

เห็นมีทุกความรู้คู่ต่างกัน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

หลักฐานต่าง ๆ ที่ปรากฏในเหตุการณ์ทั้งสามตอนนี้ ล้วนแต่เป็นการ เน้นถึงคุณค่าและความ
สำคัญของการศึกษาเท่านั้น "แสดงให้เห็นว่าสังคมมีค่านิยมทางการศึกษาสูง ค่านิยมในด้านต่าง ๆ
ทางสถาบันการศึกษาที่ปรากฏในวรรณคดีมีดังนี้ คือ

๑. จุดมุ่งหมายในการศึกษา การทำสิ่งใดก็ตามโดยปราศจากความมุ่งหมาย
ย่อมให้สำเร็จไม่ได้ เพราะจุดมุ่งหมายก็คือ ผลเลิศที่เราคาดหวัง จุดมุ่งหมายในการทำ
สิ่งใด จึงมีลักษณะเป็นค่านิยม เนื่องจากเป็นสิ่งที่เราปรารถนาจะได้ ปรารถนาจะมีเป็น
เห็นแล้วว่า มีคุณค่า ในปัจจุบันนี้มีทฤษฎีการศึกษาอยู่หลายทฤษฎี แต่ละทฤษฎีก็มีจุดมุ่งหมาย
ไปตามแนวความคิดของเจ้าของทฤษฎีนั้น แต่ก็มีทฤษฎีการศึกษาโดยสรุปแล้ว สองทฤษฎี
"ทฤษฎีแรกถือว่าบุคคลเป็นประหนึ่งกลไก จึงพยายามผลิตบุคคลให้เป็นผู้ที่เหมาะสม ในหน้าที่
ของคนเท่านั้น ส่วนทฤษฎีที่สองถือว่า ระเบียบของสังคมเป็นองค์การทางสังคม การสอนจึงมุ่ง
ให้บุคคลสามารถพัฒนาตนเองให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมได้โดยเหมาะสม" (รจน์ โสทศิริ,
๒๕๐๕ : ๘๖)

บุญถึง แน่นหนา ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับจุดมุ่งหมายของการศึกษาไว้ว่า ควร
คำนึงถึง ความรู้ ศิลธรรม และประโยชน์ โดยกล่าวว่าควรมีลักษณะดังนี้

๑. มุ่งหมายที่จะก่อสร้างอุปลักษณะของคน อันหมายถึงความดี ความสูงทางจิตใจ และคุณธรรม มีอุคมคติประจำใจ
๒. ชูคุณสิ่งที่ดีที่มีอยู่ภายในตัวบุคคลให้ปรากฏเด่นออกมาทั้งโดยวิชาการ และการอบรม
๓. มุ่งให้ผู้นเรียนสามารถจะนำวิชาการที่ได้เล่าเรียนมาไปปฏิบัติได้ด้วยความสามารถนำเอาไปประกอบอาชีพ เอาไปใช้ในชีวิตรประจำ เอาไปช่วยในการปรับปรุงตนเองให้เหมาะสม

๔. มุ่งอบรมให้คนสามารถอยู่ในหมู่คณะได้เป็นอย่างดี ให้มีความรู้ความ ต้องการ ของหมู่คณะ มีความสำนึกในหน้าที่และมีจิตใจที่จะบำเพ็ญกิจหรือเสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวม มีใ้มุ่งประโยชน์ของตนฝ่ายเดียว (บุญถึง แน่นหนา, ๒๕๐๔ : ๑๑)

จุดมุ่งหมายทางการศึกษาที่กล่าวถึงในวรรณคดี ส่วนใหญ่แล้วจะมุ่งประโยชน์ของตนเองเป็นสำคัญ บุคคลอื่น ๆ หรือสังคม หากว่าพลอยได้รับผลประโยชน์บ้าง ไม่ว่ามากหรือน้อย ก็เป็นผลทางอ้อมที่ย่อมจะมีตามลักษณะของการอยู่ร่วมกันในสังคม คือถ้าหากเป็นการศึกษา คำนวณวิชาการ ก็หวังที่จะนำไปใช้ในการประกอบอาชีพ เลี้ยงตนเอง หรือเพื่อเกียรติยศ ชื่อเสียง เพื่อรักษาสถานภาพของตนเอง วิชาการบางอย่างเช่น ไสยศาสตร์ ก็เป็นการศึกษา เพื่อนำมาใช้ปกป้องตนเอง และเพื่ออำนวยความสะดวกในการดำรงชีพของตนเองทั้งสิ้น และถ้าเป็นการศึกษาอบรมด้านศีลธรรมจรรยา ก็หวังความสุข และความก้าวหน้าของตนเองประการหนึ่ง และเป็นการเสริมคุณสมบัติของตนเองให้ดีขึ้นอีกประการหนึ่งด้วย จะมีหลักฐานการศึกษาที่มุ่งผลประโยชน์สังคมโดยตรงบ้าง ก็เฉพาะเมื่อกล่าวถึงการศึกษาของกษัตริย์ ซึ่งจะต้องรับผิดชอบสังคมโดยหน้าที่อยู่แล้ว

จุดมุ่งหมายของการศึกษาซึ่งเป็นค่านิยมของสังคม ที่ปรากฏในวรรณคดีมีดังนี้

๑.๑ จุดมุ่งหมายด้านการศึกษาวิชาการ

เมื่อท้าวสุทนต์ให้พระอภัยมณีศรีสุวรรณ เดินทางไปศึกษาวิชาการ พระองค์ไศตรัสว่า เพื่อจะได้นำมาปกป้องประเทศชาติ เป็นการกล่าวถึงการศึกษาของกษัตริย์ ซึ่งจะต้องรับผิดชอบสังคมโดยหน้าที่อยู่แล้ว

พอจะแจ้งเจ้าจงจำคำโบราณ อันชายชาญใช้กษัตริย์ชดติยา
 บ่ยอมพากเพียร เรือนไสยศาสตร์เวท สิ่งวิเศษสืบเสาะแสวงหา
 ไขป้องกันอันตรายนครา ตามกษัตริย์ชดติยาอย่างโบราณ
 จันทรวง

เมื่อทศกัณฐ์และบรรดาครุฑศึกษาวิชาการกับพระรามโคบุตร เจ้าตัวไถ่กล่าวถึงวัตถุ
 ประสงค์ที่จะศึกษาได้ว่า เพื่อให้มีอำนาจ ซึ่งแสดงถึงอำนาจที่วังนลประโยชน์ของตนเอง
 เป็นที่ตั้ง

เมื่อนั้น	ทศกัณฐ์ครุฑมารักษ์
ครั้นจำเรียววิไลปี	อสูรวิไลจินดา
จะใคร่เรียนศิลปศาสตร์	ให้เรื่องอำนาจแกล้ากล้า
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

เมื่อนั้น	ฝ่ายครุฑครุฑมารักษ์
ครั้นจำเรียววิไลปี	มีอันหาบหาวาณานัน
คิดจักใคร่เรียนสรรพศาสตร์	ไข่มุกมาลาล้ำหาญ
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

การศึกษาเล่าเรียนของพระราม พระลักษมณ์ พระพรต และพระสัทธูคนั้น
 ท้าวทศรถไถ่กล่าวไว้เช่นเดียวกับที่ท้าวสุทศน์ได้พูดกับพระเอกภยเมธีและศรีสุวรรณ คือใช้เพื่อ
 ปกครองบ้านเมืองให้เป็นสุข ตามเปี่ยงอย่างความรับผิดชอบของกษัตริย์

เมื่อนั้น	ฝ่ายท้าวทศรถรังสรรค์
.....	

คิดจะให้พระโอรสราช
จะได้ปราบพวกพาลไพร่

รู้ศิลปศาสตร์ศรศรี
ให้ธานีเป็นสุขสถาวร
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

และอีกตอนหนึ่งว่า

เจ้าจะสืบสุริยวงศ์พงศ์พันธุ์
จงไปอยู่ด้วยพระอาจารย์
ทั้งไทร เพทไสยเวทฤทธ

เป็นจรรโลงโลกชาตรี
เรียนวิชาการศรศรี
ตามประเพณีนอกษัตรา
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

จะเห็นได้จากหลักฐานว่า การศึกษาของกษัตริย์นั้น มีจุดมุ่งหมายเพื่อตัวเอง และ
เนื่องจากมีหน้าที่รับผิดชอบสังคมโดยตรงอยู่แล้ว จึงมีจุดมุ่งหมายในการศึกษาเพื่อผลประโยชน์
ของสังคมรวมอยู่ด้วย ส่วนการศึกษาของราษฎรสามัญมักจะคำนึงประโยชน์ของคนเป็นสำคัญ เช่น
ขุนแผนตั้งจุดมุ่งหมายในการเรียนไว้ว่า เพื่อรับราชการเป็นทหาร

อยากเป็นทหารชาญชัย
จึงอ้อนวอนมารดาไกรธานี
พระสงฆ์องค์ใดวิชาดี

ให้เหมือนพ่อขุนไกรที่เป็นผี
ลูกนี้จะใคร่รู้วิชาการ
แม่งงพาถูกนี้ไปฝากท่าน
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อนางทองประศรีพาพลายงามไปเยี่ยมขุนแผน ซึ่งติดคุกอยู่ ขุนแผนก็ไ้สั่งสอน
พลายงามให้ขยันศึกษาเล่าเรียน เพื่อหวังจะให้รับราชการ เป็นการตั้งจุดมุ่งหมายเพื่อตนเอง
เป็นใหญ่

ถ้าแม่นเจ้าเล่าเรียนความรู้ได้ จะพาไปฟังพระจะมีศรี
 ถวายตัวพระองค์ทรงธานี จะไ้มีเกียรติยศปรากฏไป
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

สังฆราชซึ่งรับสอนหนังสือให้พลายชุมพล เมื่อพระยาสุโขทัยพาไปฝากฝังนั้น ก็อยาก
 ให้พลายชุมพลเรียนเพื่อจะได้เป็นทหาร เป็นการหวังความก้าวหน้าในอาชีพราชการ

เอ็งอุตส่าห์เล่าเรียนทั้งเขียนอ่าน เป็นทหารเหมือนพ่อเอ็งออกหนู
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การศึกษาของนางวาลีซึ่งได้ศึกษาในราชสำนักแม้ในชั้นต้นมิได้มีหลักฐานบอกว่า
 เป็นความประสงค์ของนาง แต่ก็ปรากฏว่า นางได้ใช้วิชาความรู้ประกอบอาชีพเป็นหมอ
 มาก่อน ซึ่งเป็นอาชีพที่ให้ผลประโยชน์แก่ตัวเองเป็นสำคัญเช่นกัน

เป็นเชื้อพราหมณ์ความรู้ของผู้เฒ่า แต่ก่อนเก่าเค็มบุราณนานหนักหนา
 เป็นมรดกตกทอดกันมา นางอุตส่าห์เรียนเล่าจนเข้าใจ
 รู้ฤกษ์ฟ้าฟ้ากินส้าแคง เหตุ ทั้งไคร เพศพิศัณฐ์ไร้ไสย
 ครั้นเจนแจ้งแกล้งเอาเข้าเผาไฟ มิให้ไครพบปะพระคัมภีร์
 ถึงหน้านาฟ้าฝนจะชุกแล้ง ช่วยบอกแจ้งตายายให้ย้ายที่
 จนไค้ลคนลือนางวาลี เป็นหมอคือแลแน่อุญ
 ไครไปมาหาของกำนัลฝาก พอเลี้ยงปากตามประสาอัชฌาสัย
 สุนทร

การศึกษาของนางวาลีผ่านมีคนอื่นก็ล้วนแต่แสดงให้เห็นว่า มีจุดหมายหมายเพื่อผล
 ประโยชน์ของตนเอง ดังเช่นเมื่อพระอภัยมณีประกาศหาผู้มีวิชาความรู้เข้ารับราชการ

ประชาชนก็ตื่นตัวในการศึกษากันทันที เพื่อหวังรับราชการ

ฝ่ายผู้คนชนบททุกบ้านช่อง	ย่อมเฝ้าเฝ้ามองนับถือเป็นโกฏิแสน
ทั้งชอบกันจนทั่วประเทศทุกเขตแคว้น	เอนกแน่นได้เห็นเหลือประมาณ
รู้รับสิ่งหนังสือที่ลือเล่า	ว่าผ่านเกล้าเกลี้ยกล่อมซ่อมทหาร
ต่างเฝ้าอีกศึกษาวิชาการ	จะคิดอ่านเอาเจียรเคียดเยียรคิยศ
	สุนทรภู

๑.๒ จุดมุ่งหมายด้านการอบรมศีลธรรมจรรยา และคุณสมบัติอื่น ๆ บางประการ

การศึกษาตามลักษณะนี้ มักจะเป็นเรื่องภายในครอบครัว โดยบิดามารดา เป็นผู้ให้การอบรม ตั้งแต่บุตรชายยังเล็ก ๆ จนกระทั่งเติบโตเป็นผู้หลักผู้ใหญ่แล้ว เป็นลักษณะการให้การศึกษาตามโอกาสอันสมควร พิจารณาได้ว่า มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เป็นคนดี และมีความรับผิดชอบต่อหน้าที่ อันถือกันว่าควรกระทำ เช่น

นางพิมได้รับการอบรมสั่งสอนเกี่ยวกับคุณสมบัติของกุลสตรี ตั้งแต่สมัยเป็นเด็ก ๆ เช่นการ เย็บปักถักร้อย

สอนเย็บเก็บปักทักทองขวาง	ที่รู้ร่าวคราวนางไม่เปรียบได้
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ผลจากการอบรมสั่งสอนค่านี้นางพิมได้แสดงฝีมือในการปักผ้า และร่วมกับพวกคนใช้ แะสลักหมากประจำกัณฑ์ เมื่อครั้งเทศนามหาชาติ จนได้รับคำชมเชย

การแกะสลักหมากประจำกัณฑ์ของนางพิม

บ้าง 'อามะละกอมาผ่าจัก	ช่วยกันแกะสลักเป็นนกทันนา
แล้วย่อมฉั่งดงามอร่ามตา	ประดับประดาเป็นที่ศิขริน

แคะเป็นราชสีห์สิงห์อัค
 แคะเป็นเทพนมพรหมินทร์
 แคะรูปนารายณ์ทรงสุบรรณ
 ยกไปให้เขาโมทนา
 ครั้นถึงศาลามาตั้งไว้
 เออเขาทำหมกคกงงามที
 รูปสัตว์ห้ายกย่องคละเป็น
 เขาช่างแคะสลักจักเจียน

เหยียบหยกยืนอยู่ดูเจดิกิน
 พระอินทร์ถือแก้วแล้วเหาะมา
 ผาคันแผ่นนยของล่องเวหา
 ผูกขำกริบไปทันที
 สับประจุสุใจไปดูมี
 ไม่เสียทีที่ลำบากพากเพียร
 ดูเกินเห็นละอาคังวาคเขียน
 ทั้งการเปรียญต่างชมชมไป
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การปักม่านของนางพิม

ม่านนี้ฝีมือวันทองทำ
 เส้นไหมแน่นเขียนแนบเนียนคือ
 เจ้าปักเป็นป่าพนาเวช
 รุกขชาติคาบไบบระบัคเรียว
 ปักเป็นเมฆราลงร่าร้อน
 แฉ่หางกางปักเป็นพุ่มพวง

จำได้ไม่ผิดคนยันทาฟี่
 สิ้นฝีมือแล้วแต่นางเคียว
 ชอบเชคเขาคลุ่มชุ่มเขียว
 พรู๊วเพรียวคอกกระกะวง
 ฟ่ายพ่อนอยู่บนยอดภูเขาหลวง
 ชะนีหน่วงเหินยวไม้มอยดา
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การศึกษาอบรมค่านคุณสมบัติของกุลสตรี เกี่ยวกับการเย็บปักถักร้อยนี้ นอกจากนางพิมแล้ว นางลาวทองก็เคยได้แสดงฝีมือในการปักม่านถวายวัดเมืองลำพูน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าได้รับการสั่งสอนอบรมมาอย่างดี

ครานั้นจึงโหมเจ้าลาวทอง	อยู่ในห้องติดตริคำร่ำ
จะจากไปเข้าเย็นไม่นานว่า	จะสืบสร้างฝีมือให้ลือคี่
.	
ฝีมือักทำเราชำนาญ	จะปักมานไว้ให้เห็นประจักษ์ตา
ถวายไว้ในวัดเมืองลำพูน	เป็นเค้านูลไปในเบื้องหน้า
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อครั้งพลายงามเข้าห้องนางศรีมาลา ปรากฏว่ามีม่านฝีมือดีประดับไว้ในห้องนางศรีมาลา แม้นไม่มีหลักฐานว่า นางศรีมาลาได้ทำเอง แต่ก็เข้าใจว่า คงเป็นฝีมือนางศรีมาลานั้นเอง

สะอาดสะอ้านลานตานานิยม	พลางชมม่านกางข้างที่นอน
พื้นใหม่ใส่ทองเป็นลายปัก	น่านักปูปร่างบางชะอ่อน
ปักกระเด่นเป็นไขใจอวอร์ด	ทูนร้อนรักนุชบุษบา
.	
ฉลาคณิกปักงามนีน้อยหรือ	ช่างพักหรือเรื่องพิศาพิศไม่
อันองค์บุษบาใจ	พิเคราะห์ไปเหมือนเจ้าศรีมาลา
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การอบรมสั่งสอนเกี่ยวกับคุณสมบัติของกุลสตรีอีกคำหนึ่ง คือการปรนนิบัติ รับผิดชอบ ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายเพื่อความสุขของตนเองอีกเช่นกัน เพราะเมื่อรู้จักปรนนิบัติ สามีก็นึกใคร่ห่วงหา เป็นผลให้อยู่ด้วยกันได้อย่างมีความสุข

การอบรมสั่งสอนเรื่องนี้ มักจะกระทำกันเมื่อถึงคราวที่ลูกสาวจะมีสามีนั่นเอง ส่วนใหญ่นิยมทำกันเมื่อส่งสาวเจ้าสาว ดังปรากฏต่อไปนี้

นางศรีประจันสอนนางพิม

เนื้อเย็นจะเป็นซึ่งแม่เรือน	ทำให้เหมือนแม่สอนมาแต่หลัง
เข้านอกออกในให้ระวัง	ลูกนั่งนอนบนเก้าอี้
อย่าถึงทรวงจ้วงจาบประจันเงิน	อย่าก่อเกิ่นก่อนยัวไม้พ้อที่
แม่เลี้ยงมาหวังว่าจะให้ดี	จงเป็นศรีสวัสดิ์สุขทุกเวลา
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นางเกสรสอนนางสร้อยทอง

คำบุราณท่านว่ามาแต่ก่อน	สำหรับสอนสตรีที่มีนิว
ว่าวิสัยภรรยาประพฤติกว	คือชั่วเจ็ดย่างค่างต่างกัน
อย่างหนึ่งทุจริตคิดร้ายยัว	อีกอย่างมัวโลกโมโหสัน
อีกอย่างหนึ่งการงานคร้านทั้งนั้น	นั่นว่าเมียอุบาทว์ชาติกาลี
อันหญิงดีที่เป็นภรรยา	กำหนดไว้ในคำรว่า เป็นสี่
หนึ่งเลี้ยงดูภักศาค้ายปราณี	หนึ่งร่วมทุกข์สุขมีเสมอกัน
หนึ่งนั้นเคารพบนอบยัว	หนึ่งยอมตัวให้ใช้ไม่เคียดค้น
จึงอยู่เย็นเป็นสุขทุกคืนวัน	ค้ายยัวนั้นวางใจที่ในตัว
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นางบุษมาสสอนนางศรีมาลา

แม่สอนเจ้ามาแต่่น้อยกว่าวัยพัน	สุดสำคัญแต่เพียงอคนนั้นเป็นต้น
อย่าทำชั่วเพราะว่าตัวของตัวจน	เขาเปรียบเทียบจงสู้ทนต้องเกรงกลัว
ใครจะกำเเจะจังกะซึ่งเขา	จงอดเอาอย่าสว่สว่คอยพ้องยัว

อันคนคีนานคอกจึงออกตัว
จงอุทิศส่าห์เสงี่ยมคอยเจียมตน
จงซื่อตรงต่อตัวรักกลัวเกรง
ปรนนิบัติอย่าให้ชักน้ำใจเขา
ข้าของสารพันหมั่นเก็บไว้

ถ้าคนชั่วเขาคงเห็นเป็นไปเอง
อย่าให้คนทั้งปวงล่วงชมเหง
อย่าครั้นเกรงคำว่ากับข้าไท
การ เรือนการ เหย้าเอาใจใส่
ระวังระไวดูแลอย่าแซ่เขื่อน
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นางอัปสรสอนนางสร้อยฟ้า

ขรรคมศาสตรีที่มีนิ้ว
เพราะถ้าตัวตัวนั้นยังกุมเกรง
ถ้าตัวทั้งคนเคียวเปลี่ยววอนนาค
หญิงที่ตัวทั้งขว้างห่างเหไป
ถึงจะหาถูกตัวแก้ตัวใหม่
ควยสิ้นพรหมจารีที่จำเพาะ
ควยเหตุนี้มีนิ้วอย่าประมาท
ต้องเอาใจสามีทุกวี่วัน
จงเคารพบนอบต่อสามี

ต้องเกรงอย่าจากตัวตัวชมเหง
ถึงคนอื่นครั้นเกรงมิเป็นไร
เหมือนสิ้นชาติสิ้นเชื้อสิ้นเนื้อไซ
จะเข้าไหนเขากระหม่อมมักยืมเยาะ
ก็ยากนักจักได้ที่นั้นเหมาะ
เหมือนใส่กลวงคว้งเจาะรังเกี่ยวกัน
ถ้าปลั่งพลาคเพียงชีวาจะอาสัญ
ให้ตัวนั้นเมตตาคอย่าจึกจาง
กิริยาพาที่อย่างางขนาง
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

มเหสีท้าวทศวงศ์สอนนางเกษรา

อย่าถือองค์นั่งลึกลับว่าอัคเรศ
ต้องเฝ้าตรงจงรักด้วยภักดี
ถ้าเธอกริ้วแม่อย่าโกรธพิโรธตอบ
แม่มควงเนตรนี้กว่าเหมือนทาสี
ถึงราตรีกราบบาทอย่าขาดวัน
ประณตนอบโอนอ่อนน้อยน้อนน้น

อนึ่งเหล่าสาวสุรางค์นางกำนัล	อย่าบ้องกันหึงหวงให้ล่วงเกิน
เมื่อคราวทุกข์ปลูกให้พระทัยขึ้น	อย่าเร่งรีบเรีสร้างท่าทางเหิน
ราชการภารธุระอย่าละเมิน	จึงเจริญราศีไม่มีมิว
อันหญิงก็เพราะผลปรนนิบัติ	รักษาศักดิ์ฐานอยู่ด้วยดี
น่ายิ่งรักหนักหญิงก็ยิ่งกลัว	อย่าถือตัวต่อชายจะหน่ายใจ
คำของแม่แต่เท่านี้ก็คืบคืบ	บุญรักนั้นไม่มีที่สงสัย
	สุนทรภู

การอบรมสั่งสอนของพ่อแม่ นอกเหนือจากการอบรมที่กล่าวแล้วนี้ ยังมีการอบรม
 ด้านการวางตัวโดยทั่วไป และการวางตัวให้เหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่การงานด้วย เช่น
 เจ้าพระยาสุโขทัยสอนนางแก้วกิริยาเมื่อชายฝากขุนช้าง และนางทองประศรีสอนพลายแก้ว
 เมื่อเข้าเฝ้ากราชการ

เจ้าเมืองสุโขทัยสอนนางแก้วกิริยาว่า

จงเสียมใจเป็นข้าท่าน	การงานเอาใจใส่ให้ถนัด
สิ่งชั่วอย่าให้ตัวเป็นราศี	ข้าของท่านมีช่วยบิณฑ
ตัวเป็นข้าอย่าให้นั้นเหม็นสาบ	จงสุภาพเจียมคนเป็นคนชั่ว
อย่าอนธสาสนาบุญจงเกรงยำ	ข้าพเจ้าจักปลาทาให้นาย
เสียสัดดีกว่าอย่าเสียศักดิ์	ที่ตำแหน่งกว่านกออย่าพิกหมาย
สงวนศักดิ์รักษาศักดิ์จงอดอาย	สามเคื่อนปลายแล้วพอจะกลับมา
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นางทองประศรีสอนขุนแผนเมื่อเข้าเฝ้ากราชการว่า

โบราณว่าเป็นข้าจอมกษัตริย์	ราชสวัสดิ์ต้องเพียรเรียนรักษา
----------------------------	-------------------------------

ท่านกำหนดจดไว้ในตำรา	มีมาแต่โบราณช้านานครั้น
หนึ่งวิชาสามารถมีอย่างไร	ไม่ปิดไว้ให้ท่านทราบทุกสิ่งสรรพ
หนึ่งกล่าวดำเนินทำการถวายนั้น	มุ่งมันจนสำเร็จเจตนา
หนึ่งมิได้ประมาณราชกิจ	ชอบฝึกครีตรีกหนักนั้นศึกษา
หนึ่งสัจย์เชื่อถือธรรมจรรยา	เหมือนสมาทานศีลไว้มั่นคง
หนึ่งเสวยมเฝ้ายมตัวไม่กำเริบ	เอื้อมเอิบหยิ่งเย่อเพื่อหลง
หนึ่งอยู่ไกลชดชิตพร ของค์	ไม่ทำเทียมค้ายทะนงพระกรุณา
หนึ่งไซ้ไม่ร่วมราชาอาสน์	ค้ายอุบาทว์จัญไร เป็นหนักหนา
หนึ่งเข้าเฝ้าสั่งเกตซึ่งกิจจา	ไม่ไกลไกลไปกว่าสมควรการ
หนึ่งผู้หญิงชาวในไม่พันพัว	เล่นหัวญกรักสมครสมาน
หนึ่งสามภักดิ์จักใคร่ในภูบาล	ถึงถูกกริ้วทันทานไม่คอบแทน
ราชสวัสดิ์จิจจบครบสิบข้อ	พอจงจำไว้ให้หนักแน่น

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒. วิชาที่ศึกษาเล่าเรียน วรรณคดีเรื่องพระอภัยมณีตอนมังคลาจักรการปกครอง บ้านเมืองไ้กล่าวไว้ว่า มังคลาไ้ประกาศหาผู้มีวิชาความรู้ "ห้าสิบประการ" เข้ารับ ราชการ เช่น ความรู้ทางการฝึกฝนวิชาทหาร โหราศาสตร์ การปกครอง ศาสนา วิชา หนังสือ กฎหมาย การทำนา พืชยสงคราม ไสยศาสตร์ ฯลฯ แสดงให้เห็นว่าวิชาการต่าง ๆ ที่อบรมสั่งสอนในสมัยนั้นมีสารพัดวิชา เพราะสังคมยอมรับว่าการมีวิชาความรู้เป็นสิ่งที่มีความ อาจจะทำให้วิถีชีวิตของตนดีขึ้น ตามที่ศรีสุวรรณภูทว่า "มีความรู้อยู่กับตัวกลัวอะไร ชีวีตไม่ ปลดปลงคงไ้ดี" แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อไ้พิจารณาถึงการศึกษาของตัวละครต่าง ๆ ที่กล่าว ไว้ ประกอบกับวิชาความรู้ของตัวละครอื่น ๆ ที่นำมาใช้ในโอกาสต่าง ๆ แล้ว ปรากฏวิชา ที่อบรมสั่งสอนกันเป็น ๓ ประการคือ วิชาหนังสือ การอบรมความประพฤติ และวิชาพิเศษต่าง ๆ เช่น การเย็บปักถักร้อยแกะสลัก ซึ่งเป็นวิชาการเกี่ยวกับคุณสมบัติของกุลสตรีโดยเฉพาะ ส่วน วิชาการพิเศษอื่น ๆ ไ้แก่ ไสยศาสตร์ โหราศาสตร์ การปกครอง กฎหมาย เป็นต้น

บรรดาวิชาการต่าง ๆ เหล่านี้ วิชาหนังสือถือว่าเป็นวิชาพื้นฐานที่ต้องศึกษาเล่าเรียนกัน เป็นเบื้องต้น มี อ่าน เขียน เลข ส่วนการอบรมความประพฤติ เป็นเรื่องที่ต้องกระทำกัน ตามปกติ ภายในครอบครัวอยู่แล้ว หรืออาจจะมีพิเศษบ้าง เช่น มั่นศรีฝึกขุนช้างขุนแผน และพละงาม เพื่อเข้ารับราชการ แต่วิชาพิเศษอื่น ๆ ที่กล่าวไว้นั้น ปรากฏว่า นอกเหนือจากวิชาไสยศาสตร์แล้ว เป็นการกล่าวถึงแต่เพียงส่วนน้อย สำหรับวิชาไสยศาสตร์นั้น เป็นวิชาที่มีค่านิยมสูงในสังคม เพราะวรรณคดีทุกเรื่องได้กล่าวถึงบทบาทของวิชาไสยศาสตร์ไว้ ค่อนข้างพร้อมกับการกำหนดให้ตัวละครเอก และตัวเด่น ๆ มีความรู้ทางไสยศาสตร์เป็นส่วนใหญ่ หลักฐานต่าง ๆ เกี่ยวกับวิชาความรู้ที่ศึกษากันมีดังนี้

๒.๑ วิชาหนังสือ

การศึกษาของขุนแผน พละงาม และพละชุมพล ในขั้นต้นก่อนจะเรียนวิชาพิเศษอื่น ๆ นั้น มีหลักฐานกล่าวว่าได้เรียนวิชาหนังสือมาก่อนทั้งสิ้นคือ

เมื่อนางทองประเสริฐพาขุนแผนไปฝากสมภาร วัดส้มใหญ่ นางได้พูดว่า

ท่านเจ้าชาฉันพาถูกมาบวช	ช่วยเสกสวดสอนให้เป็นแก่นสาร
ควยขุนไกรบิคมมาถึงกาล	จะได้ข้อธัมมฐานให้ส่วนบุญ
อีกทั้งวิชาการอ่านเขียน	เจ้าจะไคร่รู้เรียนเสียแต่รุ่น
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การศึกษาของพละงาม

อันเรื่องราวกล่าวความพละงามน้อย	ค่อยเรียบร้อยเรียนรู้ครูทองประเสริฐ
ทั้งขอมไทยไคล่ลั่นกีณคดี	เรียนคัมภีร์พุทธเทพเวทมนต์
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การศึกษาวิชาหนังสือของพลายชุมพลในตอนนั้น นางทองประศรีสอนให้เมื่อโตขึ้น
พระสังฆราชเป็นผู้สอน

พลายชุมพลบอกพระยาสุไทย์ว่าดังนี้

เจ้าพลายว่าอย่าสอนพอถึง เกย	เพียงละเลยเสียก็เพื่อนออกไป
ท่านอย่าว่าตาช่วยไปฝากวัด	จะได้หัดอ่านเขียนเรียนไปใหม่
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และพระสังฆราชได้พูดกับพลายชุมพลว่า

ถึงอุสูสำหรับว่าเรียนทั้งเขียนอ่าน	เป็นทหาร เหมือนพ่อเจ๊กอหนู
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การเรียนวิชาหนังสือของนางพิม แม้จะไม่ไ้บอกไว้โดยตรง แต่ก็แสดงว่าไ้เรียน
มาก่อน เพราะเมื่อขุนแผนพาหนางก็ไ้เขียนหนังสือบอกขุนช้างไว้ด้วย

คิดพลงนางจึงเขียนหนังสือ	เล่าความตามชื่อเป็นถวนถี่
เขียนเสร็จพับปิดสนิท	เหน็บไว้ที่ฝาเรือนของนักรัก
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อศรีสุวรรณและนาง เกษราติดต่อกันก็ไ้มีการ เขียนจดหมายถึงกันและกัน แสดง
ให้เห็นว่าทั้งสองคนต่างก็ไ้เรียนวิชาหนังสือมาก่อน

สุนทรภู่ไ้กล่าวถึงการ เขียนจดหมายของศรีสุวรรณว่า

พระว่าพลางทางคัศิใบทองอ่อน มาเขียนกลอนกล่าวประโลมของโฉมฉาย
 จนลงเอยอ่านค้นไปจนปลาย ไม่คลาคคลายถูกถ้วนถ้วนม้วนทอง
 สุนทรภู

เมื่อนางเกษราเขียนจดหมายโต้ตอบมีว่า

นางโฉมยังยิ้มเมื่นสะเทือนอาย ค่อยเลียบชายงามไฉนให้กัง
 ครั้นคำลงทรงกลอนอักษรสนอง เขียนจำลองลงบนแผ่นกระดาษหนึ่ง
 สุนทรภู

นางสุวรรณมาลีก็มีหลักฐานปรากฏว่ามีความรู้วิชาหนังสือ จึงสามารถเขียนอ่านสารได้
 ดังที่นางได้มีสารถึงพระอภัยมณีเมื่อไปหลงรักนางละเวงดังนี้

นางเห็นจริงนั่งตรึกจารีเสาร คิดว่าชานเขียนความตามประสา
 ฉบับหนึ่งถึงกษัตริย์ภัสศา แล้วตีตราพับปิดสนิท
 ฉบับสองถึงละเวงวัดพิหาราช เนื้อความพาดถึงการว่าภาสะหรี
 ฉบับสามถามนุชาด้วยปรานี ฉบับสี่ให้ไอรสยศไกร
 สุนทรภู

เมื่อมัจฉาจัดการปกครองบ้านเมืองได้ประกาศหาผู้มีความรู้วิชาต่าง ๆ หาสิบประการ
 ซึ่งกล่าวถึงผู้มีความรู้วิชาหนังสือไว้ด้วย คือ

หนึ่งรู้เรียนเขียนหนังสือลายมือเอก ถูกลิขิตเลขนับประมุลคิณฤทธา
 สุนทรภู

หลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้ย่อมแสดงให้เห็นว่า มีการสอนวิชาหนังสือแก่กุลบุตรกุลธิดา ในสมัยนี้ประการหนึ่ง

๒.๒ วิชาการอบรมความประพฤติ

เป็นการสอนเกี่ยวกับการวางตัว ปฏิบัติตัว ให้เหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่ และสถานภาพ เช่น

ขุนแผนได้สอนพลายงามเมื่อให้อยู่กับนางทองประศรีว่า

เรายากแล้วแก้วตาอย่าประมาท	ทั้งสิ้นชาติสิ้นเชื้อจะเกื้อหนุน
ทุกวันนี้มีแค่ยายังการุญ	พ่อพี่บุญถูกเกิดถูกไก่อถูกเลี้ยง
จงนึกว่ายาเหมือนกับแม่พ่อ	ถึงคำทอเท่าไคอย่าไคเลี้ยง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระยาสุโขทัยได้สอนนางแก้วกิริยาเมื่อชายฝากกับขุนช้างว่า

จงเสียมเจียมตัวเป็นข้าท่าน	การงานเอาใจใส่ให้ถ้วนถี่
สิ่งชั่วอย่าไ้ตัวเป็นราศี	ข้าวของท่านมีช่วยปดง่า
ตัวเป็นข้าอย่าให้นั้นเหม็นสาบ	จงสุภาพเจียมตนเป็นคนช้า
อย่าอนสาบนายมูลจงเกรงยำ	ข้าวน้ำฉักปลาหาให้นาย
เสียสิดีกว่าอย่าเสียศักดิ์	ที่ต่ำหน้ากว่านักร้อง่าพัทธมา
สงวนศักดิ์รักษาศจงอคอา	สามเคื่อนปลายแล้วพอจะกลับมา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การอบรมสั่งสอนที่สำคัญเกี่ยวกับความประพฤติของกุลสตรีประการหนึ่ง ก็คือหน้าที่ของภรรยาที่ดี ซึ่งมีหลักสำคัญว่า ต้องรู้จักประนินบิดามี การอบรมค่านี้นี้ปรากฏในวรรณคดีอยู่หลายตอน คือ นางบุษบาสอนนางศรีมาลา นางอัปสรสอนนางสร้อยฟ้า นางเกสรสอนนาง

สร้อยทอง นางศรีประจันสอนนางพิม และมเหสีท้าวทศวงศ์สอนนางเกษรา เป็นต้น
หน้าที่ของภรรยาที่กล่าวไว้มีดังนี้คือ

๑. ให้ข้อสัตย์ต่อสามี

ต้องซื่อตรงจงรักภักดี

ถึงราตรีกราบบาทอย่าขาดวัน
สุนทรภู์

จงตั้งใจจงรักภักดี

ฝากตัวสามีเจ้าสืบไป
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

จงซื่อตรงต่อผัวผู้กลัวเกรง

อย่าครั้นเครงกว่ากับข้าไท
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒. เคารพต่อสามี

จงเคารพบนอบต่อสามี

กิริยาพาทีอย่างนาง
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เข้านอกออกในให้ระวัง

ดูคนนั่งนอนบนแก่สามี
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

หนึ่งนั้นเคารพบนอบผัว

หนึ่งยอมตัวให้ใช้ไม่เคียดแค้น
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๓. ไม่หึงหวงสามี

อย่าหึงหวงจ้วงจาบประจานเงิน อย่าก่อเกินก่อนยัวไม่พอที่
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

หนึ่งเหล่าสาวสุรางคณาณัฏฐ์ อย่าป้องกันหึงหวงให้ล่วงเกิน
สุนทรภู่

๔. ร่วมทุกข์ร่วมสุขกับสามี

หนึ่งเลี้ยงดูภักศาค่ายปราณี หนึ่งร่วมทุกข์สุขมีเสมอกัน
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อคราวทุกข์ปลูกให้พระทัยขึ้น อย่าเร่งรีนเรศร้างท่าห่างเห
สุนทรภู่

๕. เอาใจใส่ในกิจการงาน

ราชการภรรยารุระอย่าละเมิน จึ่งเจริญราศีไม่มีมิว
สุนทรภู่

อีกอย่างหนึ่งการงานคร้านทั้งนั้น ทันทว่าเมียบุบาทว์ชาติอัปรีดิ์
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ปรณิบัติอย่าให้ขัดน้ำใจเขา
ข้าวของสารพัดนั้นเก็บไว้

การเรือนการเหยาเอาใจใส่
ระวัจระไวดูแลอย่าแซ่เขื่อน
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒. รู้จักเอาอกเอาใจ และปรณิบัติสามี

ต้องเอาใจสามีทุกวัน

ให้ผู้นั้นเมตตาอย่าจืดจาง
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

อันหญิงก็เพราะผลปรณิบัติ

รักษาสัตย์สุ่ม่ายอยู่ด้วยฉวี
สุนทรภู่

ปรณิบัติอย่าให้ขัดน้ำใจเขา

การ เรือนการเหยาเอาใจใส่
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

สิ่งใดอย่างไรชอบใจฉวี
ทำให้ใค้อย่าให้ต้องบังคับ

ทั้งอยู่กินสิ้นทั่วทุกสิ่งสรรพ
เป็นแม่เรือนเขาจึงนับว่าจริง
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อครั้งที่ขุนแผนเข้าเฝ้ากราชการในวัง นางทองประศรีก็ได้ให้โอวาทเกี่ยวกับการปฏิบัติตัวให้เหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่ของข้าราชการ ๑๐ ข้อ ตามราชสวัสดิ์

อีกตอนหนึ่งซึ่งกล่าวถึงการอบรมสั่งสอนด้านความประพฤติและการปฏิบัติคือ ตอนที่นางสร้อยทองถูกส่งตัวมากรุงศรีอยุธยา นางเกสรไค์สอนว่า

อันชนบทรรมนิยมของเมืองไค้ ต้องเพียร เอาใจใส่ให้รู้จัก
 อีกบรรณานารีที่พบพิศตร เป็นนั้หลักผู้ใหญ่ที่ในวัง
 ที่ใครควร เคารพกั้นบนอบ ที่ควร ชิดชิดชอบอย่าผินหลัง
 อย่าโหดไรให้เขาพำกันชิงชัง แต่อย่าปลั่งเนลอคบคนเสเพล
 คนเช่นนั้นมันมักเที่ยวแทรกแซง ประจบประแจงควยอุบายหลายเล่ห์
 พอเราหลงปลงอารมณ์สมคะเน ก็ถ่ายเทเอาทรัพย์เสียนับพัน
 อันคนชั่วย่อมระคนปนกับคี่ ถ้ามีชั่วก็มีอยู่ที่นั้น
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๓ วิชาพิเศษ

วิชาพิเศษที่กล่าวไว้ในวรรณคดีมีมากมายสารพัด วิชาสำหรับหญิงก็ได้แก่การเย็บปักถักร้อย และแกะสลัก ซึ่งมีการสอนกันโดยตรง และเกี่ยวกับการงานของแม่บ้านแม่เรือนโดยเฉพาะ ดังที่มีกล่าวไว้เมื่อนางพิมยังเป็นเด็กว่า

สอนเย็บเก็บปักหักทองขวาง ที่รู้่นราวคราวนางไม้เปรียบได้
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

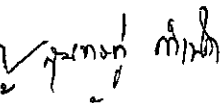
ส่วนวิชาพิเศษอื่น ๆ นอกจากนี้ ซึ่งล้วนแต่เป็นวิชาสำหรับผู้ชายเป็นส่วนใหญ่ วิชาเหล่านี้แม้จะมีมาก แต่ที่สำคัญก็คือวิชาไสยศาสตร์ ซึ่งมีหลายอย่างหลายชนิด เป็นต้นว่า วิชาล่องหน หายตัว แปลงตัว อยู่ยงคงกระพัน ชาตรี เวทมนต์ คาถา เป็นต้น เช่น

วิชาความรู้ของขุนแผน

สะกดทัพจับคนทั้งปลุกผี ผูกพยนต์อุทิศกำหนดหาญ
 บังคับกำบังคนทนทาน สะเคาะกาลโชกฤษฏ์ประจักษ์ใจ
 ทั้งพิชัยสงครามทั้งความรู้ อาจจะปราบศัตรูไม่สู้ได้

ถูกข่านาที่ทุกสิ่งไป	ทั้งเสกโหมะขามเป็นค่อแทน
ข่านาญทั้งกลศึกลึกลับ	คุมพลแม่ทัพนับตั้งแสน
สู้ศึกไค่ลั่นทั้งกินแทน	มหาละลายสุกแสนแสนหัตถ์
จ้งจ้งขลังคะนองล่องหน	ฤทธิ์รณเริงราวกับราชสีห์
ถอนอาถรรพ์กันประกอบประกำณี	เลี้ยงชีพพรายกระชินทุกสิ่งไป
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

วิชาความรู้ของพลายงาม

ป้อมังคังตัวนปะคตลอค	แล้วถอนถอกฏคองเป็นล่องหน
หัวใจกริทธิทธิเจแสนหักกล	แล้วเล่านันต์เสกขม้นกินน้ำมัน
เข้าในห้อยล่องวิชาประสาเด็ก	แทงจนเหล็กแหลมดื้อขยัน
มหาทะมึนยืนยงคงกระพัน	ทั้งเลขยันต์ลากเหมือนไม้เคลื่อนคลาย
แล้วทำตัวหัวใจอิติปิโส	สะเคาะโซ่ตรวนไค่คงใจหมาย
สะกมณต์คนจ้งจ้งกำบังกาย	เมฆนายสูรย์จันทร์ขยันดี
ทั้งเรียนธรรมกรรมฐานนิพพานสูตร	ร้องเรียกภูตพรายปราบกำราบผี
ผูกพันคันทุ่นหญ้าเข้ารวี	ทองประเสริฐสอนหลานข่านาญมา
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ในวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ เมื่อครั้งพระรามทำสงครามกับทศกัณฐ์ ก็ปรากฏถึงการ
ใช้วิชาความรู้ทางไสยศาสตร์ อยู่มาก เช่น ชิวหาแลบลิ้น ปิคเมือง มาริตแปลงเป็นกวาง
เบญกายแปลงเป็นนางสีดา อินทรชิตแปลงเป็นพระอินทร์ ฤาษีโคบุตรถอดหัวใจทศกัณฐ์ ฯลฯ
ส่วนในเรื่องพระอภัยมณี ก็ปรากฏว่า พราหมณ์พี่เลี้ยงตามคนมีวิชาพิเศษทางไสยศาสตร์
ช่วยกันทุกคน แม้แต่สุกสาครก็มีไม้เท้ากายสิทธิ์ที่ใช้ปราบภูตผีปิศาจได้ ซึ่งก็เป็นเรื่องของ
ไสยศาสตร์อีกเช่นกัน แสดงว่าการศึกษาวิชาไสยศาสตร์ เป็นวิชาที่มีค่านิยมสูงมากในสมัยนั้น

๓. วิธีศึกษา การศึกษาความรู้ในวรรณคดีมีวิธีศึกษาสองอย่างคือ การศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง และการศึกษาโดยมีผู้ถ่ายทอดให้ การศึกษาค้นคว้าด้วยตนเองนั้นมักเป็นการฝึกทักษะขั้นต้นบางอย่าง เช่น ท้าวทศรถได้ให้โอรสทั้งสี่ ฝึกยิงธนูด้วยตนเอง ให้แม่นยำก่อนที่จะส่งให้เรียนหลักวิชาชั้นสูง กับพระวชิษฐ์ และพระสวามิตร การศึกษาค้นคว้าด้วยตนเองอีกลักษณะหนึ่ง เป็นการเรียนจากตำรับตำราโดยตรง จึงเป็นการเรียนหลังจากที่มีความรู้อ่านออกเขียนได้มาแล้ว หรือมีความเข้าใจวิชาการอย่างอื่นเป็นพื้นฐานมาก่อนแล้ว ผู้เรียนจึงต้องอยู่ในภาวะเป็นคนมีความคิดความไตร่ตรอง และเฉลียวฉลาดพอที่จะทำความเข้าใจ เนื้อความในตำรับตำราได้ และเข้าใจว่ามักจะเป็นเรื่องของการจดจำเป็นส่วนใหญ่ แต่ถ้าหากมีข้อสงสัย ก็อาศัยซักถามจากผู้ที่หลักผู้ใหญ่ หรือครูอาจารย์ที่สอนนั่นเอง

ส่วนการเรียนโดยมีผู้ถ่ายทอดให้ นั้น ก็อาศัยเรียนจากพระและผู้ที่หลักผู้ใหญ่ที่มีความรู้ จึงมักจะเป็นวิชาที่อาศัยหลักเกณฑ์ และความเข้าใจด้วย เช่น การเรียนศิลปการ เป่าปี่ของพระอภัยมณี การเรียนกระบี่กระบองของศรีสุวรรณ การเรียนวิชาหนังสือของขุนแผน พลายงาม และพลาญชุมพล เหล่านี้เป็นต้น

หลักฐานที่กล่าวถึงวิธีการศึกษามีดังนี้

๓.๑ ศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง

ท้าวทศรถได้ให้โอรสทั้งสี่ฝึกยิงธนูด้วยตนเองก่อนส่งไปเรียนหลักวิชาชั้นสูง

เมื่อนั้น
.....

คิดจะให้พระโอรสราช
จะไ้ปราบพวกพาลไพร่
จึงประทานกระบี่ให้ทุกองค์
ให้แม่นยำชำนาญชาญ

ฝ่ายท้าวทศรถรังสรรค์

.....

รู้ศิลปศาสตร์ศรศรี
ให้ชาติตรีเป็นสุขสภาวะ
พองหงัดยิงเล่นต่างศร
บิดรจะให้เรียนศิลปชัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

นางสุวรรณมาลีก็ได้เคยศึกษาความรู้พิชัยสงครามด้วยตนเองจากตำรา ดังปรากฏ
จากคำบอกเล่าของนางแกสินสมุทร เมื่อครั้งช่วยจัดการในการรบกับอุศเรนจนชนะว่า

จึงว่าแม่แต่อยู่กับอัยกา	อ่านตำราข้างที่มีไค้แว่น
กายไม่มีพี่น้องเป็นชายชาติ	จะหมายมาดช่วยทุกข์เมื่อชุกเชษฐ
จึงเรียนเมื่อเมื่อสุระจำเป็น	พอฟพบเห็นเข้าก็ไค้แก้ไขกัน

สุนทรภู

การศึกษาของนางวาลี เมื่อครั้งอยู่กับคยาายที่ปลายนา ก็เข้าใจว่าเป็นการศึกษา
ด้วยตนเอง จากตำราที่เป็นมรดก เพราะเมื่อนางเข้าใจก็ไค้เฒ่าตำราทั้งด้วยตนเอง
แต่ในชั้นต้นคยาายคงสอนวิชาหนังสือให้ก่อน

อยู่ภายหลังยังมีสตรีหนึ่ง	อายุถึงสามสิบสี่ไม่มีตัว
ชื่อวาลีสีเนื่อนันคล้ามัว	รูปก็ชั่วช่ายไม่อาดแล
.	
เป็นกำพร้ามาแต่หล่อนยังอ่อนแอ	ไค้พึ่งแต่คยาายอยู่ปลายนา
เป็นเชื่อพราหมณ์ความรู้ของผู้เฒ่า	แต่ก่อนเก่าเคิมบูรณานหนักหนา
เป็นมรดกตกทอดต่อโกเฒ่า	นางอุคสาห์เรียนเล่าจนเข้าใจ
รู้ฤกษ์พาฟ้าดินสำแดงเหตุ	ทั้งไคร เพศพิศัณห์ก็ไค้ไสย
ครั้นเจนแจ้งแกล้งเอาเข้าเฝ้าไฟ	มีให้ไครพบปะพระคัมภีร์

สุนทรภู

เมื่อขุนแผนเรียนหนังสือกับขรวิญญูวงศ์ลัมไหญ่นั้นปรากฏว่า เมื่อขวิญญูสอนจนหมดความรู้แล้ว
ก็ไค้มอบตำราหัวใจพระคาถา ซึ่งเป็นสิ่งหวงแหนให้ขุนแผนไปเรียนด้วยตนเอง

ครานั้นจึงโถมเจ้าเณรแก้ว

.

หนังสือสิ้นกระแสน์แปลอรรถ

ดูบหลังดูหน้าแล้วว่าไป

ยังแค้นสุดคำรับใหญ่

ถูกแจ้แจงช่องสุ่มแท่นหม่อมมา

ความรู้ นอกนี้ไม่มีแล้ว

อยู่คงปล้นสะกนมีถมไป

เณรแก้วไค้คำรับของท่านชั่ว

วันหนึ่งจึงเข้าไปวันทา

บวชแล้วว่าเรียนคัวเพียรมัน

.

จนสมภารเจ้าวัดไม่บอกไค้

สิ้นไส้แล้วเณรแก้วอา

พื้นแท่นหัวใจพระคาถา

หวงไว้จนชราไม่ให้ใคร

ถูกรักเณรแก้วจะยกให้

เลี้ยงโหงพรายใช้ไค้ทุกคา

คิดถึงตัวอยากเรียนให้ยิ่งกว่า

จะขอลาไปสู่พรณบุรี

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อขุนแผนพาหลายงามไปฝากจมีนศรี ก็ปรากฏว่าหลายงามไค้ศึกษาความรู้ด้วย
ตนเองจากตำราของจมีนศรี

ครานั้นจมีนศรีเสาวรักษ์ราช

จะเป็นข้าจอมนรินทร์ปิ่นนคร

พระกำหนดกฎหมายมีหลายเล่ม

กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ

แล้วให้รู้สุภาภิคมพิศพระร่วง

ราชาศัพท์รับสั่งให้บังควร

เรียกพลาบางทราวมสวาทมาสั่งสอน

อย่านั่งนอนเปล่าเปล่าไม่เข้าการ

เก็บไว้เต็มตู้ใหญ่ให้ออกอ่าน

มนเฑียรบาลพระบัญญัติคัสำนวน

ตามกระทรวงนิคชอบคิศสอบสวน

รู้จถันถึไว้จึงไค้การ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ครานั้นพลาบางทราวมสวาท

.

แหลมฉลากเลขฉาปัญญาชน

.

ครั้นอยู่บ้านอ่านคำพระธรรมศาสตร์ ตำรับราชสงครามตามกระแส

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๓.๒ การศึกษาโดยมีผู้ถ่ายทอดให้

๓.๒.๑ ศึกษาจากพระหรือนักบวช

การศึกษาของขุนแผนนอกจากจะศึกษาด้วยตนเองตามตำราที่อาจารย์มอบให้แล้ว ส่วนใหญ่จะศึกษาจากพระ ซึ่งมีทั้งสิ้น ๓ รูป คือ ขวัญบุญสมการวัดส้มใหญ่ สมการมีวัดป่าเลไลยก์ และสมการคงวัดแค เช่นเมื่ออยู่วัดป่าเลไลยก์มีหลักฐานกล่าวว่า

เจ้าเณรหมั่นปรนนิบัติพัทวิ
แต่ฝึกสอนทกลองจนว่องไว

ท่านขวักก็ยิ่งมีความรักใคร่
มีน้ำใจกำเริบทุกวันมา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่ออยู่วัดแคกับสมการคงมีกล่าวว่า

พอสิ้นแสงสุริยา เวลาจวน
โบกปักพัทวิพระอาจารย์
ปฏิบัติมิให้ชักข้อของเคืองใจ
สะกดทัพจับคนทั้งปวงยี่

.....

วิชาสารพัทวิจะเรียนพร้อม

อุทิศสาควนหมอมองเข้าห้องใน
ให้สำราญรื่นจิตพิสมัย
สมการแนะนำให้ไม่ช้าการ
ผูกพยนต์ฤตชีก้าแห่งหาญ

.....

ชักซ้อมท่องเล่าทั้งเก่าใหม่

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การศึกษาของพลาชุมพลก็ปรากฏว่า ได้เรียนกับพระคือสังฆราช

ท่านนายตาช่วยไปฝากวัด

จะได้หัดอ่านเขียนเรียนไปใหม่

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และคำพูดของสังฆราชกล่าวกับพลาญชุมพลว่า

เอ็งอุตส่าห์ร่ำเรียนทั้งเขียนอ่าน เป็นทหารเหมือนพ่อเด็กออหนุ

จะให้นอนห้องในใกล้กับกู

จะได้คุ้มกันภัยช่วยระวัง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การศึกษาของพระอภัยมณีศรีสุวรรณ และสุคตสาครในวรรณคดี เรื่องพระอภัยมณี ก็ปรากฏว่าได้เรียนจากพระทั้งนั้น คือพระอภัยมณีและศรีสุวรรณศึกษาจากพราหมณ์สุคตสาคร ศึกษาจากโยคีเกาะแก้วพิสดาร เมื่อพระอภัยมณีเรียนวิชาเป่าปี่มีหลักฐานดังนี้

ฝ่ายครูเข้าพินทพราหมณ์รามราช แสนสวาทรักใคร่มิได้หมอง

ให้เข้าไต้สอยคอยประคอง

เข้าในห้องหัดเพลงบรรเลงพิน

แล้วพาไปยอกเขาให้เป่าปี่

ที่อย่างก็สิ่งใดก็ได้สิ้น

สุนทรภู่

การ เรียนของศรีสุวรรณมีดังนี้

อยู่เคหาตาพราหมณ์ไม่ลามลวน

ครั้นค่ำชวนหน่อไทเข้าไสยา

ถึงยามดึกฝึกสอนในการบุพธ

เพลงอาวุธคาบคั้งให้คั้งท่า

กระบองกระบี่ถ่วงทวนวิชา

ค่อยศึกษาตั้งใจจะให้ดี

สุนทรภู่

หลักฐานที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ ก็ปรากฏว่า การศึกษาของพระราม พระลักษมณ์ ทศกัณฐ์ ฯลฯ ล้วนแต่ศึกษาจากนักบวชทั้งสิ้น เช่น

การศึกษาของสีกุมารบุตร ท้าวทศรถ

เมื่อนั้น
จึงบอกไตร เพทวิทยา

สองพระคาบสพรตกล้า
แก้สิ้นคทาทุกวัน
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

การศึกษาของทศกัณฐ์

เมื่อนั้น
ไค้ฟังชั้นขมยนิคี
ความรู้ของคานีหนักหนา

พระโคมุตรมหาธานี
ดูบหลังอรุณแล้วตอบไป
เจ้าจงอุตส่าห์จะบอกให้
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๓.๒.๒ ศึกษาจากผู้หลักผู้ใหญ่ภายในครอบครัว

การศึกษอบรมจากผู้หลักผู้ใหญ่ภายในครอบครัวมีทั้งการอบรมศีลธรรม จรรยา ความประพฤติ และวิชาการ การอบรมศีลธรรมจรรยานั้นตามปกติ ก็ย่อมเป็นเรื่องธรรมดาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ ระหว่างผู้ใหญ่กับผู้น้อย ภายในครอบครัวอยู่แล้ว แต่การศึกษาค้น วิชาการก็ปรากฏว่ามีการอบรมสั่งสอนกันภายในครอบครัวอีกด้วยเช่นกัน เช่น

นางพิมได้เรียนวิชาเย็บปักถักร้อยจากครอบครัว

แม่พ้อก็รักคงดวงตา

เลี้ยงมามีได้เป็นอันตราย

.....

.....

สอนเย็บเก็บปักถักทองขวาง

ที่รู้่นราวคราวนางไม่เปรียบได้

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อพलयงามอาศัยอยู่กับนางทองประศรีก็ได้นางทองประศรีนั่นเองเป็นครู

อันเรื่องราวกล่าวความพलयงามน้อย ค่อยเรียบร้อยเรียนรู้ครูทองประศรี
ทั้งชมไทยไคล้กันยินดี เรียนคัมภีร์พุทธเทพพระเวทมนตร์
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

และเมื่อนางทองประศรีรับพलयชุมพลมาไว้ ก็ไ้สอนพलयชุมพลอีกเช่นกัน ตาม
หลักฐานที่พलयชุมพลได้ออกพระยาสุโขทัย

เจ้าพलयว่ายาสอนพอถึง เกย เพียงละเลยเสียก็เพื่อนออกไป
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๓.๒.๓ ศึกษาจากผู้มีความรู้อื่น ๆ

มีหลักฐานปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนว่า การศึกษาอบรมวิชาความรู้
บางอย่าง พระสงฆ์นักบวช หรือผู้หลักผู้ใหญ่ภายในครอบครัว มิได้สอน แต่จะมีผู้มีความรู้
เฉพาะในวิชานั้น ๆ เป็นผู้รับสอนให้อีกทีหนึ่ง เช่นเมื่อขุนช้างขุนแผนจะเข้ารับราชการ
สมเด็จพระพันวษาได้ให้จมื่นศรีเป็นผู้ฝึกหัด และเมื่อพलयงามโตขึ้น ขุนแผนก็ได้ให้จมื่นศรี
เป็นผู้ฝึกหัด และสอนความรู้ให้อีกเช่นกัน ตามหลักฐานดังนี้คือ เมื่อสมเด็จพระพันวษาสั่งให้
จมื่นศรีฝึกขุนช้างขุนแผน มีข้อความว่า

ฉันพระพักตร์คาร์ลธรรมา	ดูราชมื่นศรีผู้แฉ่งไว
อ้ายพลายแก้วที่ตั้งเป็นขุนแผน	ครั้งตีแค้นเมืองลาวลงมาได้
ยังหนุ่มแน่นกล้าหาญชาญชัย	ถ้าใช้สอยนานไปจะได้การ
แต่เดี๋ยวนี้ให้เกณฑ์ตระเวนไพร	ไม่เคยเอามาใช้ในราชฐาน

ถ้าปล่อยปลละเลยเสียช้านาน การงานเวียงชัยไหนจะรู้
 ญาติวงศ์พงสามันไม่มี จมื่นศรีสันตติณห์คักอยู่
 ภูผาก้ายแค้นด้วยช่วยเป็นครู เอามาใช้ในหมู่หากเล็ก
 ยังอายขุนช้างชาวสุพรรณ พ่อมัน ก็มาให้ไว้แต่เด็ก
 หัวหูเลี่ยนลั่นเหมือนกบดเจก เมื่อแต่เล็กไ้รับกับพ่อมัน
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อปลายงานเรียนหนังสือกับจมื่นศรีมีหลักฐานดังนี้

ครานั้นจมื่นศรีเสาวรักษ์ราช เรียกปลายงานทราชมสวาทมาสั่งสอน
 จะเป็นข้าจอมนรินทร์เป็นนคร อย่างนั้นนอนเปล่าเปล่าไม่เข้าการ
 พระกำหนดกฎหมายมีหลายเล่ม เก็บไว้เต็มตู้ใหญ่ไขออกอ่าน
 กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ มณเฑียรบาลพระบัญญัติคักสำนวน
 แล้วให้รู้สุภามิตถิตพิศพระร่วง ตามกระทรวงนิคชอบคิคสอบสวน
 ราชาศัพทรับสั่งให้บังควร จงรู้ถ้วนถี่ไว้จึงไ้การ
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

* ๔. โอกาสในการศึกษา

แม้จะมีหลักฐานปรากฏว่าค่านิยมทางการศึกษาในสังคม จะสูงแต่โอกาสในการศึกษา
 ขนบก็ยังคงอยู่ในวงจำกัด เพราะไม่ใช่เป็นการ เปิดโอกาสให้บุคคลทั่วไปได้รับการศึกษา ขนบ
 โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาค้นวิชาการ ถ้าศึกษาจากพระหรือนักบวช ก็มักจะเป็นพระที่เคารพ
 นับถือสนิทชิดชอบกับมาก่อน หรือเป็นครูอาจารย์ของบรรพบุรุษมาก่อน เช่น ขุนแผนเรียนกับพระ
 ซึ่งเป็นเกลอของพ่อ พระรามทศกัณฐ์ ก็เรียนกับอาจารย์ของพ่อ มิฉะนั้นก็เป็นการหวังวิชา
 สำหรับบุคคลบางระดับเท่านั้น / เช่นอาจารย์ของพระอภัยมณีศรีสุวรรณ ไ้ตั้งอัตราค่าเล่าเรียน
 ไว้สูงถึงแสนตำลึง ก็เพราะเจตนาจะให้วิชาของคนไปตกอยู่กับไพร่ แต่จะหวังไว้ให้ภักดิ์

หรือเศรษฐีเท่านั้น นอกจากจะตีราคาอัตราค่าเล่าเรียนสูงเพื่อไม่ให้ไพร่ได้วิชา แล้วปรากฏว่า การถ่ายทอดวิชาความรู้ก็กระทำกันอย่างนิคัง เพราะกลัวคนอื่นจะรู้จะเห็น เช่นอาจารย์ของศรีสุวรรณ สอนกระบี่กระบองกลางคึก อาจารย์ของพระอภัยมณีก็สอนกันในห้องโดยเฉพาะ

ส่วนการอบรมสั่งสอนที่กระทำกันภายในครอบครัว ก็เป็นการศึกษาจากตำราซึ่งเป็นมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษเท่านั้น คนอื่นนอกจากถูกหลอกลวงโดยตรงจึงไม่มีโอกาสรู้วิชาการเหล่านั้น มีหน้าซ้ำบางรายเมื่อเรียนสำเร็จจนทำได้อย่างแม่นยำแล้ว ก็จะเผาตำราทิ้ง เพราะกลัวคนอื่นจะพลอยรู้ด้วย จึงจะเห็นได้ว่าโอกาสในการศึกษาโดยทั่วไปอยู่ในวงแคบ เพราะสังคมยึดค่านิยมระบบพรรคพวก ตามหลักฐานที่ปรากฏดังนี้ คือ

การที่อาจารย์ของพระอภัยมณีศรีสุวรรณตั้งอัตราค่าเล่าเรียนไว้อย่างสูงถึงแสนตำลึงนั้น มีเหตุผลว่า เพื่อหวังวิชาสำหรับบุคคลบางระดับ

ซึ่งคนตรีตีค่าไว้อีกแสน	เพราะหวงแหนกำชับไว้คับขัน
ไขประสงค์ตรงทรัพย์สิ่งสุวรรณ	จะป้องกันมิให้ไพร่ได้วิชา
ต่อภษศรียเศรษฐีที่มีทรัพย์	มาค่านับได้คงปรารถนา
	สุนทรภู

ซึ่งอาจารย์ของศรีสุวรรณก็มีเหตุผลเช่นเดียวกัน

ทั้งชำรงค่วงนั้นก็คืนให้	แถลงไขข้อความตามปริศนา
เหมือนอาจารย์คนนั้นที่พรรณนา	แล้วพดณาอวยชัยไปจงดี
	สุนทรภู

ที่ว่าถ่ายทอดวิชาก็ทำกันอย่างลับ ๆ คือ

ถึงยามดึกฝึกฝนในการพุทธ
กระบองกระปี่ถ้วนทุกวิชา

เพลงอาวุธคาบคั้งให้คั้งท่า.
ค่อยศึกษาคั้งใจจะให้ดี
สุนทรภู

ให้ข้าไทใช้สอยคอยประคอง

เข้าในห้องหัดเพลงบรรเลงพิณ
สุนทรภู

การศึกษาวิชชาความรู้ของนางวาสินั้นไ้จากตำราที่สืบมรดกกันต่อมา และเมื่อนาง
เรียนจบก็เส้าตำราทิ้ง แสดงถึงการปิดมัจฉาวิชาความรู้

เป็นเชื้อพราหมณ์ความรู้ของปู่เฒ่า แต่ก่อนเก่าเก็บมรดกนานหนักหนา
เป็นมรดกตกทอดกันมา นางอุคส์ห์เรียนเล่าจนเข้าใจ
รู้ฤกษ์ฟ้าฟ้าดินส่ำแกงเหตุ ทั้งไครเพทพิธิคัมภีร์ไสย
ครั้นเจนแจ้งแกล้งเอาเข้าเผาไฟ มีให้ไครพบปะพระคัมภีร์
สุนทรภู

วิชาการที่ปลายงามและปลายชุมพลศึกษาเล่าเรียนก็เป็นมรดกของบรรพบุรุษที่ทวงแทน
ไว้เฉพาะบุคคลในวงวานเท่านั้น

ครานั้นขุนแผนแสนสุภาพ
ถูกเห็นแต่แม่คุณค่อยอุ้มใจ
อันตำรับตำราสารพัด
ถ้าล้มลงตรงไหนไขออกดู

กัมกรามมารถาน้ำตาไหล
ช่วยสอนให้ปลายงามเรียนความรู้
ถูกเก็บจัดแจงไว้ในตู้
ทั้งของครูของพ่อต่อกันมา
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ส่วนการศึกษาของขุนแผนก็มีโอกาสเรียนกับพร... ที่มีพ่อแม่มีถือ และเป็นเพื่อน
ของพอมาก่อนแล้วควย

ทองประศรีก็ใจหัวเราะว่า	จริงแล้วเนรหนาแม่นึกได้
อันที่เมืองสุพรรณนั้นไซ้	ทางในท่านก็มีสององค์
วัดป่าเลไลยก์ท่านสมภารมี	ทั้งขรัวที่วัดแคแม่เคยส่ง
กับขุนไกรรักใคร่กันมั่นคง	จะพาลงไปฝากยากอะไร
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

สถาบันศาสนา

"ศาสนาตามความหมายของชาวตะวันตกอย่างกว้าง ๆ คือความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์
ซึ่งมีอำนาจอยู่เหนือธรรมชาติ" (อนุমানราชชน, พระยา, ๒๕๐๒ : ๑๕) แต่ใน
พจนานุกรมไทย ให้ความหมายไว้ว่า "ศาสนา น. ลัทธิความเชื่อถือของมนุษย์ อันมีหลัก
คือแสดงกำเนิด และความสิ้นสุดของโลกเป็นต้น อันเป็นไปในฝ่ายปรมัตถ์ประการหนึ่ง และ
หลักธรรมเกี่ยวกับบุญบาป อันเป็นไปในฝ่ายศีลธรรมประการหนึ่ง พร้อมทั้งลัทธิพิธีที่กระทำ
ตามความเห็น หรือตามความเชื่อถืออื่นนั้น" (อนุমানราชชน, พระยา, ๒๕๐๒ : ๑๕)
เมื่อพิจารณาจากคำจำกัดความข้างต้น ศาสนาจึงเป็นเรื่องของความเชื่อถือ และการปฏิบัติ
พิธีกรรมให้สอดคล้องกับความเชื่อถืออื่นนั่นเอง

คำนิยามเกี่ยวกับความเชื่อถือ หรือศาสนาในวรรณคดี เป็นความเชื่อทางศาสนาพุทธ
ลัทธิเทวนิยม และศาสนาพราหมณ์ คำนิยามในความเชื่อทั้งสามลัทธิศาสนานี้ ให้ความสำคัญทาง
ความรู้สึกนึกคิด และมีบทบาทในพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต และขนบธรรมเนียม
กฎหมายของบ้านเมือง ตามหลักฐานที่ปรากฏดังนี้

๑. หลักความเชื่อ *๑ คำนิยามความเชื่อ*

๑.๑ หลักความเชื่อทางศาสนาพุทธ ศาสนาพุทธมีหลักความเชื่ออยู่ว่า
คำนิยาม

ทำดีได้ก็ ทำชั่วได้ชั่ว "พุทธปรัชญาเริ่มต้นแสดงว่า กรรมเป็นเหตุให้เกิดผล เบื้องต้นไป
ไม่รู้จักจบ แม้มนุษย์มีชาติกำเนิด และคงจบเป็นไปไม่สม่ำเสมอ ก็เพราะกรรมที่ทำไว้ทั้งดี
และชั่ว" (พระพรหมมุนี, ๒๕๐๕ : ๑๑๓) "กฎนี้เรียกเป็นศัพท์ศาสนาว่า กฎแห่งการ
กระทำ หรือกฎแห่งกรรม ผู้ใดประพฤติดีก็จะได้ผลดีในชาตินี้ ผู้ใดประพฤติชั่วก็จะได้
รับการลงโทษในชาตินี้" (คอกบัวขาว, (นามแฝง) ๒๕๐๖ : ๑๔)

หลักความเชื่อทางศาสนาพุทธคงกล่าวมาแล้วนี้ มีปรากฏในวรรณคดีมาก สังเกต
ได้ว่า เมื่อผู้ใดมีชีวิตตกกระดำลำบาก เช่นพบกับความผิดหวังต้องพลัดพรากจากกัน ตายจากกัน
ได้รับภัยพิบัติ ก็มักจะรำพึงถึงชีวิตของตนเองว่าคงจะเป็นเพราะกรรมเก่ามันบันดาล กรรมเก่า
ตามทัน ในกรณีเช่นนี้เมื่อมีผู้ปลอบใจ ผู้ปลอบใจก็มักจะกล่าวในทำนองเดียวกันว่า-อย่าไป
เสียอกเสียใจ การที่เป็นเช่นนี้ เพราะกรรมในชาติก่อน ในขณะที่เดียวกันก็มักจะวิงวอนขอ
ให้ผลบุญที่เคยทำไว้ปางก่อนมาช่วย และด้วยเหตุที่มีความเชื่อเรื่องผลกรรม ฉะนั้นเมื่อมีการ
ทำบุญ ก็มักจะอธิษฐานให้ผลบุญส่งผลไปชาตินี้ เพราะถือว่า "บุญคือสิ่งที่ให้เกิดในภพที่ดี
สิ่งที่ชำระใจให้สะอาด สิ่งที่เกิดความสุข" (เสฐียร พันธงศรี, ๒๕๐๖ : ๑๓๕)
หลักฐานความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมมีดังนี้

๑.๑.๑ กรรมเก่า เมื่อพระรามรู้ข่าวท้าวทศกรณขึ้นพระชนม์ก็

คร่ำครวญว่า

ลูกศิษย์ลงรองบาท

ไปกว่าชีวิตรอดสาน

เวรตามทันมันกาล

มีมารจำพรากรให้จากมา

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ในวรรณคดีเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผนก็กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้มาก เช่นนางเทพทอง
คร่ำครวญถึงสามีซึ่งถูกโจรฆ่าตายว่า

กรรมจริงสิ่งใดให้ตายโหง

กลิ้งอยู่โล่งโค้งที่กลางป่า

ชาติก่อนเห็นพ่อจะเสียปลา

ชาตินี้เขาจึงฆ่าเสียบ่อได้

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นางวันทองไคร้รำครวญเมื่อขุนแผนติดคุกว่า

เวรกรรมทำไว้นักโคเลย

ไม่มีเงยหน้าเทียมกับเขาไค้

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อนางสร้อยฟ้าจะถูกส่งตัวลงมากองศรีอยุธยา นั้น นางอัปสรก็ไค้สั่งสอนว่า อย่าให้เสียอกเสียใจ เพราะคนเราย่อมมีสุขทุกข์สลับกันไปตามผลกรรมที่ได้ทำมา

เกิดมาเป็นมนุษย์ปุณฺณ

ความทุกข์มิไค้พ้นจนสักหน้า

สุดแต่แต่กรรมที่ทำมา

ถึงเวลาสิ้นสุขก็ทุกข์ไป

ถ้าถึงคราวพ้นเชื้ญที่เบ็นทุกข์

ก็กลับมีความสุขสืบไปใหม่

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การอ่อนวอนขอผลบุญในชาติก่อนให้มาช่วยปลดเปลื้องความทุกข์ในชาติปัจจุบันนั้น ขุนแผนและขุนช้างก็เคยกระทำ คือเมื่อขุนแผนต้องลงโทษให้พราภนางลาวทอง ก็ไค้ปลอบนางลาวทองว่า

น้องเอยผลกรรมเราทำไว้

จะร้องให้ไปจนเลือกตากระเด็น

อกพี่อกน้องจะพองพัง

ใครจะหยั่งในทรวงมาล่องเห็น

รักษาตัวเถิดนะเจ้าทุกเข้าเป็น

เช่นชั่วฉันทโคอย่าไค้ทำ

เคชะบุญเราสร้างแต่ปางก่อน

คงมีวันมันม่อนที่ครวญคร่ำ

สิ่งที่มีอยู่เจ้าจงจำ

ทนกรรมไปกว่าจะบรรเทา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๑.๑.๒ กรรมปัจจุบัน

หลักฐานที่กล่าวถึงกรรมปัจจุบันนั้น มักจะเป็นเรื่องของการประกอบ
คุณงามความดี แล้วอุทิศส่วนกุศลไปยังชาติหน้า เช่น เมื่อคราวมีงานเทศนามหาชาติที่วัดป่า
เลไลย์ ชุนข้างรับเป็นเจ้าภาพกัณฑ์กุมาร และได้กล่าวว่า 49-5-

ชุนข้างหัวร่ออ้อชอบใจ
จะคิดอะไรกับสิ้นยัง
เกิดชาติใหม่จะไฉนมังมี

ที่กัณฑ์ใหญ่ใหญ่เรายินดี
ถึงสิ้นสัปดาห์ยังยังไม่หนี
ทำบุญอย่างนี้เราเต็มใจ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ในงานเทศนามหาชาติครั้งนี้ นางพิมพ์ได้อ่านตำรับตำราเทศน์ และอธิบายว่า

สาธุสะเคชะข้าพาทาน
สารพัดมังมีปรีดา

ให้พระอมศบวราร ไปภายใน
ว่าแล้วนั่งฟังกัณฑ์ใจ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การบวชของพระอภัยมณีเมื่อได้จัดการบ้านเมืองเรียบร้อยแล้ว ก็ได้ตั้งความ
ปรารถนาเพื่อความสุขในชาติหน้าเช่นกัน เพราะชาติปัจจุบันได้รับความทุกข์เข็ญมาก

เราจะไปในอรณัฐอยู่บรรพต
กัณฑ์ชาตินี้วิบัติให้พลัดพราก
จะสืบสร้างทางกุศลผดุงลา

รักษาพรตพรหมจรรย์บรรพชา
เหลือวิบากยากแค้นนั้นแสนสา
เมื่อชาติหน้าอย่าให้เป็นเหมือนเช่นนี้
สุนทรภู่

๑.๒ หลักความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์

"ลัทธิพราหมณ์ยอมรับเชื่อถือว่า มีพระเป็นเจ้า คือพระพรหมเป็นประธานอันยิ่งใหญ่แห่งคเณศวร โลกธาตุและสิ่งทั้งปวงพระเป็นเจ้าทรงเป็นผู้สร้างเองทั้งสิ้น เพราะมนุษย์จะไถ่สุขหรือทุกข์เพราะพระเป็นเจ้าลิขิตให้ พระเป็นเจ้ามีอำนาจที่จะให้เป็นไปได้ตามพระหฤทัยประสงค์" (พระพรหมมุนี, ๒๕๐๕ : ๓๗๕) หลักความเชื่อที่กล่าวนี้ก็คือเชื่อในเรื่องพรหมลิขิต ซึ่งปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนนางวันทองถูกประหารชีวิต เหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้พระไวยเสียอกเสียใจมาก เนื่องจากตนเองได้ไปขอพระราชทานอภัยโทษจนสำเร็จแล้ว แต่เพราะความเข้าใจผิดของเจ้าหน้าที่ประหาร นางวันทองจึงต้องถูกฆ่าจนได้ ขุนแผนจึงได้ปลอบใจพระไวย แต่ครั้งนี้มิได้อำงกรรมเก่า กลับไปอ้างพรหมลิขิต ซึ่งเป็นหลักความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ว่า

ธรรมกาเกิดมาทุกรูปนาม

เราท่านก็คงตามกันตายไป

อันบุญสตรมีชีวิตร

เมื่อถึงพรหมลิขิตไม่อยู่ได้

ถึงมาตรแม้นคืนฟ้าคงคาลัย

เพลิงกาลผลาญไหม้ก็เหลือลง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๑.๓ หลักความเชื่อทางลัทธิเทวนิยม

ลัทธินี้มีความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องผีสิงเทวดา "ผีนั้นหมายถึงสิ่งที่มีสภาพเกินคนหรือเหนือคน เพราะฉะนั้นคนจึงกลัว เพราะให้รำคาญหรือให้ทุกข์ให้โทษแก่คนได้ ผีนั้นถ้าเป็นชั้นดีก็เรียกเทวดา" (อนุমানราชชน, พระยา, ๒๕๐๒ : ๓๒) "คติความเชื่อเรื่องผีสิงเทวดานี้ อาจกล่าวได้ว่า เป็นระยะเริ่มต้นของศาสนา และเป็นพื้นฐานแห่งความเชื่อเดิมของมนุษย์" (อนุমানราชชน, พระยา, ๒๕๐๒ : ๓๓) หลักความเชื่อของลัทธินี้มีว่า สิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้ผีหรือเทวดาเป็นผู้บันดาลให้เป็นไป

หลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้ ในวรรณคดีเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผนได้กล่าวถึงกำเนิดของคนเราว่า ผีเป็นผู้สร้างขึ้น

บทนี้จะยกไว้เสียก่อน
เมื่อแรกเข้าสู่ครุภรรยา
กลางคืนปั้นรูปหัวเราะซิก
ปั้นแล้วปั้นเล่าเผ้ารักไป
คืนหนึ่งฝันอยู่ปลายไม้
ทนทุกข์เวทนาสากรรจ์
จุติจากเปรตอสุรกาย
จะไปสวรรค์มีทันจะพ้นทุกข์

จะกล่าวกลอนถึงกำเนิดคนทั้งหลาย
ว่าอายฉวีแสนร้ายบนปลายไม้
แล้วหยิบหยิกบีบมีเอาสำได้
เอานั่นมีใส่ให้ครบครัน
ยังมีสัตว์อยู่ในนรกนั้น
ครั้นสิ้นกรรมเท่านั้นก็พ้นทุกข์
ว่าวายว้างมาหาความสุข
ฝันนั้นจึงซุกเข้าในครรภ์
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒. บทบาทของลัทธิศาสนา เนื่องจากศาสนาทั้งสามนี้ มีหลักความเชื่อที่ฝังอยู่ในความรู้สึกของบุคคลในสังคม หลักความเชื่อดังกล่าวจึงมีบทบาทในการครองชีวิตของคนในสังคม พิธีการหรือการแสดงพฤติกรรมของคน จึงย่อมแสดงออกแฝงไว้ถึงหลักความเชื่อที่ยึดถือคือ

๒.๑ บทบาทของศาสนาพุทธ หลักฐานในวรรณคดีมีปรากฏว่า พุทธศาสนา มีบทบาทในการครองชีวิตมาก พิธีการต่าง ๆ เกี่ยวกับชีวิตก็มีพิธีกรรมทางพุทธศาสนา เข้าไปเกี่ยวข้องตั้งแต่เกิดจนตาย ขนบธรรมเนียมและประเพณีอื่น ๆ ก็ล้วนแต่มีส่วนสัมพันธ์อยู่กับพุทธศาสนามากมาย เช่น

๒.๑.๑ การตั้งครรภ์ เมื่อนางทองประศรีตั้งครรภ์ขุนแผน นางก็ได้ปฏิบัติตนเพื่อให้เป็นสิริมงคลกับลูกในครรภ์ ด้วยการจำศีลภาวนา และเพื่อให้ตัวเองปลอดภัย

จะกล่าวถึงทองประศรีมีครรภ์แก่ งามแต่เฝ้าเมาก็สมหน้า

.....

.....

จำศีลภาวนาเป็นเนืองนิตย์
ภาวนาบูชาด้วยดอกบัว

น้อมจิตบนิวขึ้นเหนือหัว
ไม่กลัวที่จะเป็นอันตราย
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๑.๒ การโกนจุก เมื่อนางทองประศรีโกนจุกพลาญงามนั้น
ก็มีพิธีกรรมทางพุทธศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย คือ

ถึงวันคัมภีร์ขวัเกิดเข้า
พอพิณพาทย์คาคตร สะระการ
นั่งสวมนต์จนจบพอพลบค่ำ

อยู่วัดเขาชนไก่ใกล้กับบ้าน
ท่านสมภารพาพระสงฆ์สิบองค์มา
ก็ชักน้ำมันต์สาธตเสียงฉาฉ่า
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๑.๓ การบวช การบวชเป็นประเพณีเกี่ยวกับพุทธศาสนาโดยตรง การบวชมี ๒ อย่างคือ การบวชเณร และบวชพระ การบวชพระนั้นถือว่ามีความสำคัญกว่าบวชเณรมาก สังเกตได้จากตอนที่ขุนแผนสืบทอดจากเณรไปขอร้องนางทองประศรีให้ขอนางนิ่มให้ นางทองประศรีก็ขอร้องว่าให้บวชเสียก่อน แล้วค่อยแต่งงาน ทั้ง ๆ ที่ขุนแผนบวชเณรมาแล้ว แสดงว่าการบวชพระถือเป็นการบวชที่สมบูรณ์ และได้บุญอย่างแท้จริง

ทองประศรีว่ากรรมเคยกรรมแล้ว พอแก้วแก้วตาของแม่เอย
บวชก่อนเถิดอย่าเพื่อยมีเมียเลย แม่จะได้ชมเชยชายจีวร
พ่อเจ้าเขาก็ตายไปนานแล้ว ลูกแก้วจงโปรดแก่เสียก่อน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การบวชเณรของพลาญแก้ว มีดังนี้

ปู่เสียดศาสดาสนะกะที่ทาง
ครั้นแล้วลงมาศาลาใหญ่
พลายแก้วอุ้มไคร้ไปวันทา

โกนหัวเจ้าพลายพลางแล้วพามา
พระสงฆ์ลงไปอยู่พร้อมหน้า
ขวัญบุญให้บรรพชาเป็นเณรปล้น
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๑.๔ การแต่งงาน การแต่งงานที่มีพิธีกรรมทางพุทธศาสนา
เข้ามาเกี่ยวข้องมีกล่าวไว้ใน วรรณคดีเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผนทุกตอนว่า มีพระสว
พระพุทฺธมนต์ ประพรมน้ำมนต์ พระสวมนมกล และมีการทักบาตรด้วย เช่น
ตอนแต่งงานขุนแผนกับนางพิม

กับเพื่อนบ่าวก็ก้าวขึ้นบนหอ
เพื่อนสาวเข้าห้อมล้อมกัน
นั่งลงตรงหน้าท่านสมภาร

พระมารอสวคมนตรีสาร วมมัน
ออกจากเรือนนั้นมาทันใด
แล้วท่านจึงส่งมงคลให้

.....

.....

พระสงฆ์สวคมนตรีรำกระหน้าไป

เอน้ำซัดสาคีให้อยู่ฉานฉา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ตอนแต่งงานพระไวยกับศรีมาลา มีว่า

ครั้นถึงนอมนั่งฟังพระธรรม
สายสิญจน์โยงศรีมาลาพระไวย
หนุ่มสาวเคียงคางเขนนั่งอีก

พระสัจจาจันมงคลคู่ไล่
พอฆ้องใหญ่หึ่งคังคังขยับโต
พระสงฆ์เปิดตาลปัตรชักน้ำไว้

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๑.๕ การตาย ประเพณีเกี่ยวกับการตายที่ปรากฏเมื่อตอน

นางศรีประจันตาศพพันศรโยชานั้น ก็มีหลักฐานว่า มีพิธีกรรมทางพุทธศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้อง คือ

อาบน้ำศพแล้วทาขมิ้น	ผ้าขาวห่มลินทราส่งม้น
เข้าไม้ไผ่ในเรือนใหญ่นั้น	คำสวดทุกวันหลายคืนมา
.	
ครั้นแสงทองส่องฟ้าเพลาสว่าง	พระสงฆ์ลงสามล้างไม่ช้าได้
มีขันห่อนชกอยู่ชวักไขว่	เลี้ยงพระถวายไครไทยทาน
ครั้นครบสามวันก็ปลงศพ	ญาติกามาครบอสนมาน
ฉลองธาตุถวายกระจากท่านสมภาร	แล้วเลิกกลับเข้าบ้านในทันที
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๑.๖ ประเพณีสงกรานต์ ในขุนช้างขุนแผนมีกล่าวไว้ เมื่อจัด
ที่เมืองสุพรรณ ซึ่งมีว่า

ที่นี่จะกล่าวถึงเมืองสุพรรณ	ยามสงกรานต์คนนั้นก็พร้อมหน้า
จะทำบุญให้ท่านการศรทศา	ต่างมาที่วัดป่าเลไลยก์
หญิงชายน้อยใหญ่ไปแออัด	ชนทรายเข้าวัดอยู่ชวักไขว่
ก่อพระเจดีย์ทรายเรียรายไป	จะเลี้ยงพระกะไว้ในวันรุ่งนี้
.	
ฝ่ายพระสงฆ์หม่อมครองครองผ้า	เสร็จแล้วลงมาศาลาใหญ่
เถรเถรนั่งจกดัดกันไป	สับปฐกราบไหว้ถวายยนิศ
ต่างถวายเกสรจัดพานเรียง	หม่นผ้าสะไบเฉียงอยู่ตามที
อาราธนาศีลขึ้นทันที	สมการมีก็ให้ศีลไปพลัน
แล้วถวายพรพระตั้งนโม	พวกสีกาหาโออยู่คว้าน
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๑.๖ ประเพณีเทศน์มหาชาติ ประเพณีนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับ
พุทธศาสนาโดยตรง มีปรากฏในขุนช้างขุนแผนว่า

อยู่มาปีระกาสัปดาห์	หายกในเมืองสุพรรณนั้น
ถึงเดือนสิบจวบสารทยังชาวัน	คึกคักจะมีเทศน์ถวายศรัทธา
พระมหาชาติทั้งสิบสามกัณฑ์	วัดป่าเลไลยก์นั้นวันพระหน้า
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๒ บทบาทของศาสนาพราหมณ์ ศาสนาพราหมณ์มีหลักฐานปรากฏใน
วรรณคดีว่ามีบทบาทต่อสังคมในพิธีการต่าง ๆ หลายอย่างเช่นเดียวกัน เช่น

๒.๒.๑ การทำพิธีพิสูจน์ความบริสุทธิ์ พิธีนี้เป็นเรื่องทางกฎหมาย
ของบ้านเมืองสมัยนั้น มีปรากฏในเสภาขุนช้างขุนแผนสองตอน คือพิสูจน์ค่าน้ำระหว่าง
พระไวยกับขุนช้าง และพิสูจน์ดูไฟระหว่าง สร้อยฟ้ากับศรีมาลา พิธีทั้งสองครั้งนี้ปรากฏว่า
ใช้พราหมณ์มาทำพิธี ดังหลักฐานที่ปรากฏดังนี้

การพิสูจน์ดูไฟระหว่างสร้อยฟ้าศรีมาลา

พราหมณ์ตรวจบาทแผลที่เท้านาง	ทั้งสองข้างบริสุทธิ์ไม่ชักสน
ไ้หนึ่งข้างวางไฟทั้งสองคน	พฤชาจารย์อ่านมนต์กันกระทำ
ส่งข้าวคอกคอกไม้ให้สองนาง	พราหมณ์ทั้งสองข้างบูชารำ
บายศรีบิทรพลีพิธีกรรม	เสกข้าสังเวชชิงเทวา
โอมองค์พระสยามภูวนาถ	องค์บรมพรหมานนาถา
พระจักร กฤษณ์ฤทธิรงค์ทรงศักรา	พระคงคาพระเพลิงเดือดถึงฤทธิ,
พระคเณศพระขันธกุมาร	มโหฬารพระพายกายสิทธิ์
โลกบาลบริหารทั้งสี่ทิศ	ขอเชิญมาสถิตที่ศนา
ทั้งเทวารักษ์ากำภูณัทร	ปฏิบัติบำรุงพระศาสนา

เสื่อเมืองทรง เมืองเรืองฤทธา พระหลักเมืองอยุธยาธาฤทธี
 เชิญมารับกระยาสังเวช ย่าเข้าค่ายโจทยจำเลยอันคนนิค
 ถ้าใครเท็จให้ไฟไหม้เป็นพิษ จงประจักษ์ศักดิ์สิทธิแก่ตาคน
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๒.๒ พิธีลงสร ในวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ได้กล่าวถึงพิธีลงสรขององค์ไวยว่า มีพราหมณ์เป็นผู้มากระทำพิธี ว่า

เมื่อนั้น	พระมหาบุญน้อยใหญ่
ต่างมุ่งคารองครองสไบ	จนได้คำลัทธิกริยา
ครั้นถึงจึงขึ้นบนปราสาท	นั่งอาสน์ตามหลั่นชั้น
ก็สรวลไสยเวทวิทยา	เป็นมหรามงคลสวัสดิ์
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๒.๒.๓ พิธีแต่งงาน หลักฐานที่ปรากฏบทบาทของศาสนาพราหมณ์
ในการแต่งงาน มีในวรรณคดี เรื่องพระอภัยมณีที่บอกไว้ว่า ให้พราหมณ์ทำพิธีเบิกบายศรีและ
เวียนเทียนด้วย คือ

นางกษัตริย์ตรัสชวนว่า จูณฤกษ์ พฤษภาเข้า เราจะเปิดชิงบายศรี

 มุโรหิตคิดเหินแวงสุวรรณ บังคมคัลส่งกษัตริย์ชัศติยา
 สุนทรภู

๒.๒.๔ การตั้งศาลเพียงตา - การตั้งศาลเพียงตาที่ปรากฏนี้
เมื่อครั้งจันทรซึ่งเป็นโจร เข้าปล้นบ้านขุนศรีวิชัย แต่ก่อนทำการปล้น ก็ไปตั้งศาลเพียงตาขึ้นก่อน

การตั้งศาลเพียงตาครั้งนี้มีการกล่าวคำชุมนุมเทวดา และเอ่ยชื่อพระผู้เป็นเจ้าทั้งสามของพราหมณ์ อันแสดงถึงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ที่เป็นค่านิยมของสังคมไว้อย่าง

นายจันทรทนต์โมหะวันทา ชุมชุมเทวดาทั้งแปดทิศ
พระอิศวรพระนารายณ์และพระพรหม โคกมโยคีฤาษีสี่ทิศ
ครูบาอาจารย์ชำนานฤทธสี่ พระจันทร์พระอาทิตย์เรืองฤทธิ์
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๓ บทบาทของลัทธิเทวนิยม ค่านิยมเกี่ยวกับลัทธิเทวนิยม ซึ่งเป็นที่มาของศาสนาอย่างแท้จริงนั้น เท่าที่ปรากฏในวรรณคดี ส่วนใหญ่จะมีบทบาทแฝงมาในรูปของความเชื่อต่อปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในชีวิต และเป็นสิ่งลึกลับ และเข้าใจว่าสิ่งลึกลับเหล่านี้ เป็นการกระทำของผีสิงเทวดา บันดาลให้เป็นไป และบางครั้งก็อาจจะบอกเหตุล่วงหน้าไม่ว่าดีหรือร้าย ความเชื่อต่าง ๆ ที่เป็นผลมาจากอิทธิพลของ ลัทธิเทวนิยม ที่มีบทบาทในวรรณคดีเช่น ความฝัน โชคลาง วิญญาณ โหราศาสตร์ ไสยศาสตร์ เป็นต้น

๒.๓.๑ ความฝัน ตามลัทธิโยคะ กล่าวว่า "เมื่อคนเราหลับจะเป็นระยะที่เจตुकออกท่องเที่ยว และเจตुकออกท่องเที่ยวนี้นี้แหละทำให้เราฝันไป... ทางพม่าก็เชื่อว่าคนเรามีเลียบยาอยู่ และเมื่อคนเราหลับ เลียบยา จะออกเที่ยว อันเป็นผลให้เราฝันไปและหากว่ามีเหตุให้ เลียบยา เข้าร่างเดิมไม่ได้ ก็ทำให้ผู้นั้นตายไป ทางจีนก็เชื่อว่าการที่คนเราฝันไปเป็นเพราะวิญญาณออกท่องเที่ยวเช่นกัน" (ประจักษ์ ประภาพิตยากร, ๒๕๑๔ : ๑๐๑-๑๐๒) และคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงมูลเหตุแห่งความฝันประการหนึ่งไว้ว่า "เกิดจากเทวดาพาสังหรณ์" (ประจักษ์ ประภาพิตยากร, ๒๕๑๔ : ๑๐๒)

ในวรรณคดีได้กล่าวถึงเรื่องความฝันไว้มาก และความฝันทุกครั้งที่ถูกกล่าวไว้นั้นเป็นไปตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง ๆ ทุกที ความฝันจึงเป็นสิ่งที่ช่วยผู้ฝันเตรียมใจไว้ให้พร้อม เพื่อเผชิญกับความจริงทั้งทางดีและทางร้าย ความฝันที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนได้แก่

เมื่อนางเทพทอง นางศรีประจัน และนางทองประศรีตั้งครุภัก ทั้งสามคนนี้ก็ฝันและรู้ล่วงหน้า ว่าลูกที่เกิดมาจะเป็นอย่างไร ก่อนที่นางพินจะพบกับขุนแผนก็ฝัน เมื่อขุนไกรจะถูกระหารชีวิต นางทองประศรีก็ฝัน นางศรีมาลากับพลายงามต่างคนต่างก็ฝันมาก่อนที่จะได้พบกัน เมื่อนางวันทองจะถูกประหารชีวิตก็มีความฝันบอกเหตุล่วงหน้ามาก่อน ความฝันที่กล่าวไว้ในเรื่องพระอภัยมณีซึ่งมีอยู่มากเช่นกัน ก็เป็นสิ่งที่บอกเหตุการณืล่วงหน้าก่อนเสมอ เช่นก่อนที่พระอภัยมณี จะหนีจากผีเสื้อสมุทร นางผีเสื้อก็ฝันร้ายมาก่อน นางเกษราก็เคยฝันก่อนที่จะพบกับศรีสุวรรณ เมื่อท้าวสิริราชพานางสุวรรณมาลีเที่ยวทะเลก็เป็นการกระทำให้ไปตามความฝันของนาง ส่วนในเรื่องรามเกียรติ์ ทศกัณฐ์ก็เคยฝันร้ายมาก่อนเมื่อขโมยนางสีดาไปไว้ และรู้ล่วงหน้าว่า จะรบแพ้พระราม ฯลฯ ความฝันในวรรณคดีที่กล่าวไว้แสดงให้เห็นว่า สังคมยอมรับว่า ความฝันคือความจริง แต่ไม่ได้บอกไว้ตรง ๆ ต้องตีความจากสัญลักษณ์จึงจะรู้ เช่น

ความฝันของนางทองประศรีตอนตั้งครุภัก

มาจะกล่าวถึงนางทองประศรี	นอนค้ำยสามิในเรือนใหญ่
นิมิตฝันนั้นว่าท้าวสหัสนัยน์	ถือแหวนเพชร เม็กใหญ่เหาะคัมภี
ครั้นถึงจึงยื่นแหวนนั้นให้	นางรับแหวนไว้ค้ำยหรรษา
แสงเพชรส่องวามปลาบเข้าตา	ตื่นผวาคว่ำท้าวปลุกผัวพลัน
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

คำทำนายฝันของนางทองประศรี

ฝันว่าไค้ข้ามรงค์วิเศษ	ของโกสิย์ตรีเนตรอันเจิดฉาย
เพชรรัตนอร่ามงามเพริศพราย	บรรยายว่าเป็นสิ่งมิ่งมงคล
จะมีครุภักภูนั้นจะเป็นชาย	คังทหารพระนารายณ์มาปฏิสนธิ
กล่าวหาญการณรงค์คงทน	ฤทธิรณปราบทั่วทั้งแดนไพร
ซึ่งว่าเพชรรัศมีศรีกล้า	ภายหลังจะได้เป็นทหารใหญ่

มียศศักดิ์เป็นพระยาข้าใช้

ร่วมพระทัยทรงธรรมพระพันปี

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ความฝันของนาง เกษราก่อนพบกับศรีสุวรรณ

ฉันฝันว่าวาสุกรีอันเกรียงไกร
เกี่ยวกระหวัดครีครอบอุราน้อง
ให้ร้อนรุ่มกมลจิตพิษภูขงศ์

เข้ามาในแท่นสุวรรณอันบรรจง
ฉันว่าร้องอยู่บนเตียงจนเสียงหลง
หมายความว่าปลงชีวาโคกาลัย
สุนทรภู์

คำทำนายฝันของนาง เกษรา

บุพผิงทรงอ่านอักษรพลัน
แม่นยำกับครีใครในนิมิต
แม่นยำร้ายผ่านคู่ภิรมยา

มีสำคัญว่างูหมู่ภูมภา
จะได้ชมสมสนิทเสนาหา
วาสนาพุ่งเฟื่องเรืองเจริณู
สุนทรภู์

ความฝันที่กล่าวนี้เป็นฝันดี แต่ความฝันครั้งดีครั้งร้าย และฝันร้ายโดยเฉพาจะมี
ปรากฏเช่นเดียวกัน คือ

ความฝันของทศกัณฐ์ เมื่อทำศึกกับพระราม

คืนนี้ไกรร้งราตรีตาล
ว่ามีพระยาแรงชาณุฉกรรจ์
บินมาแต่เบื้องบูรพทิศ
ข้ามมหาคงคาวารี

บันกาลนิมิตความฝัน
ชนนั้นชาวเมืองทั้งอินทรีย
ส่ำแดงฤทธิ์คั่งราชปักษี
ร่อนอยู่ตรงที่หน้าพระลาน

ปะกับแรงคำตัวกล้า
 คีกันโนกลางคึกนาค
 ตกลงยังพื้นปัดฟี่
 กลิ้งเกลือกเสือกสิ้นชีวลัย
 แล้วว่าเอากะลาน้ำมันยาง
 ยังมีหญิงหนึ่งพาลา
 น้ำมันแห้งสิ้นไส้ขวลิต
 พิษเพลิงร้อนทั่วอินทรีย์

อันมาปัจจิมทิศาน
 แรงคำตัวหาญนั้นเสียบชัย
 สกุนีไม่บินไปได้
 กลายไปเป็นรูปอสุรา
 ไล่ไล่วางลงเหลือหัตถา
 วึ่งเข้ามาจุกอักษิ
 กะลาไหมไฟคิมือฟี่
 ผืนนี้กร่ายประการใด
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

คำทำนายฝันของทศกัณฐ์

อันฝันนั้นว่ากะลา
 เชื้อไสนั้นได้แก่พระองค์
 เพลิงพลุ่งรุ่งโรจน์ลามไป
 อันหญิงซึ่งวิ่งมาจุกไฟ
 แร้งเผือกซึ่งโอบยบิเมา
 แร้งค่านั้นคือพระองค์
 จะไครณรงค์ราวี
 ผืนนี้มิไค้สถาวร

ไค้แก่งกลางกรุงไกร
 น้ำมันคือพระวงศ์น้อยใหญ่
 ไค้แก่นางนางสีดา
 ไค้แก่นางสามนักษา
 คือว่าพระรามจักรี
 ผู้วงศ์พรหมเมศเรืองศรี
 ค่ายสามีสีกานงลักษณ์
 จะร้อนทั่วลงกาอาณาจักร
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ความฝันของนางผีเสื้อสมุทรก่อนพระอภัยมณีจะหนี

พอม่อหุลกลับจิตนิมิตฝัน

ว่าเทวัญอยู่ที่เกาะนั้นเหาะเหิน

มาสังหารผลาญถ้ำระยำเป็น แก่งพะเนินทุ่งนางแหบวางวาย
แล้วอาลักษณ์ควักลวงเอาดวงเนตร ส้าแดงเคซเหาะกลับไปลับหาย
สุนทรภู

คำทำนายฝัน

พระพั่งนางพลางนึกคะนึ่งหมาย	ซึ่งฝันร้ายก็เพราะจิตเราคิดหนี
เห็นจะไปไค้ลลอรอกชีวี	แต่นางผีเสื้อนั้นจะอันตราย
.	
อันเทวณูนั้นคือมัจจุราช	จะหมายมาดเอาชีวิตริบยา

สุนทรภู

ความฝันของนางวันทองก่อนถูกประหารชีวิต

ฝันว่าพลัดไปในไพร เงื่อน	เลื่อนเบือนไม่รู้ที่จะกลับหลัง
ลคเลี้ยวเที่ยวหลงในคองรัง	ยังมีพิกษ์ร้ายมาราวี
ทั้งสองมองหมอบอยู่ริมทาง	พอนางคั่นป่ามาถึงที่
โคคตะครุบคาบคั่นไปทันที	แล้วฉกคร่าพารไปในไพร

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ความฝันทั้งสามครั้งที่กล่าวมานี้ ล้วนแต่เป็นฝันร้ายทั้งสิ้น ส่วนฝันครั้งที่สี่ฝันร้าย ไค้
แก่ฝันของนางสุวรรณมาลี ที่จะไค้คู่ครอง แต่ก็ต้องพลัดพรากจากเมือง และฝันของนางเทพทอง
ที่จะไค้ลูกชายอัปลักษณ์ แต่ร้ายรว คือ

ความฝันของนางสุวรรณมาลี และคำทำนายฝัน

โหรารับจับยามตามโฉลก	อุบายโยคยามจันทร์ เจ็ดชั้นฉาย
ลงกระดานหารคุณแล้วทูลทาย	ดึกกับร้ายราวครึ่งพอกึ่งกัน
ฝันว่าไค้ไปทะเลเที่ยวเร่ร่อน	จำจะจรจากไกลไอศวรรย์
แล้วขึ้นเกาะเหาะเหินเจริญครัน	จะลือลั่นโลกาทั้งธานี
ซึ่งทูลช่วงดวงแก้วแววสว่าง	คือคู่สร้างพระชิตามารศรี
จะไค้ชมสมสองครองบุรี	เป็นโมลีโลกาสถาพร
	สุนทรภู

๒.๓.๒ ลางสังหรณ์ เรื่องสังหรณ์เป็นความเชื่ออีกประการหนึ่ง ที่ถือว่าเป็นสิ่งบอกเหตุการณ์ล่วงหน้า ซึ่งมีทั้งลางดีลางร้าย ถ้าเป็นลางดีมักจะเรียกกันว่านิมิต ลางสังหรณ์นี้มักจะปรากฏในลักษณะต่าง ๆ กัน เช่น จิ้งจกร้องทัก ตุ๊กแกร้อง นกแสก ปีน่าน หรือ ตามองเห็นเป็นภาพต่าง ๆ ไปเอง สิ่งเหล่านี้มีปรากฏในวรรณคดีอยู่หลาย ตอน เช่น

สิ่งแวดล้อมเปลี่ยนแปลง ลางครั้งนี้เกิดขึ้นตอนที่พระรามถูกขับออกจากเมือง ครั้น เมื่อพระพรต พระสัตรุด เสด็จจากเมืองโกยฉมามายังอยุธยา ก็ให้เกิดสังหรณ์ใจ เพราะลักษณะสิ่งแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไป

อันนกไม้ซึ่งอยู่ริมทาง	เป็นลางวิปริตไปหมด
ทั้งชงฉานธงชัยธงรถ	จะปรากฏบอกสະบັคก็ไม่มี
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

แมงมุมตีกอ จิ้งจกทัก หนูถูก ก็คือเป็นลางสังหรณ์อีกอย่างหนึ่ง เช่นเมื่อขุนแผน ปีนกำแพงไปหานางลาวทอง, จนถูกลงโทษให้กักขังนางลาวทอง และขุนแผนต้องตระเวนไพร่ ก็มีลางล่วงหน้าว่า

สะกิดเจ้าลาวทองชวน้องฟัง	วังเวงวันหาวควิเวกใจ
หนูถูกจิ้งจกกระเจิงตก	แมงมุมทู่ทรวงอักษาคูไม่
วิปริตผิดนักตระหนกใจ	คงจะบอกเหตุให้ประจักษ์ตา
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ภาพลวงตา เมื่อครั้งที่ขุนรามอินทรา ถูกใช้ให้ไปจับขุนแผนนั้น มีนางบอกเหตุ เป็นภาพลวงตา คือ เมียของขุนรามอินทรา เห็นสามีของตนหัวขาด ผลที่สุดขุนรามอินทรา ก็ถูกฆ่าตาย

เมียบกมือไหว้แลไปดู	ไม่เห็นหัวตัวอยู่แค่เพียงบ่า
ตกใจวิ่งไปแล้วโศกา	พ่อฟังเมียว่าอย่าเพ่อไป
เคินมาเมื่อตะกี้ไม่มีหัว	ตัวเมียนี้เห็นเป็นข้อใหญ่
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ผลการเสี่ยงทาย เมื่อครั้งที่ขุนแผน พลายงาม ยกทัพไปปราบเจ้าเมืองเชียงใหม่ นั้น เจ้าเชียงใหม่ได้ให้แสนศรีเพชร เป็นผู้ยกมารับทัพของขุนแผนด้วยญี่หนึ่ง ก่อนที่แสนศรีเพชร จะยกทัพมานั้น ก็ได้เสี่ยงทายก่อน ก็ปรากฏเป็นลางว่าจะแพ้

หยิบเครื่องอาว่นยาเอามาไว้	เพชรกล้างลงไปในแม่น้ำ
ประจวบเคาะพลั่วอาบพลัน	ดูสำคัญในทีจะมีลาง
ถ้าจะเกิดอันตรายวายชีวิตร	ในมิตน้ำแดงเป็นแสงผาง
ถ้าไม่ชนะไม่แพ้แต่ปานกลาง	น้ำเป็นอย่างส้างลงละลาย
ถ้าจะไม่เสียแก่ข้าศึก	น้ำเลื่อมดังผลึกวิเชียรฉาย
ครั้งนั้นซำคชันษาชะตาตาย	นิมิตสายชลชีเป็นสีแสด
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๓.๓ ไสยศาสตร์ ความเชื่อทางไสยศาสตร์เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นมาจากความกลัว ผีสางเทวดา คือ "มนุษย์ดั้งเดิมเมื่อประสบภัยธรรมชาติ ไม่สามารถจะต่อสู้ต้านทานได้ ก็นึกเอาว่า เป็นเพราะผีหรือเทวดา ซึ่งมีอำนาจอยู่เหนือคนเป็นผู้นับถือน และเป็นกรรมคาอยู่เอง จะต้องหาทางป้องกัน และขจัดปัดเป่าเหตุนั้นให้พ้นไปเสียด้วย ...หนทางป้องกันก็คือใช้เล่ห์กระเท่ห์ด้วยวิธีเสกคาถาอาคม หรือลงเลขยันต์ เพื่อไม่ให้ผีหรือตัวอุบาทว์จริงไร เข้ายุ่งยากกับตน หรือถ้าเข้ามาแล้ว... ก็ต้องหาวิธีขับไล่ไล่ส่งไปให้พ้น" (อนุমানราชชน, พระยา, ๒๕๐๒ : ๔๒)

ความเชื่อทางไสยศาสตร์ที่กล่าวนี้มีปรากฏในวรรณคดีเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเสภาขุนช้างขุนแผน แสดงให้เห็นว่า ความเชื่อทางไสยศาสตร์เป็นค่านิยมของสังคมสมัยนั้น อย่างมากทีเดียว มีทั้งเรื่องราวของคลังและคาถาอาคม เช่น

(๑) เรื่องราวของคลัง เมื่อสุทศศรรบกับผีเสื้อยักษ์ ก็ได้เรื่องราวไปอย่างหนึ่งคือ แก้วดาผีเสื้อ ซึ่งเทวดามอบให้ว่า

ท่านช่วยล่อแค่ออไฉนได้มา	เราจะฆ่าตัวนายให้วายชนม์
จึงว่าแก้วแววตาทั้งขว้าย	ไปก็กายสารพัดไม่ชักสน
บังเกิดแรงแข็งณรงค์ทั้งคงทน	ถ้าจับคนเข้าก็อ่อนหย่อนกำลัง
	สุนทรภู

ไม้เท้ากายสิทธิ์ของสุทศศรรที่ถามมอบให้ก็เป็นเรื่องราวอย่างหนึ่ง เพราะป้องกันภัยอันตรายได้

พระบอกพลางทางประทานไม้เท้าทิพย์	ไปทางนี้ดีคิมนิคุณัน
สำหรับมือถือไว้อย่าให้ห่าง	เปรียบเหมือนอย่างศรแดงพระแสงขรรค์
ทั้งแคล้วคลาดศาสตราสารพัน	ประกอบกันผีสางประจางความ
	สุนทรภู

เมื่อขุนช้างจะตามนางพิมไปในป่า เมื่อครั้งขุนแผนพาหนี ปรากฏว่าขุนช้างได้ใช้
เครื่องรางป้องกันตัวตั้งหลายอย่าง เช่น พระปรอท ลูกไชคันทองแดง ไช้เบิกหิน
ตะกรุด พระควัม และยันต์

ขุนช้างรับพรมาหากลาง	จัดแจงแต่งตัวนุ่งยก
เข็มขักรักดอกแล้วโจงหาง	ผูกตัวเข้าเป็นพรวนลวนเครื่องราง
พระปรอทชอกหว่างมงคหลวง	ลูกไชคันทองแดงกำแพงเพชร
ไช้เบิกเป็นหินขมิ้นผง	ตะกรุดทองของท่านอาจารย์คง
แล้วมององค์พระควัมล้ำจิ้งจิง	ลงยันต์ราชะปะท้ายทอย
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เครื่องรางของขุนแผนที่สำคัญมากก็ได้แก่ คาบฟ้าฟื้น และกุมารทอง

(๒) คาถาอาคม การใช้เวทมนต์ หรือคาถาอาคมในทางไสยศาสตร์
ก็มีจุดประสงค์เช่นเดียวกับการใช้เครื่องรางของขลัง คือเพื่อป้องกันอันตราย และเพื่อความ
เป็นสิริมงคลแก่ตน เรื่องคาถาอาคมนี้ในกลอนเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนพลายงามเรียน
วิชาไ้กล่าวไว้ชัดเจนมากคือ

อันเรื่องราวกล่าวความพลายงามน้อย	ค่อยเรียนร้อยเรียนรู้ครูทองประศรี
ทั้งขอมไทยไ้สั่นก็ยินดี	เรียนคัมภีร์พุทธเวทมนต์
บัดมั่งตั้งวันระบัดตลอด	แล้วถอนถอดกฎต้องเป็นล่องหน
หัวใจกริทธิทธิเจ เสน่หัดกล	แล้วเล้ามนต์เสกขม้นกินน้ำมัน
.	
มหาหมื่นยืนยงคงกระพัน	ทั้งเลขยันต์ลากเหมือนไม้เคลื่อนคล้าย
แล้วทำหัวใจอิติปิโส	เสดะไช้ตรวนไ้ดั่งใจหมาย
สะกดคนมนต์จิ้งจังกำบังกาย	เมษนายสุรย์จันทร์ขยันดี

ทั้งเรียนธรรมฐานนิพพานสูตร ร้องเรียกภูตพรายปราบกำหราบผี
 ภูตพญาคูณหน้าเขาราวี ทองประศรีสอนหลานชำนานูมา
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ในวรรณคดีเรื่องพระอภัยมณีตอนย่องตอคเข้าสะกดทัพ พระอภัยมณีก็เป็นการใช้เวทมนต์
 คาถาสกดให้คนหลับ และตัวเองก็หายตัวได้

ย่องตอครบกลับกลายแล้วหายนิบ กว้างคืบโคกไปไกลหนักหนา
 ลงจากป้อมค้อมมองแล้วย่องมา เห็นโยธาทัพลี้ภัยยังครึกครื้น
 เข้าแฝงเงาเป่ามนต์คนทั้งหลาย เปรียบเหมือนทรายซัดคาไม่ฝ่าฝืน
 บ้างล้มหลับทับทอกกระบอกปืน ภูตาศึกคืบเค้นเหี่ยวลคเลี้ยวมา
 สุนทรภู่

ส่วนในวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ คาถาอาคมที่เข้มากที่สุดก็คือ การแปลงกาย เช่น
 มาริศ เบญกาย ทุมมาน อินทริศ ทศกัณฐ์ ก็ล้วนแต่สามารถแปลงกายได้ทั้งนั้น
 เมื่อพลายงามอาสาไปรบเจ้าเมืองเชียงใหม่ จมื่นศรีก็เคยให้ทดลองเวทมนต์คาถา
 ในครั้งนี้พลายงามได้ทดลองวิชาแปลงกายและหายตัวให้ดู คือ

ว่าแล้วยกมือขึ้นไหว้ครู	ให้สิ่งสูงแล้วอ่านพระคาถา
หายตัวไปพลันมิทันช้า	ต่อหน้าคนผู้อยู่ทั้งนั้น
พระหมื่นศรีก็อยมีน้ำใจมา	หัวเราะระอาเออเช่นนี้ศิษย์
พอจะเอาการไค้ไม่เสียพันธุ์	คลายเวทผูกกันเลิกดูกลยา
เจ้าพลายก็คลายให้คนเห็น	กลับเป็นเสือโคร่งตัวคร่าคร่า
โศทะหมื่นยืนหยดคัคคากา	ท่าท่าเหมือนจะโคกโลดไล่คน
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

(๓. เสน่ห์ยาแฝด การใช้เสน่ห์ยาแฝด เป็นเรื่องไสยศาสตร์อีกอย่างหนึ่ง ที่ทำให้ผู้หลงรักตก มีปรากฏในเรื่อง พระอภัยมณี และเสภาขุนช้างขุนแผน เสน่ห์ยาแฝดที่กล่าวไว้ในเรื่องพระอภัยมณีคือเมื่อนางละเวงคิดทำศึกแก้แค้นเมืองผลึกตามคำแนะนำของบาทหลวง และได้แนะนำวิธีการทำเสน่ห์ยาแฝดให้

ให้ลูกสาวเจ้าลังกาแล้วอาจารย์ ก็บอกการกลเสน่ห์ชาย
 เสกสุคนธ์ปณยาแก้วตามนุษย์ แม้นบุรุษเห็นพักตร์รักไม่หาย
 ยิ่งถูกมือหรือว่าได้เข้าใกล้กาย คนนั้นตายด้วยได้เพราะใจรัก
 สุนทรภู่

ในขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการทำเสน่ห์ยาแฝด เมื่อสร้อยฟ้าต้องการให้พระไวยหลงรักจึงให้เถรชวาคทำให้ และทำให้พระไวยเกลียดศรีมาลาด้วย

847 - 111

ครานั้นเถรชวาคราชครู	พิเคราะห์ดูปรีเปรมเกษมสำนัด
หยิบขี้ผึ้งปากผีมามินาน	เอาเจ้าทรายมาประสานประสมกัน
ลงอักษร เสกซ่มแล้วอวมณ	เป่าด้วยอาคมแล้วจึงปั้น
เป็นสองรูปรางเรียงไว้เคียงกัน	ชักยันต์ลงชื่อศรีมาลา
อีกรูปหนึ่งลงชื่อคือพระไวย	เอาหลังติดกันไว้ให้ห่างหน้า
ปักหนามแทงตัวหัวกายา	แล้วผูกตราส่งมันชนันไว้
ซ้ำลงยันต์พันด้วยใบเตารั้ง	ให้เณรจิวไปยังป่าช้าใหญ่
แล้วปั้นรูปสร้อยฟ้ากับพระไวย	เอาใบรักซ้อนใส่กับเลขยันต์
เณรนั่งบริกรรมแล้วซ้ำเป่า	พอต้องสองรูปเข้าก็พลิกพัน
หันหน้าคว่ำกอกันพลัน	เอาสายลิลิจูเข้ากระแสนไฉ่ครึ่งตรา
รูปนี้ฝังไว้ใต้พื้นนอน	ไม่ข้ามวันก็ร้อนลงมาหา
แล้วเสกแป้งนํ้ามันจันทร์ทา	ประสมด้วยว่นยาน้ำมันพราย
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๓.๔ โหราศาสตร์ ความเชื่อทางโหราศาสตร์ เป็นความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งลึกลับอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งกล่าวถึงโชคชะตาราศี โชคดี เคราะห์ร้ายของมนุษย์ และความเป็นไปในสังคม บทบาทของความเชื่อทางโหราศาสตร์ ทำให้มนุษย์มีความระมัดระวังในการทำกิจการต่าง ๆ ให้เกิดความเป็นสิริมงคลแก่ตน เพราะถือว่าจะช่วยให้ออกห่างจากภัยพิบัติต่าง ๆ พฤติกรรมที่แสดงออกก็คือ การถือฤกษ์ยามในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ หลักฐานความเชื่อนี้มีปรากฏในวรรณคดีอย่างมากมาย ตามค่านิยมของสังคม เช่น เมื่อพาสีกับนางคารา จะทำพิธีลงสรงองค์ ก็ให้โหรดูฤกษ์ยามก่อนเพื่อป้องกันภัย

เมื่อนั้น	พระยาพานรินทร์ เรื่องศรี
.	
จะใคร่ให้ลงสรงสาคร	ภูธรจึงมีประกาศิต
แก่โหราผู้ดูนิมิต	จึงพินิจฤกษ์ยามเวลา
ภูจะทามงคสรงสนาน	องค์พระกุมารโอรสา
ที่ในเม่นน้ำมมนา	อย่าให้มีเหตุเภทภัย
บัดนั้น	จึงชวนโหราผู้ใหญ่
รับสั่งลูกท้าวหลานัน	ก็ขับไล่ไปตามคัมภีร์
เสร็จแล้วประณตบทบงส์	ทูลองค์พระยากระเป๋ศรี
ซึ่งจะลงสรงขลชี	ฤกษ์ก็ยังอีกสามวัน
สีลิบเอื้คโคโขคอสุรินทร์	ปลดออกทั้งทักทินมชน
แม่นยำพันเวลานั้น	สุริยันอรุณจะมีภัย
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

เมื่อท้าวอัชบาลจะมอบราชสมบัติให้ท้าวทศรถ ก็ได้ให้โหรดูฤกษ์ยามก่อน

ครั้นถึงขึ้นนั่งบัลลังก์รับ

ตรัสสั่งชวนโหรทั้งสี่

จงเร่งหาฤกษ์วันดี

.

บัดนั้น

รับสั่งแล้วจับเอากระดาน

ก็เห็นพร้อมกันทั้งสี่

พูดว่าศุภฤกษ์ยามชัย

ต้องในครุระหนักบุญชร

ราหูเป็นสิบเอ็ดเกล็ดคัน

ฤจะมอบบุรีพระโอรส

.

ขุนโหรปรึกษากล้าหาญ

ตั้งเกณฑ์อวมานคำฉนวนไป

นับนิ้วชูลีบังคมไหว

อีกเก้าวันจะได้คืนัก

ทั้งพระเคราะห์โคจรโคจร

ถึงที่อัครราชเทวัญ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

เมื่อครั้งที่พระอภัยมณีถูกผีเสื้อสมุทรลักตัวไป พราหมณ์เหล่านั้นก็ได้ใช้วิชาความรู้ทางโหราศาสตร์ ตรวจดูฤกษ์ยามก็รู้ได้ทันทีว่า พระอภัยมณีเป็นเคราะห์ แต่ไม่ถึงตาย

เจ้าसानคนฉลาดเฉลียวตอบ

พี่ได้ครุรู้เรียนตำรามา

แล้วนับนิ้วนิ่งนั่งตั้งสติ

ทั้งสมจันทกาลาพยากรณ์

อย่าครวญคร่ำรำพึงถึงพระพี่

เขาอุปถัมภ์คำชูลู่สบาย

พอคิดชอบอย่างนี้คืนักหนา

จะจับยามสามคำให้แน่นอน

คามลัทธิเรียนรู้อันครูสอน

เห็นแน่นอนแม่นยำแล้วทำนาย

มีสตรีพาไปคังใจหมาย

พอเคราะห์คลายเห็นจะพบประสพกัน

สุนทรภู

ในวรรณคดีเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผนก็มีหลักฐานที่แสดงความเชื่อทางโหราศาสตร์ไว้มากเช่นกัน และแสดงหลักฐานยืนยันความจริงไว้ด้วย เช่น เมื่อนางวันทองถูกบังคับให้ประหารชีวิตนั้น ขุนแผนได้ดูฤกษ์ยามแล้วก็รู้ว่า ถ้าพลางงามไปขอพระราชทานอภัยโทษก็จะได้รับอภัย แต่นางวันทองก็ต้องตายอยู่นั่นเอง ซึ่งก็ตรงตามคำทำนาย

ครานั้นขุนแผนแสนสะท้าน	หึงลูกคิดอ่านก็เห็นได้
แต่ครั้งรับยามดูใจ	จึงว่ากับพระไวยพ่อพลายงาม
อัฐกาลพลชกอยู่หนักหนา	พ่อว่าประหนึ่งจะชิงห้าม
เจ้าจะไปพูดขอร้องก็ตาม	ในยามว่าองค์พระทรงชัย
เจ้าไปพูดขอโทษคงโปรดแน่	แต่แม่เจ้าหาพ้นจากตายไม่
ดูหน้าหน้าก็นวลจนบรรลือ	จะไกลในเวลาเช้าสี่โมง
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

สถาบันสันตนาการ ✧

"สถาบันสันตนาการ หมายถึงวิธีการจัดให้ผู้คนในสังคมหนึ่ง ๆ ใฝ่มีการพักผ่อนหย่อนใจ เป็นการผ่อนคลายทางร่างกายและสมอง ซึ่งเป็นวิธีการที่ยอมรับปฏิบัติกันในสังคมต่าง ๆ เช่นนี้จัดว่าเป็นสถาบันหลัก ส่วนสถาบันย่อยได้แก่ การเล่น และกีฬาต่าง ๆ การร้องรำทำเพลง คนตรี และการละคร" (ประสาธต์ หลักศิลา, ๒๕๑๔ : ๒๓๔)

สันตนาการในปัจจุบันเป็นเรื่องที่มักจะคำนึงถึงผลทั้งทางร่างกายและจิตใจ คือกล่าวกันว่า "ช่วยส่งเสริมให้บุคคลได้พัฒนาองคมาทางร่างกายให้มีความแข็งแรง สมบูรณ์ มีสมรรถภาพทางกายที่ดี มีสุขภาพทางจิตที่แจ่มใสร่าเริง มั่นคง สดชื่น" (จรินทร์ ธานีรัตน์, ๒๕๑๔ : ๓๔) แต่ทั้งนี้ก็มีหลักยึดถืออยู่ว่า ต้องเป็นกิจกรรม "ที่กระทำโดยความสมัครใจ ไม่มีการบังคับ และได้รับความพึงพอใจและเพลิดเพลินใจ จากกิจกรรมนั้น เป็นหลักสำคัญ" (จรินทร์ ธานีรัตน์, ๒๕๑๔ : ๒๑)

หลักฐานเกี่ยวกับสถาบันทางสันตนาการที่ปรากฏในวรรณคดีสะท้อนให้เห็นว่า สังคมไทยสมัยนั้น จัดกิจกรรมสันตนาการขึ้นโดยคำนึงถึงผลทางกายใจเป็นสำคัญ การจัดกิจกรรมสันตนาการที่มีไม่ว่าโอกาสใด ไม่ได้กล่าวไว้เลยว่า เพื่อผลทางกายหรือสุขภาพทางกาย แต่จะกล่าวถึงความสนุกสนานเบิกบานใจเป็นสำคัญ แม้จะมีกิจกรรมบางอย่างประเภทกีฬา เช่นมวยปล้ำ แต่ก็จัดขึ้นเพื่อความสบายอกสบายใจของผู้ชมมากกว่าจะคำนึงถึง

สุขภาพทางกายของผู้เล่น แต่ค่านิยมทางสันตนาการของสังคมในสมัยนี้ก็ยังมีมาก เพราะได้กล่าวไว้ว่า แม่แต่เด็ก ๆ ก็มีสันตนาการของตนเอง เช่น ขุนช้างขุนแผน และนางพิมได้เล่น หุ่นขาว หุ่นแดง ทำบุญให้ทานกันเมื่อสมัยเป็นเด็ก ๆ แม้แต่การกล่าวถึงเรื่องผีสิง ก็ยังนิยมการละเล่นกันในหมู่พวกผี เช่นผีที่รักษานางศรีมาลา ตอนถูกนางสร้อยฟ้าทำเสน่ห์ ก็มีการเล่นเพลงปรบไต่กันเป็นที่สนุกสนาน แม่แต่ในหมู่โจรขณะที่ทำการปล้น ดังเช่นเมื่อครั้งจันทรปล้นขุนศรีวิชัย ก็ยังมีอารมณ์สนุกสนาน ให้นางเทพทองและขุนช้างเต้นรำให้ดู ส่วนเทวคาและพระมหากษัตริย์นั้น ปรากฏว่ามีกิจกรรมเพื่อความบันเทิง อยู่เป็นประจำมิได้ขาด ซึ่งมักจะ เป็นประเภทขบร้อง ฟ้อนรำ และประโคมดนตรี กิจกรรมประเภทนี้เป็นประเภทที่ให้ความเพลิดเพลินทั้งผู้แสดงและผู้ชม เพราะเมื่อกล่าวถึงการจับระบำรำฟ้อนของเหล่า นางฟ้า เทวคา บางโอกาสก็เป็นการละเล่นสนุกสนานกันเพียงในหมู่คนเท่านั้น

นอกจากนี้วรรณคดียังมีหลักฐานให้เห็นว่า กิจกรรมสันตนาการที่จัดขึ้น เพื่อให้ได้รับความเพลิดเพลินนั้น อาจจัดกันได้หลายโอกาส คือเมื่ออยู่กันภายในบ้านในครอบครัว ก็สามารถจัดกิจกรรมสันตนาการได้ เช่น ขุนช้างขุนแผน เสการอการส่งตัวนางพิม พลายชุมพลเล่นหมากรุกกับพระไวย แม้แต่การออกศึกสงครามก็สามารถจัดกิจกรรมสันตนาการได้ เช่น การชมธรรมชาติระหว่างเดินทาง ยิ่งถ้าหากว่ามีงานเทศกาล หรืองานประเพณีชีวิตอย่างหนึ่งอย่างใด ก็ถือว่าเป็นโอกาสอันสำคัญยิ่ง ที่จะจัดให้มีสันตนาการขึ้น ยิ่งกว่านั้นการจัดสันตนาการยังมีหลักฐานว่า นิยมทั้งในยามที่สบายอกสบายใจอยู่แล้ว และในยามก้มอกก้มใจอีกด้วย เช่นเมื่อจัดงานศพวันทองก็มีกิจกรรมสันตนาการ เมื่อพระรามอภิเษกก็มีกิจกรรมสันตนาการ

หลักฐานต่าง ๆ ที่ปรากฏในวรรณคดีมีดังนี้

๑. ประเภทของกิจกรรมสันตนาการ

๑.๑ การชมธรรมชาติ การชมธรรมชาติเป็นกิจกรรมสันตนาการที่มีการกล่าวถึงมากในวรรณคดี ทั้ง ๓ เรื่อง มีทั้งชมป่า ชมเขา ชมสวน และชมทะเล ฯลฯ

ท้าวคนขรรค์ชมสวนในเมืองไถยเกษ

ลคเลี้ยวเพียวชมรุขชาติ	คอกณลรา คามสา มา
ม่วงปรางมะฆางพะวา	น้อยหนาร้อยดินอินจัน
ลำควนบุณนาคสาวหุค	ชาตบุษย์สุกรมเมสวรงค์
ยี่สุนสารวิมลวิสัย	พิกันภูหลาบจำปี
มังกุกละมุคสีคา เพื่องไฟ	ทุเรียนลำไยลิ้นจี่
लगงสาตกาคทุมกะดุมพี	แห้วหัวสาสีประยงค์
อินทนิลนางแย้มโยทะกา	สนสร้อยสร้อยพ้ามหาหงส์
ช่อนฐ์อัญชันคันทร่ง	กาหลง เกดแก้วเป็นแฉวไป
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

สุกสาคร ฆมทะเลเมื่อตามหาพระอภิยมณี

ฝ่ายพระหน้ฌร เมศร์ เกศกษัตริย์	โสมนัสในอารมณ์ค้ายสมหวัง
ขึ้นบาทสี่ที่สุวรรณเหนือบัลลังก์	พระน้องนึ่งแนบข้างไม่ห่างกัน
ลมเป็นเย็นเห็นมัจฉาขึ้นคลาคล่ำ	บ้างผูกคำอุชชวนกันสรวลสันต์
เผ้าทับยี่ฟ้าจามสารพัน	ว่ายนั่นปลาอะไรใหญ่เต็มที
พระบอกล้องสองราประสาเด็ก	นี่ปลาเล็กคอกนจะมารศรี
ว่ายข้างนอกคอกมันเท่าเขาคีรี	ว่ายเหล่านี้ชีวิตปลาเล็กน้อย
แล้วชวนหมู่สัตว์ปศุสัตว์	หัวเป็นคนข้างท้ายกลายเป็นหอย
เพียวเก็บกินกินสลุคขึ้นบุคลอย	พระน้องน้อยชมเพลินเจริญใจ
.....	
พระพี่น้องสององค์ทรงพระสรวล	ต่างชีชวนชมปลาหลากหลาย
ทั้งเสรีพลสกลไกร	สำราญใจจรมาลิบหัววัน
	สุนทรภู

สมเด็จพะพันวสาขมป้า

พระเสด็จโดยทางพนมมาศ
 ชื้อชิดมิดแสงพระสุริยง
 นกแก้วจับคันตุ้มกาพลอด
 สาลิกาจับเกศเข้าบังใบ
 วาญักจับกิ่งแสงพัน
 เค้าโม่งจับโมกแล้วเมียงดู
 นกเขาจับช้อยขันกลอง
 ค้อนหยอจับเหียงเรียงราย

ขมเถินเนินสะอาครมระหง
 วิทหงส์ร่อนร้องระวังไพร
 นกกรอกจับเงาคำสิงใหญ่
 เขาไฟจับคันรกฟ้าดู
 เบญจวรรณจับหว่าอยู่เคียงคู่
 กระดุมพู่จับบนคันโพบาย
 คุเหวร้องจับหว่าแล้วมันนาย
 กระสาจับกระสังสำหมายปองปลา
 พระบาทสมเด็จพะพุทธเลิศหล้านภาลัย

ขุนแผนชมสวนไม้คอกบ้านขุนช้าง

รวรสเกสรเมื่อก่อนคืน
 กระจ่างแฉวแก้วเกศพิรุณแกม
 สมอรัศมีทรวงสมละไม
 ตะโกนาหึ่งถึงประคับยอด
 บ้างผลิออกออกช่อขึ้นรูชัน
 ยี่สุ่นกุหลาบมะลิซ้อน
 ลำควนกวานใจให้โคลคลา

ขึ้นขึ้นลมชายสบายใจ
 ยี่สุ่นแหมมะสังคักดูไสว
 ตะขบช้อยคักไ้วจังหวะกัน
 แหงทวยทอคอินพรหมเมศวรรค์
 แสงพระจันทร์จับแจ่มกระจ่างตา
 ช่อนฐกถูลิ้นถวิลหา
 สาวหยุดหยุดช้ำแล้วเย็นชม
 พระบาทสมเด็จพะพุทธเลิศหล้านภาลัย

๑.๒ การดำสั้ว

มีกล่าวไว้ในเสภาขุนช้างขุนแผนว่า สมเด็จพระพันวาซึ่งเป็นกษัตริย์ ได้ออกล่ากระบือที่จังหวัดสุพรรณบุรี

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงภพ
 ค่ายช้างช้างทางสุพรรณบุรี
 จึงคำรัสตรัสสั่งขุนศรีวิชัย
 บอกอ้ายขุนไกรใจฉกรรจ์
 อีกห้าวันจะออกแรมไพร

ปรารภประพาสพนาศรี
 ว่ากระบือเถื่อนเมื่อมาครัน
 มึงเร่งกลับไปสุพรรณนั้น
 ให้คุมไพร่พลมันไปเตรียมการ
 ล้อมล้อมหิงสาเกล้าหาญ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๑.๓ กีฬาในร่ม ในเสภาขุนช้างขุนแผนได้กล่าวไว้ว่า มีการเล่นหมากรูกันในยามว่าง เช่น เมื่อขุนช้างเป็นความกับขุนแผน โดยต้องส่งนางพิมให้ขุนแผน เมื่อกลับขึ้นมาก็เล่นหมากรูก่ก่ก่ก่ ปลายชุมพลก็เคยชวนพระไวยเล่นหมากรูกันในยามว่าง เช่นกัน คือ

ตอนขุนช้างเล่นหมากรูกี่ว่า

จะกล่าวถึงเจ้ามารล้านขุนช้าง แต่เป็นความตามนางหาไค้ไม่
 หังเสียทรัพย์ยับเป็นเข็ญไป นอนใคร่ครวญคะนึ่งถึงวันทอง

.

.

ณลุนไฉนใจออกไปนอกห้อง ร้องเรียกศรพระยาไปไหนหาย
 ขึ้นมาเล่นหมากรูกให้ทุกซัดลาย ศรพระยาหน้าหงายเคามาเร็ว
 เทหมากรูกออกมาม้าโคนตั้ง ขุนช้างอย่างม้าพลั้งตาโป่งทวา
 ที่ม้วนกินขุนศรพระยา พ่อเจ้าชาขอโทษไปรคไถ่ตัว

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ตอนพระไวยเล่นหมากrukกับพลายชุมพลมีว่า

วันเมื่อจะก่อเกิดกำเนิดเชษฐ	พระหมื่นไวยนั่งเล่นตะวันม้าย
ที่หอหนึ่งลมเย็นเห็นสบาย	กับเจ้าพลายชุมพลผู้นองยา
ชุมพลหยิบกระดานกลามาพลัน	เล่นหมากrukพนันกันหรือชา
แพ้วไวยฉนั้นจะให้ถอนขนตา	ถ้าหากแพ้แพ้ข้าจะว่าไร
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๑.๘ การทำสวนดอกไม้และเลี้ยงสัตว์ไว้ดูเล่น หลักฐานเรื่องนี้ปรากฏในเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผนว่า ที่บ้านของขุนช้างนั้น มีการทำสวนไม้ดอกและเลี้ยงปลาไว้ดูเล่น เพื่อความเพลิดเพลินก่าย เมื่อขุนแผนไปพำวันทองหนีก็ยังได้หยุดชมอยู่ครู่หนึ่ง และเมื่อนางวันทองจะจากไปก็ยังไคร่รำพึงรำพันถึงสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้

ถึงกรงนกขุนทองอยู่ทั้งคู่	นกโนรีแขวนอยู่ที่เคียงตั้ง
นกเอ๋ยเคยเสียงเสนาะกัง	ฟังขึ้นเชยชมอารมณ์นาง
ขุนช้างเรียกว่าแม่วันทอง	สาธิตาเจ้าก็ร้องอย่างนั้นบ้าง
แต่นี้เข้าเย็นจะเว้นวาง	ครวญพลางทางตามขุนแผนมา
ถึงกลางนอกชานละลานจิต	ตะลึงกึกดังเลอูเคหา
แล้วชำเลื่องเยื้องย่างถึงอ่างปลา	ชะโงกหน้ามือช้อนมาชมดู
กลมกลมสมอย่างตละบัน	บ้างว่ายหันเหวี่ยงหางกระทั้งชู
ถึงกระดางต้นไม้ชายคา	เป็นคู่คู่ชู้ช้อรชร
มะขามโพรงโค้งคู้เป็นข้อคอก	ผักกรอกแห่งเกราะกะเทาะลอน
จันทน์หอมจันทน์คณาจะลาจร	มะลิซ้อนช่อนช้อยอยู่จงคี
ลำควนเอ๋ยจะควนไปก่อนแล้ว	เกศแก้วพิรุณยี่สุนสี
จะโรยร่างห่างสิ้นกลิ่นมาลี	จำปีเอ๋ยก็ปีจะมาพบ
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๑.๕ การขับร้องพ่อน้ำและคนตรี กิจกรรมสันตนาการประเภทนี้ มีกล่าวถึงบ่อย ๆ เกี่ยวกับเรื่องนางฟ้าเทวดา และ ในพระราชวัง เช่น การร่ายรำของนางฟ้าเทวดาในเรื่องรามเกียรติ์

จึงจับระบำร่าย	ทอดกรายกรีกกรายทั้งซ้ายขวา
รำเรียงเคียงชิดเข้ามา	เลี่ยมลอคสอควาทุกนาง
แล้วกลับร่ายรำท่าที่	แทรกเปลี่ยนเสียดสีมิให้ห่าง
ยั่วเย้าเคล้าคลอกันทาง	พลางแนบแกมกลบนา
ฉวยฉุกยุคนางเบื่องซ้าย	ย้ายเป็นหยอกนางข้างขวา
รื่นเริงมันเทิงทุกเทว	ควยฝู่นางฟ้าวิลาวัลย์
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

เมื่อครั้งขึ้นทูลไต่พระราชนานพร นี้อธิษฐาน แล้วเที่ยวฆ่าเทวดานั้น พระนารายณ์ ก็ได้แปลงเป็นเทพธิดามาปราบโดยการชวนนันทกร่ายรำ เพราะนางบอกว่าตัวเองเป็นนาง ระเบียบ่า จึงชอบรักกับผู้ที่รักได้เหมือนนาง ข้อความตอนนั้นมีการแสดงท่าว่าไว้ว่า

เทพนมประณมพรหมสี่หน้า	สอสร้อยมาลาเชิดฉิน
ทั้งกว้างเค้นคองหงส์บิน	กินรินเสียบถ้ำอำไพ
อีกช้านางนอนภมรเคล้า	ทั้งแซกเต้านาสาเพียงไหล
เมขลาโยนแก้วแววไว	มยุเรศพ่อนในฉมพร
ลมพัดยอกคองพรหมนิมิต	ทั้งพิสมัยเรียงหมอน
ย้ายท่ามัจฉาชมสาคร	พระสีกรขวางจักรฤทธิรงค์
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ในวรรณคดีเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผนได้กล่าวถึงความเป็นอยู่ของสมเด็จพระพันวษา

ไว้ดังนี้

จะกล่าวถึงพระองค์ทรงสวัสดิ์ พูนพิพัฒน์บุญโอบุสโมสร
 ไสยาสน์เหนืออาสน์อลงกรณ์ ในที่แท่นบรรจรณ์อันพรายพรรณ
 ทรงสัปดาห์เรียงเสียงขับกล่อม สะพรุ้งพร้อมสาวสุรางค์คังนางสวรรค์
 บำเรอราชบาทงสู่พระทรงธรรม เกษมสันต์สำราญหฤทัย
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อครั้งพระรามและนางสีดาจักสมโภช พระมงกุฏ และพระลพ ก็มีหลักฐานถึง
 กิจกรรมสันตนาการทางขับร้องพ้องร่ำหลายประเภท คือ

บัดนั้น	ฝ่ายการมโหรีสพทั้งหลาย
โชนหุ่นละครหญิงชาย	บ้างเยื้องกายกรีกกรพ้องร่ำ
ทั้งโม่งครุ่มเทพทองปรบไกว	หกดะเมฆเทงวิสัยมวปล้ำ
ไต่ลวดคลอขว้างระเบงระบำ	มถูร่าฉาฉาชาตรี
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

เมื่อครั้งทศกัณฐ์เลี้ยงต้อนรับมังกรกัณฐ์ เพื่อขอร้องให้ช่วยออกรบ ก็มีหลักฐาน
 แสดงถึง การขับร้องพ้องร่ำ และดนตรี ว่า

ฝ่ายนางบำเรอก็ครวญขับ	ร้องรับรีเรื่อยเนือยฉาน
โหยหวานโอคพันบรรเลงลาน	ฉิ่งฉับประสานจิงหะกัน
ร่ำเมฆนาทาทับสลบเสียง	สำเนียงคังหนึ่งเพลงสวรรค์
กระจับปี่สีชอนี่นั้น	บำเรออุ้มภักดิ์ผู้ทรงฤทธิ์
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๕. โอกาสที่จักให้มีสันตนาการ มีดังนี้

๕.๑ เมื่อมีงานต่าง ๆ การจัดกิจกรรมสันตนาการในโอกาสเช่นนี้ จะมีหลายชนิด เพราะเป็นโอกาสที่ประชาชนได้มาร่วมกัน หาความสำราญเป็นจำนวนมาก และพร้อม ๆ กันนั้น บางงานก็ได้มีโอกาสช่วยงานไปด้วย งานต่าง ๆ เหล่านี้ได้แก่ เทศกาล พิธีการ ประเพณี เป็นต้น ตามหลักฐานที่ปรากฏดังนี้

เมื่อครั้งขุนแผนพระไวยจัดงานศพวันทองปรากฏมีการละเล่น และมีโหรสพมากมายหลายชนิด คือ

มีทั้งโขนละครมอญรำ	มวยปล้ำค่าลงจงมีหนึ่ง
ตีระโคมฆ้องกลองให้กองกัง	ให้หีบตั้งใส่ศพให้ครบครัน
.	
โขนละครมอญรำน่าดูใจ	ร้องรับกรับไม้นั้นพร้อมเพรียง
พวกหุ่นเชิดชักยักย้ายท่า	คนเจรจาสองข้างต่างดูเงียง
จำอวดเอาอ้ายค่อมเข้าค่อมเมียง	พูดจาฮาเสียงสนั่นโรง
พวกจิ้งจอกลิ้นแค้นทวนง้าว	หน้าขาวหน้าแดงแต่งโอโง่ง
บ้างรบรุกคดลูกคี่ที่คุ้มโมง	บ้างเข้าโรงบ้างออกกลอกหน้าตา
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เมื่อพระอภัยมณีอภิเษกกับนางสุวรรณมาลี ก็มีการละเล่นต่าง ๆ ฉลองถึงเจ็ดวัน เจ็ดคืน

ถึงวันเสร็จเจ็ดค่ำเป็นกำหนด	มาพร้อมหมดเหมือนหมายทั้งชายขวา
ภิเษกสองครองสมบัติขัตติยา	ชาวพาราเร็นรื่นทุกคืนวัน
สำเนียงฆ้องกลองสมโภชอุโฆษครีก	อีกทีกทั่วไปทั้งไอศวรรย์
โขนละครมอญรำระบำบัน	ถึงเจ็ดวันเจ็ดคืนต่างชื่นชม
	สุนทรภู

ครั้งอภิเษกสินสมุทรกับนางอรุณรัศมี ก็ปรากฏว่ามีการมหรสพ และการละเล่นต่างๆ
เป็นการฉลองในงาน

พวกว่าเต็นเล่นงานละคอนโขน เสียงตะโพนกลองประชันล้วนชั้นแข่ง
พวกโหม่งครุ่มท่อมกลองเล่นกลางแปลง คุลาแ่งตัวก็เค็นตีไม้
เล่นประชันกันกับวงพวกโหม่งครุ่ม เป็นกลุ่มกลุ่มกลางแปลงแทงวิสัย
หกคะเมนเล่นน้ำพลับพลาชัย ขึ้นกระโศกาทะลวงลอคบ่วงเพลิง
บ้างขึ้นไต่ไม้สูงตามคอตัง ราวแพนทั้งโจนรุ่มตามลมเหลิง
บ้างสรวลเสเฮฮาเสียงร่าเริง ทำขันเชิงร่าเริงเล่นประชัน
สุนทรภู

เมื่อครั้งพระราม นางสีดา สมโภชพระมงกุฎ และพระลบ ก็มีการจัดมหรสพการ
ละเล่นต่าง ๆ ควบ คือ

หน้าพระลานล้วนโรงมหรสพ	มีครบประกวคั่นอิงมี
ลาดหกตำสูงทุกสิ่งมี	ระหาที่ตีวพุ่มคอกไม้ไฟ

และ

บัดนั้น	ฝ่ายการมโหรีสพทั้งหลาย
โขนหุ่นละครหญิงชาย	บ้างเยื้องกรายกรีกครพ้อนรำ
ไต่ลวดกลลอคบ่วงระเบงระบำ	มอญรำมาลาชาตรี
	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๒.๒ การจัดเป็นประจํา โอกาสเช่นนี้มักจะกล่าวถึงภายในพระราชวัง
เช่น กล่าวถึงความเป็นอยู่ของสมเด็จพระพันวัสสาว่า

จะกล่าวถึงพระองค์ทรงสวัสดิ์ พูนพิพัฒน์บุญโอบอ้อม
 ไสยาสน์เหนืออาสน์ดงกรณ ในแท่นที่บรรจรณ์อันพรายพรรณ
 ทรงสดับจำเรียงเสียงขับกล่อม สะพรั่งพร้อมสาวสุรางค์คังนางสวรรค์
 บำเรอราชบาทบงสุ์พระทรงธรรม เกษมสันตสัการาณฤทัย
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๒.๓ การจกตามโอภาสอื่น ๆ เนื่องจากสันตนาการ เป็นสิ่งที่จกขึ้นเพื่อ
 ความเพลิกเพลนใจ ในบางครั้งจึงไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอนว่า ควรจะจกเมื่อไร จึงเป็นเรื่อง
 ความต้องการของจิตใจ เช่น

เมื่อครั้งโจรปล้นบ้านขุนศรีวิชัย ก็ไ้ให้นางเทพทองกับขุนช้างรำให้อู

จันศรว่าพวกเราเอาตัวมา	ให้ผู้หญิงมันว่าปรบไกวไป
จันศรขึ้นนั่งยังกันครก	บ่าวเตนหยกหยกอยู่ขั้วกัไขว่
ที่บางคนขึ้นมองส่องคบไฟ	ร้องชะนำฮาไธ้โนพรวด
เฮ้ยอีแม่ลูกลูกขึ้นรำ	นึ่งอยู่จะตำให้กบหนวด
.	
อ้ายขโมยทั้งกองร้องฮาไธ้	บ้างปากไล่เป็นปีศาจคอยแค้น
ขุนช้างกับนางเทพทองรำ	โจงจะกะคร่ำทำแยงแย
อ้ายขโมยว่าลูกยังถูกแท	คืออีแม่ยังเลวเอาแข็งไป
เทพทองกลัวหนักยักสีมูม	โจงจะกะโจงครุ่มหาหยุดไม่
ตะคิงเหน่งคิงโหน่งกะโพงใส่	ยักไหลไพล่กันวนตามโตน
นมยานโยนพัคทุหนัคทุเหน่ง	ซัดแซนโก้งแก้งเหมือนเพลงโขน
ขุนช้างไม่นั่งตละลึงทโมน	โลกโผนกลอกกลับขึ้นจับลอย
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ครั้งที่ขุนช้างกลุ่มใจ เพราะคิดถึงนางวันทอง ปรากฏว่าขุนช้างได้เล่นหมากรุกแก้
กลุ่ม

ณลุนโปลนโจนออกไปนอกห้อง ร้องเรียกศรพระยาไปไหนหาย
ขึ้นมาเล่นหมากรุกให้ทุกซัดลาย ศรพระยาค้นหาเงาเดินมาเร็ว
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

แต่เมื่อครั้งพระไวยแต่งงานใหม่ มีความสุขอยู่กับภรรยาทั้งสอง ก็ได้เล่นหมากรุก
เพื่อความสบายใจ เหมือนกัน

จะกล่าวถึงโฉมเจ้าหมื่นไวย	อืมเอิบกำเริบใจใครจะเหมือน
.	
วันเมื่อจะก่อเกิดกำเนิดเชษฐ	พระหมื่นไวยนั่งเล่นตะวันบ้าย
ที่ห้องนั่งลมเย็นเห็นสบาย	กับเจ้าพลายชุมพลผู้นองยา
ชุมพลหยิบกระดานคลานมาพลัน	เล่นหมากรุกพนันกันรื้อชา
	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

สรุปผลการศึกษาค้นคว้า อภิปรายผล ข้อเสนอแนะ

สรุปผล

ปริญญานิพนธ์เรื่องนี้ ผู้เขียนมีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาเฉพาะค่านิยมที่ปรากฏในวรรณคดีสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จากวรรณคดีเพียง ๓ เรื่องคือ รามเกียรติ์) เสภาขุนช้างขุนแผน และพระอภัยมณี การเลือกวรรณคดีทั้ง ๓ เรื่องนี้เป็นกลุ่มตัวอย่าง ก็ด้วยพิจารณาเห็นว่า เป็นวรรณคดีที่รู้จักกันแพร่หลายกับทั้งมีพฤติกรรมของตัวละครหลายระดับ และยังมีการกล่าวครอบคลุมความคิดหลายด้านมากพอที่จะเก็บรวบรวมข้อมูลมาวิเคราะห์ได้อย่างกว้างขวาง และสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ วรรณคดีทั้ง ๓ เรื่องนี้เป็นผลงานของกวีทั้งที่อยู่ในราชสำนัก และนอกราชสำนัก ซึ่งจักเป็นประเด็นสำคัญที่จะชี้ข้อถกเถียงได้ว่า ข้อมูลที่นำมาวิเคราะห์ครั้งนี้เชื่อมั่นได้ เพราะมิได้เป็นแค่เพียงทัศนะของบุคคลบางกลุ่มบางระดับเท่านั้น แต่หากว่าเป็นทัศนะของบุคคลทุกระดับ

การวิเคราะห์ครั้งนี้ผู้เขียนได้ปฏิบัติตามลำดับขั้นตอน ที่ได้เสนอต่อคณะกรรมการพิจารณาปริญญานิพนธ์ทุกประการ และได้ศึกษาค้นคว้าปรึกษากับประธานกรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์อย่างใกล้ชิดโดยตลอดมา ปรากฏผลจากการวิเคราะห์ดังนี้คือ

๑. ค่านิยมทางสถาบันครอบครัว

๑.๑ ค่านิยมในการเลือกคู่ครอง มีปรากฏเป็นสองลักษณะคือ ถ้าเป็นผู้ชายนิยมการเลือกคู่ครองด้วยตนเอง และมีสิทธิ์ในการเลือก แต่สำหรับผู้หญิงสิทธิ์ในการเลือกคู่ครอง ถือว่าเป็นเรื่องของผู้หลักผู้ใหญ่เป็นผู้จัดการให้

๑.๒ ค่านิยมในการพิจารณาลักษณะคู่ครอง

๑.๒.๑ ค่านิยมเกี่ยวกับลักษณะของชาย มักจะคำนึงถึงฐานะสมบัติ เป็นเรื่องสำคัญกว่ารูปสมบัติ

๑.๒.๒ ค่านิยมเกี่ยวกับลักษณะของหญิง ปรากฏว่ามีความสำคัญทั้ง

ค่านูปรสมบัตินี้ และคุณสมบัตินี้ ถือว่าเป็นทัศนะของผู้หลักผู้ใหญ่ ก็คือเอาคุณสมบัตินี้เป็นสิ่งสำคัญมาก หรือควบคู่ไปกับรูปสมบัตินี้ แต่ตามทัศนะของคู่สมรสเองมักจะคำนึงถึงค่านูปรสมบัตินี้เป็นใหญ่

๑.๓ ค่านิยมเกี่ยวกับจำนวนคู่ครอง

๑.๓.๑ จำนวนคู่ครองของหญิง ถือว่าหญิงที่ดีจะต้องมีสามีเพียงคนเดียว

๑.๓.๒ จำนวนคู่ครองของชาย มีด้วยกันสองทัศนะ คือตามทัศนะของชายที่เป็นคู่สมรสนิยมการมีภรรยาหลายคน แต่ทัศนะของผู้ใหญ่ และหญิงที่จะมาเป็นคู่สมรสเอง ต้องการให้ผู้ชายมีภรรยาเพียงคนเดียว

๑.๔ ค่านิยมเกี่ยวกับวัยในการสมรส สำหรับผู้ชายมักมิได้คำนึงถึงวัยในการสมรส แต่วัยในการสมรสของหญิงจะอยู่ในวัยรุ่น เริ่มเป็นสาวคือระหว่างอายุสิบห้าถึงสิบเจ็ดปี

๑.๕ ค่านิยมเกี่ยวกับการแสดงออกของชายหญิง ก่อนการสมรส ถือกันว่าฝ่ายชายต้องมีความกล้า ต้องรู้และเข้าใจธรรมชาติของหญิง ฉะนั้นผู้ชายจะต้องเป็นฝ่ายเสนอโดยเป็นผู้ริเริ่ม สำหรับฝ่ายหญิงไม่นิยมแสดงความในใจให้ใครทราบ แต่จะต้องปกปิดความรู้สึกเอาไว้ในใจ ต้องรักนวลสงวนตัว และถ้าเสียที่ชายใดได้จะต้องถือว่าตนเป็นรองชายนั่นแต่ผู้เดียว

๑.๖ ค่านิยมเกี่ยวกับขนานการสมรส มีค่านิยมที่สำคัญคือ

๑.๖.๑ ค่านิยมพิธีการ ซึ่งถือว่าการแต่งงานจะต้องปฏิบัติไปตามลำดับขั้นตอนอันพึงกระทำแล้วแต่กรณี

๑.๖.๒ ค่านิยมความสามัคคี โดยการจัดให้มีพิธีการต่าง ๆ ที่ต้องอาศัยความร่วมมือร่วมใจกันทำ ช่วยเหลือกัน

๑.๖.๓ ค่านิยมความเป็นสิริมงคล แสดงออกโดยการเชื่อกฎและหาฤกษ์ยามที่ดี มีพระสงฆ์สวดมนต์ ให้ศีลให้พร ให้มีการชดน้ำ และสวม งาฉลแฉก

๑.๓ ค่านิยมเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของสามีภรรยา ถือว่าคู่สามีภรรยา ต้องมีความรักใคร่ต่อกันเป็นพื้นฐาน และฝ่ายภรรยาต้องมีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อสามี ส่วน สามีก็ต้องเอาอกเอาใจภรรยา

๑.๔ ค่านิยมเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่กับลูก ก็คือ พ่อแม่ต้อง ให้ความรักความคุ้มครองแก่ลูก ส่วนลูกก็ต้องเคารพ กตัญญูแก่พ่อแม่

๒. ค่านิยมทางสถาบันการปกครอง

๒.๑ ค่านิยมเกี่ยวกับลักษณะของผู้ปกครอง นิยมผู้ปกครองที่มีลักษณะดังนี้ คือ มีอำนาจ มีความรู้ มีศัพทราชธรรม มีความสัจย์

๒.๒ ค่านิยมเกี่ยวกับลักษณะของผู้ถูกปกครอง

๒.๒.๑ ลักษณะประจำตัว นิยมผู้ที่มีลักษณะต่อไปนี้คือ มีชาติวุฒิ คุณวุฒิ วัยวุฒิ และปัญญาวุฒิ

๒.๒.๒ ลักษณะเกี่ยวกับการปฏิบัติตนต่อผู้ปกครอง ถือว่าการปฏิบัติ ตนต่อผู้ปกครองต้องมีลักษณะดังนี้คือ มีความจงรักภักดี ซื่อสัตย์สุจริต เป็นประการสำคัญยิ่ง และลักษณะอื่น ๆ ที่สำคัญเช่น มีความกล้าและตั้งใจทำงานที่ได้รับมอบหมายจนสำเร็จ ทำงานให้เต็มที่ตามความสามารถ ไม่ประมาทในการงาน มีความสงบเสงี่ยม ไม่เย่อหยิ่ง ไม่ตีตนเสมอท่าน ไม่ล่วงเกินผู้กพนสนมก้านัล

๒.๓ ค่านิยมเกี่ยวกับหลักการปกครอง ความนิยมเกี่ยวกับหลักการปกครอง นั้นถือว่าต้องมีการใช้อำนาจ เที่ยบขาด ให้ความเสมอภาคต่อผู้ถูกปกครอง เปิดโอกาสและ ยอมรับฟังการแสดงความคิดเห็น และมีการปฐนบำเห็จ ความดีความชอบ

๓. ค่านิยมทางสถาบันการศึกษา

๓.๑ จุดมุ่งหมายในการศึกษา ส่วนใหญ่แล้วการศึกษาเล่าเรียนทุกระดับ บุคคล ต่างตั้งจุดมุ่งหมายเพื่อบลประโยชน์ของตนเองเป็นประการสำคัญ เป็นต้นว่า เพื่อให้ ตนเองได้มีวิชาประกอบอาชีพ มีตำแหน่งหน้าที่ทางราชการ เพื่อรักษาสดานภาพของตัวเอง หรือไมก็เพื่อเสริมคุณสมบัติเฉพาะตัว อันจะนำมาซึ่งความสุขแก่ตนในภายหน้า สำหรับการ

ทั้งมุ่งหมายในการศึกษาเพื่อผลประโยชน์ของสังคมมีอยู่บ้าง เฉพาะการศึกษาของบุคคลในสถาบันกษัตริย์ ซึ่งเป็นผู้นำสูงสุดของสังคมเท่านั้น

๓.๒ ค่านิยมเกี่ยวกับวิชาที่ศึกษาเล่าเรียน วิชาที่ศึกษาเล่าเรียนทั้งชายและหญิงนิยมกัน ๓ ประเภทคือ วิชาหนังสือ ได้แก่ วิชาอ่าน เขียน เลข ประเภทที่สองคือ การอบรมศีลธรรมจรรยา ความประพฤติ วิชาทั้งสองประเภทนี้ เป็นวิชาที่ต้องเรียน ส่วนประเภทที่สามเป็นวิชาพิเศษ แต่ที่มักจะเป็นที่นิยมเรียนกันคือ การบ้านการเรือน ได้แก่ เย็บปักถักร้อย การแกะสลัก ซึ่งเป็นงานฝ่ายผู้หญิง ส่วนวิชาฝ่ายผู้ชายก็ได้แก่ ไสยศาสตร์

๓.๓ ค่านิยมเกี่ยวกับวิธีการศึกษา ค่านิยมนี้ขึ้นอยู่กับลักษณะของวิชาที่เรียน จึงมีทั้งการศึกษาด้วยตนเอง และรับการถ่ายทอดจากผู้สอนโดยตรง ซึ่งได้แก่พระหรือนักบวช ผู้หลักผู้ใหญ่ในครอบครัว และผู้อื่น ๆ เฉพาะกรณี

๓.๔ ค่านิยมเกี่ยวกับโอกาสในการศึกษาเล่าเรียน เป็นค่านิยม ระบบพรรคพวก คือเปิดโอกาสในการศึกษาอบรมโดยเสรี แต่จะศึกษาสืบต่อ กันมาเฉพาะในวงเครือญาติ ผู้ที่ใกล้ชิดสนิทสนมรักใคร่นับถ้อยกัน หรือไม่ก็ให้ศึกษาเฉพาะบุคคลบางระดับ และเป็นเรื่องที่ชวนช่วยกันเอง การถ่ายทอดวิชาก็กระทำกันอย่างปิดบังซ่อนเร้น

๔. ค่านิยมทางสถาบันศาสนา

๔.๑ ค่านิยมเกี่ยวกับหลักความเชื่อ มีความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรม เชื่อในเรื่องพรหมลิขิต และเชื่อการกระทำของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือภูติผีปิศาจ

๔.๒ ค่านิยมเกี่ยวกับบทบาทของศาสนา

๔.๒.๑ บทบาทของศาสนาพุทธ นิยมจัดพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนาไปใช้ร่วมกับพิธีการต่าง ๆ เกี่ยวกับชีวิต และประเพณีตามเทศกาลอื่น ๆ เช่น การตั้งครุฑ การโกนจุก การบวช การแต่งงาน การตาย ประเพณีสงกรานต์ ประเพณีเทศน์มหาชาติ

๔.๒.๒ บทบาทของศาสนาพราหมณ์ นิยมนำพิธีการทางศาสนาพราหมณ์มาใช้ในพิธีการหลายอย่าง เพื่อเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์ และความเป็นสิริมงคล เช่น พิธีพื้จันความบริสุทธิ์ พิธีลงสรง พิธีแต่งงาน การตั้งศาลเพียงตา

๔.๒.๓ บทบาทของลัทธิเทวนิยม มีอิทธิพลต่อค่านิยมในค่านิยม
เพื่อต่อปรากฏการณ์ และสิ่งลึกลับต่าง ๆ ได้แก่ เรื่องความฝัน โชคกลาง ไสยศาสตร์ และ
โหราศาสตร์

๕. ค่านิยมทางสถาบันเศรษฐกิจ

๕.๑ ค่านิยมเกี่ยวกับการแต่งกาย จะมีค่านิยมในค่านิยมสวยงาม
การโอ้อวดฐานะเป็นประการสำคัญ ตั้งแต่บุคคลระดับสามัญชนจนถึงกษัตริย์

๕.๒ ค่านิยมเกี่ยวกับการทำเครื่องใช้ แสดงออกมาในค่านิยมสวยงาม
ความประณีตบรรจง ความละเอียดละออ

๕.๓ ค่านิยมเกี่ยวกับการจัดหาอาหาร มักจะคำนึงถึงความสะดวกสบาย
เป็นใหญ่ กับทั้งมีความพิถีพิถันในการจัดทำด้วย

๕.๔ ค่านิยมเกี่ยวกับการประกอบอาชีพ อาชีพที่ถือว่ามีความเกียรติที่ประชาชน
ปรารถนาคืออาชีพรับราชการ ส่วนการประกอบอาชีพอื่น ๆ ได้แก่ กสิกรรม การค้าขาย
หัตถกรรม ซึ่งมีทั้งที่เป็นอาชีพหลักและอาชีพรอง ต่างก็ปรารถนาความมั่งคั่ง เพื่อให้คนนับหน้า
ถือตา จึงกระทำกันด้วยความขยันหมั่นเพียร ค่านิยมอันสำคัญในการประกอบอาชีพ จึงเป็นเรื่อง
เกียรติยศ และความมั่งคั่ง

๖. ค่านิยมทางสถาบันสันตนาการ เป็นค่านิยมที่คำนึงถึงผลประโยชน์ทางก้น
จิตใจเป็นสิ่งสำคัญ มิได้มีกล่าวไว้ถึงผลทางก้นพลานามัยแต่ประการใด กิจกรรมทางสันตนา-
การ จึงมีทั้งที่หวังความเพลิดเพลินปฏิบัติด้วยตนเอง และชมการแสดงของผู้อื่น เป็นต้นว่า
การชมธรรมชาติ การล่าสัตว์ กีฬาในร่ม การทำสวนดอกไม้ และเลี้ยงสัตว์ไว้ดูเล่น การ
ขับร้องหุ่นร่ำ และดนตรี โอกาสที่จะจัดกิจกรรมสันตนาการต่าง ๆ เหล่านี้ จึงมีทั้งที่จัดเป็น
ประจำอยู่เสมอ จัดในบางโอกาสที่ต้องการจะให้มี และจัดขึ้นเมื่อมีงานและเทศกาลต่าง ๆ

อภิปรายผล

การศึกษาวเคราะห์ค่านิยมจากวรรณกรรมสามเรื่อง ในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึง

รัชกาลที่ ๓ ดังปรากฏผลการวิเคราะห์ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น มีสิ่งที่สำคัญที่ควรจะต้องกล่าวถึงคือ

๑. กล่าวได้ว่าวรรณกรรมย่อมมีความผูกพันอยู่กับสังคม กล่าวคือ เรื่องราวและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ถูกกล่าวไว้ในวรรณกรรมแต่ละเรื่องนั้น แท้ที่จริงก็คือเป็นปรากฏการณ์ที่มีอยู่จริงในสังคมนั้นเอง วรรณคดีจึงเปรียบเสมือนบันทึกหรือรายงานสภาพสังคมโดยทางอ้อมอย่างหนึ่ง วรรณคดีจึงมิใช่เรื่องราวที่กวีเขียนขึ้นด้วยจินตนาการอิสระที่ห่างไกล หรือไม่เกี่ยวข้องกับสังคมเลย แท้ที่จริงแล้วจินตนาการ ของกวีย่อมเป็นผลมาจากประสบการณ์จริงของกวีนั่นเอง แต่ทว่าเรื่องราวบางอย่างที่ปรากฏในวรรณคดีอาจเป็นเรื่องราวที่มีหลักฐานปรากฏชัดแจ้งอยู่ในสังคม แต่ในบางเรื่องอาจเป็นความปรารถนาของบุคคลในสังคมนั้น ๆ ที่ต้องอาศัยการวิเคราะห์ คือความ หรือแปลความจึงจะรู้ได้

๒. การที่จะกล่าวว่าวรรณกรรมเป็นเครื่องสะท้อนภาพสังคมนั้น มิได้หมายความว่า วรรณกรรมแต่ละเรื่องจะมีเนื้อหา เหตุการณ์ ที่ครอบคลุมสภาพสังคมทุกด้านโดยสมบูรณ์ ในตัวอย่างพร้อมมูล แม้วรรณกรรมบางเรื่องอาจจะเป็นบันทึกสภาพสังคมไว้อย่างกว้างขวางก็จริง แต่ก็มีได้หมายความว่าวรรณกรรมเรื่องนั้น ๆ จะรายงานสภาพสังคมได้หมดทุกกรณี แต่ทั้งนี้ย่อมถือว่าวรรณคดีแต่ละเรื่องต่างก็เป็นบันทึกสภาพสังคม แต่เพียงบางอย่าง บางประเด็นเท่านั้น ถึงหากว่าวรรณคดีบางเรื่องจะมีเหตุการณ์ และสภาพสังคมหลาย ๆ อย่าง แต่ก็ย่อมจะมีความมากน้อยต่างกันได้ ยิ่งกว่านั้นวรรณคดีบางเรื่อง เป็นได้แต่เพียงบันทึก เหตุการณ์ หรือเรื่องราวเพียงเสี้ยวหนึ่งของสังคมเท่านั้น

๓. ค่านิยมกับสภาพของสังคมต่างก็เป็นเหตุและผลต่อกัน ทั้งนี้เพราะปรากฏว่าสภาพทางสังคมบางอย่างเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดค่านิยมบางประการ แต่ในขณะเดียวกัน ค่านิยมบางเรื่องก็มีส่วนผลักดันที่ทำให้สภาพสังคมเป็นไปเช่นนั้นเช่นนี้ได้ด้วยเช่นกัน อันได้แก่การที่สังคมมีการปกครองโดยยกย่องให้กษัตริย์มีอำนาจสูงสุดเป็นทั้งเจ้าชีวิต และเจ้าแผ่นดิน จึงเป็นผลให้มีค่านิยม ความซื่อสัตย์สุจริต และจงรักภักดี แต่การที่สังคมนิยมการรับราชการเป็นอาชีพสำคัญ ก็เพราะมีค่านิยม เกียรติยศชื่อเสียง เป็นพื้นฐานทางจิตใจอยู่

๔. การที่จะกล่าวว่าอะไรเป็นค่านิยมของสังคมนั้น มิได้หมายความว่าบุคคลในสังคมทุกเพศทุกวัยมีค่า นิยมอย่างเดียวกันทุกกรณี ทั้งนี้เพราะปรากฏว่าค่านิยมบางอย่างนั้น

เป็นค่านิยมของสังคมโดยรวมทั้งหมดจริง แต่ค่านิยมบางประการขึ้นอยู่กับเพศ วัย และสถานภาพของบุคคลควย

๕. ค่านิยมมีผลทั้งในทางบวกและทางลบ คือค่านิยมบางอย่างมีส่วนทำให้เกิดผลสำเร็จในการประกอบกิจการใด ๆ ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่ยังผลให้พบความก้าวหน้า ความสุข และความอบอุ่นใจ เช่น ค่านิยมความสามัคคี ความรัก ความกตัญญูทศเวท แต่ค่านิยมบางชนิดเป็นการสกัดกั้นความก้าวหน้าของสังคม หรือไม่ให้ความเสมอภาคแก่บุคคลอย่างเท่าเทียมกัน เช่น ค่านิยมระบบพรรคพวก

ข้อเสนอแนะ

๑. เนื่องจากวรรณคดีแต่ละเรื่องได้สะท้อนภาพสังคมในแง่มุมต่าง ๆ กัน และมากน้อยไม่เหมือนกัน จึงควรจะได้มีการศึกษาวรรณคดีแต่ละเล่ม หรือแต่ละประเภทโดยเฉพาะ ก็จะเกิดผลดีเป็นอันมาก

๒. ควรจะได้มีการวิเคราะห์ถึงค่านิยมค่านึงค่านใด ที่กวีมักจะกล่าวถึงบ่อย ๆ โดยละเอียดเป็นค่าน ๆ ไป เช่นความรักของพ่อแม่ ความจงรักภักดีต่อสถาบันกษัตริย์ เป็นต้น

๓. ควรจะได้มีการวิเคราะห์ถึงค่านิยมในช่วงสมัยอื่น ๆ ด้วย

๔. ควรจะได้มีการวิเคราะห์โดยวิธีเปรียบเทียบค่านิยมต่างสมัยกัน

๕. เนื่องจากค่านิยมย่อมก่อให้เกิดผลทั้งทางบวกและทางลบ หากได้มีการวิเคราะห์ผลของค่านิยมแต่ละอย่างว่า ค่านิยมอะไรมีผลทางบวก และค่านิยมประเภทไหนที่มีผลทางลบ ก็จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- ✓ กวี จรรยาโรจน์, หลวง ประวัติการศึกษา ไทยวัฒนาพานิช ๒๔๔๔, ๓๔๓ หน้า
เกษม บุญศรี ประเพณีทำบุญเนื่องในพระพุทธศาสนา จัดพิมพ์เป็นธรรมเนียมพลีในงานฌาปนกิจศพ
นายอุปกัมภ์ สันติเวชชกุล ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง พระนคร ๒๕๑๒,
๑๕๔ หน้า
- เกษม อุทยานิน สังคมวิทยา สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ๒๕๐๕, ๓๔๕ หน้า
- ขจร สุขพานิช ข้อมูลจากอดีต เคล็ดไทย ๒๕๑๔, ๑๒๐ หน้า
- ขจร สุขพานิช "ไพร่ฟ้าข้าไทย และจดหมายเหตุราชวงศ์มหานการพิจารณาใหม่"
นิตยสารศิลปากร ๑๕ (๓) กันยายน ๒๕๑๔
- จรินทร์ ชานีรัตน์ นันทนาการชุมชน โอเคเอ็นสโตร์ ๒๕๑๕, ๒๔๖ หน้า
- จิตรอารี เนตรพิน การศึกษาเปรียบเทียบค่านิยมทางอาชีพของนักเรียนชั้น ม.ศ.๓
โรงเรียนมัธยมแบบประสม ภาคศึกษา ๑๑ ปีการศึกษา ๒๕๑๒ ปรินญาณพนธ์
วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร ๒๕๑๓, ๑๐๒ หน้า
- จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ, พระองค์เจ้า เจ้าชีวิติ คลังวิทยา ๒๕๐๕, ๓๕๓ หน้า
- ✓ เจตนา นาควัชร "ลักษณะทั่วไปและขอบข่ายของวรรณคดีวิจารณ์" โครงการตำรา
สังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยไทยวัฒนาพานิช ๒๕๑๔, ๑๕๗ หน้า
- ฉลวย พิชัยสรัท ประวัติศาสตร์ชาติไทย โรงพิมพ์ศิลปบรรณาการ ๒๕๑๒, ๔๙๔ หน้า
- เฉลิม อยู่เวียงชัย ประวัติศาสตร์สมัยกรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ หน่วยศึกษานิเทศก์
กรมการฝึกหัดครู ๒๕๑๒, ๕๐๕ หน้า
- ✓ ฉัฐมา อาจารย์ การศึกษาค่านิยมที่สัมพันธ์กับการพัฒนาประเทศ จากวรรณกรรมที่วัยรุ่นสนใจ
ปรินญาณพนธ์ วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร ๒๕๑๔, ๑๑๗ หน้า
- ชนะ ประณมศรี ศาสนาและประเพณีไทย ภาค ๑ วิทยาลัยวิชาการศึกษา บางแสน ๒๕๐๗,
๑๐๔ หน้า
- ✓ ชัยอนันต์ สมุทวณิช "ค่าที่ไม่แน่นอน" พัฒนาชุมชน ๑๓ (๑๕๓) กันยายน ๒๕๑๗
- ✓ แชรเวส นิโกลาส (สันต์ ทโกมลบุตร แปล) ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมือง
ก้าวหน้า ๒๕๐๖, ๓๐๔ หน้า

- ✓ ทองเคื่อน พิศาลบุตร ประวัติการศึกษาไทย แผนกวิชาสารัตถศึกษา คณะครูศาสตร์
จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย มงคลการพิมพ์ ๒๕๑๒, ๑๐๘ หน้า
- ถนนม อินทรกำเนก คานิยมทางการศึกษาของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๕ ในจังหวัดภาคใต้
ปริณฎานิพนธ์ วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร ๒๕๑๔, ๑๔๔ หน้า
- ธรรมคามภัก โกวาที ประวัติมหาดไทย โรงพิมพ์มหาดไทย กรมราชทัณฑ์ ๒๕๐๖, ๔๐๙ หน้า
- ธวัช รัตนวิภาติ เมืองไทยในทัศนะของฝรั่ง พิมพ์เป็นอนุสรณ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นางเพ็ญ สุมาวงศ์ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส ๒๕ ธันวาคม ๒๕๐๙,
๑๘๖ หน้า
- บรรพต วีระสัย สังคมวิทยามานุษยวิทยา โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว ๒๕๑๔, ๒๔๔ หน้า
- บัญชา มินทรชินทร์ สังคมศาสตร์ คลังวิทยา ๒๕๔๙, ๕๓๒ หน้า
- บุญถึง แนนหนา วิชาครูตามหลักสูตรวิชาครู ป.ม. การศึกษา ๒๕๐๘, ๒๑๓ หน้า
- ✓ บุญยง เกศเทศ สถานการณ์ของสตรีไทยในวรรณสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงปี พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๔๘ (รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓) ปริณฎานิพนธ์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร ๒๕๑๙, ๕๕๙ หน้า
- ✓ บุญสนอง บุญโยทยาน มนุษย์กับสังคม โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๑๐, ๑๓๕ หน้า
- ✓ บุญเหลือ เทพยสุวรรณ "ข้อสังเกตเรื่องวรรณคดีไทย" ประชาศึกษา ๑๑ (๑๘) มิถุนายน
๒๕๑๐
- ประกอบ โชประการ วิวัฒนาการทางชนบทประเทศไทย โอเคียนส์ไทร์ ๒๕๑๓, ๕๕๔ หน้า
- ประเทศไทย สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี ๒๕๐๘, ๓๓๐ หน้า
- ✓ ประสาท หลักศิลา วิชาประวัติศาสตร์ สื่อการค้า ๒๕๐๖, ๘๐ หน้า
- ประสาท หลักศิลา สังคมวิทยา ก้าวหน้าการพิมพ์ ๒๕๑๑, ๔๓๔ หน้า
- ✓ ประสาท หลักศิลา สังคมวิทยา ก้าวหน้าการพิมพ์ ๒๕๑๔, ๔๔๔ หน้า
- ประสาท หลักศิลา สังคมวิทยา คณะวิชามนุษยธรรมศึกษา และสังคมศาสตร์ วิทยาลัย
วิชาการศึกษา ๒๕๑๔, ๔๔๔ หน้า

- ① ✓ ประสาท หลักศิลา สังคมนาณย์ในค่านพดติกรรมศาสตร์ คณะวิชามนุษยธรรมศึกษา และ
สังคมศาสตร์ วิทยาลัยวิชาการศึกษา ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๑๔, ๑๔๔ หน้า
- ✓ ประเสริฐ ชูสิงห์ การศึกษาค่านิยมทางสังคมของนักเรียน ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ ในเขต
การศึกษา ๒ ปีการศึกษา ๒๕๑๗ ปรินิพนธ์ วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสาน
มิตร ๒๕๑๗, ๑๒๕ หน้า
- ✓ (ประเสริฐ) ไสววรรณ "คุณค่าของวรรณคดี" คุรุสาร เขตศึกษา ๕ ๒๐ (๗) กุมภาพันธ์
๒๕๑๘
- ✓ ปริยติธรรมชากา, พระยา โบราณศึกษาและวิธีสอนหนังสือไทย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ นางพวงเพ็ชร เอี่ยมสกุล ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม
โรงเรียนการช่างวุฒศึกษา (แผนกการพิมพ์) ๒๕๐๒, ๘๗ หน้า
- ✓ เปลื้อง ณ นคร "สากตวรรณคดีปริทัศน์" จันทร์เกษม ฉบับที่ ๑๒๒ มกราคม - กุมภาพันธ์
๒๕๑๘
- ✓ แปลก สนธิรักษ์ ระเบียบสังคม ประเพณี วัฒนธรรม ศาสนา โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว
ม.ป.ป. ๘๖ หน้า
- ✓ ปิ่น มุฑากันต์, พ.อ. คำบรรยายพุทธศาสน์ คลังวิทยา ๒๕๐๔, ๔๕๒ หน้า
- ✓ พงศ์อินทร์ สุขขจร สังคมศึกษาตอน ๓ ประวัติศาสตร์ไทย องค์การคำคุรุสภา ๒๕๐๕,
๒๕๖ หน้า
- ✓ พจนีย์ มณีสุวรรณ ค่านิยมของนักเรียนวิทยาลัยครู ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาและธนบุรี ปรินิพนธ์
วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร ๒๕๑๔, ๑๔๑ หน้า
- ✓ พระพรหมมณี สวดกลศศาสนา สภาการศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๐๕, ๔๔๕ หน้า
- ✓ พระมหาธรรมราชาลิไท ไกรภูมิพระร่วง พิมพ์ครั้งที่ ๔ คลังวิทยา ๒๕๐๔, ๓๒๗ หน้า
- ✓ พัทยา สายหู ความเข้าใจเกี่ยวกับกลไกของสังคม เคล็ดไทย ๒๕๑๖, ๒๓๕ หน้า
- ② ✓ ไพญลย์ ช่างเรียน สารานุกรมศัพท์ทางสังคมวิทยา สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ ๒๕๐๕,
๘๖ หน้า
- ✓ ไพฑูรย์ เครือแก้ว ลักษณะสังคมไทย เลียงเชียงจงเจริญ ๒๕๑๕, ๔๔๔ หน้า

✓ ไพรัช วนาพรรณ "ค่านิยมและเยาวชน" ประชาศึกษา ๒๕ (๑๐) พฤษภาคม ๒๕๓๗
 มานิจ ชุมสาย ประวัติการศึกษาระดับมัธยมศึกษาในประเทศไทย กองการสัมพันธ์ต่างประเทศ
 กระทรวงศึกษาธิการ ๒๕๔๔, ๓๙๓ หน้า

✓ รจน์ โสศศิริ สถาบันสังคม โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๐๕, ๒๑๐ หน้า

✓ รong ศยามานนท์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
 มหาวิทยาลัย ๒๕๑๕, ๑๙๘ หน้า

✓ วัชรญาณวงศ์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทศพิศราชธรรม และหลักพระพุทธศาสนา ไทยวัฒนา
 พานิช ๒๕๑๖, ๒๕๘ หน้า

✓ วรรณัท อักษรพงศ์ การศึกษาสังคมและวัฒนธรรมไทย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จาก
เรื่องขุนช้างขุนแผน ปริณิธานิพนธ์ แผนกวิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 ๒๕๑๖, ๔๕๘ หน้า

✓ วรวิทย์ วศิณสรการ การศึกษาของไทย โรงพิมพ์มิตรสยาม ๒๕๑๖, ๓๙๓ หน้า

✓ วิชัย ประสงค์สิทธิ์ ประวัติศาสตร์การปกครองประเทศไทย โรงพิมพ์อักษรสาส์น ๒๕๑๐,
 ๓๒๐ หน้า

✓ วิเชียร แพทยาคม จิตวิทยาสังคม โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๐๕, ๒๐๓ หน้า

✓ วิทย์ ศิวะศรียานนท์ วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ สมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทย
 ๒๕๐๔, ๓๓๒ หน้า

✓ วิรุทธ วิเชียรโชติ ทฤษฎีสังคมไม่ตรีสัมพันธ์ ศูนย์วิจัยพัฒนาสังคม เศรษฐกิจและการศึกษา
 วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร ๒๕๑๖, ๑๔ หน้า

✓ เวลดา, วอลเตอร์ เอฟ แผ่นดินพระนั่งเกล้า โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
 ๒๕๑๔, ๒๕๘ หน้า

✓ ศักดิ์ ฉาสุขนิรันดร์ การปกครองของไทย โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี ๒๕๑๔,
 ๓๕๑ หน้า

✓ ศิลปากร, กรม คำบรรยายสมนาโบราณคดีสมัยสุโขทัย กรมศิลปากร รวบรวม จัดพิมพ์ เนื่อง
 ในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ รามคำแหง จังหวัด
 สุโขทัย พิมพ์ที่ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิลพร ๒๕๐๗, ๓๐๓ หน้า

ศิลปากร, กรม ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร
๒๔๖๗, ๓๗๗ หน้า

ศิลปากร, กรม ประเพณีการแต่งงานแบบต่าง ๆ โรงพิมพ์อำพลพิทยากำกัฏ ๒๔๔๔, ๕๔ หน้า

ศึกษาธิการ, กระทรวง กองวัฒนธรรม การแต่งกายของไทย โรงพิมพ์ นิยมวิทยา ๒๕๐๖,
๔๓ หน้า

ศึกษาธิการ, กระทรวง กรมการฝึกหัดครู พัฒนาการของครอบครัวและเด็ก โรงพิมพ์ศรีหงส์
๒๕๐๔, ๓๘๕ หน้า

สค) กรมมะโรหิต "แนววรรณคดี" ปากไถ่ฉบับวรรณคดีวิจารณ์ สมาคมนักเรียนแห่งประเทศไทย
ไทย ๒๕๑๔, ๒๐ หน้า

สมพงศ์ เกษมสิน การบริหารงานบุคคลแบบใหม่ ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๑๒, ๕๓๑ หน้า

เสรีयर พันธรังษี ศาสนาเปรียบเทียบ โรงพิมพ์ ร.ส.พ. ๒๕๐๖, ๖๕๕ หน้า

สุทธีวาทนฤพฒิ, หลวง คำบรรยายประวัติศาสตร์กฎหมาย ชั้นปริญญาโท พ.ศ. ๒๕๑๒ -
๒๕๑๓ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๑๖, ๕๕๕ หน้า

✓ สุพัศตรา สุภาพ สังคมวิทยา ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๑๔, ๑๔๕ หน้า

✓ สุพัศตรา สุภาพ สังคมและวัฒนธรรมไทย ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๑๔, ๑๔๑ หน้า

✓ สุพัศตรา สุภาพ สังคมและวัฒนธรรมไทย ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๑๔, ๑๔๒ หน้า

สุภัทร สุคนธาภิรมย์ พุทธปรัชญาประยุกต์ ประจักษ์การพิมพ์ ๒๕๑๗, ๑๓๑ หน้า

สุคใจ คันทากาศ จดหมายเหตุเรื่องพระราชไมตรีในระหว่างกรุงสยามกับกรุงจีน
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์ตรีพระยาโชฎีกกราชเศรษฐี
(เมือง โชคิเกะฟุรณะ) ปรีะกา ๒๔๗๖ หน้า ๑๐ (แปลจากหนังสือ หลวงเฉียวมุน
เขียนทงเก้ เล่ม ๓๔ หน้า ๔๐ - ๔๑)

โสภณทัต พูลเพชรพันธ์ ค่านิยมทางการศึกษา ของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๕ ในจังหวัด
พระนครศรีอยุธยา ปีการศึกษา ๒๕๑๓ ปริญญาณิพนธ์ วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสาน
มิตร ๒๕๑๔, ๑๓๓ หน้า

✓ อุดมการณ์ราชชน, พระยา ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน ราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๑๐, ๓๙๔ หน้า

✓ อุดมการณ์ราชชน, พระยา ประเพณีเก่าของไทย แพร่พิทยา ๒๕๐๐, ๒๔๔ หน้า

✓ อุดมการณ์ราชชน, พระยา ประเพณีต่างๆ บางเรื่อง พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางรัง คีรติศันกุล ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร ๑๕ กุมภาพันธ์

๒๕๑๒, ๒๕๕ หน้า

✓ อุดมการณ์ราชชน, พระยา ประเพณีเนื่องในการเกิด โรงพิมพ์กรมสารบรรณทหารเรือ ๒๕๑๓,

๑๘๔ หน้า

✓ อุดมการณ์ราชชน, พระยา ประเพณีเนื่องในการแต่งงาน และปลูกเรือน สมาคมสังคมศาสตร์

แห่งประเทศไทย ๒๕๑๔, ๓๖๓ หน้า

✓ อุดมการณ์ราชชน, พระยา วัฒนธรรมและประเพณีต่างๆ ของไทย คลังวิทยา ๒๕๑๒, ๔๙๒ หน้า

✓ อุดมการณ์ราชชน, พระยา ศาสนาเปรียบเทียบ โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม ๒๕๐๒, ๓๘๔ หน้า

๑) โอศก (นามแฝง) คำอย่างโรที่สังคมควรนิยม โรงพิมพ์ห้องภาพสุวรรณ ๒๕๑๔, ๒๐๘ หน้า

✓ อานนท์ อาภาภิรมย์ แนวคำบรรยายและตัวอย่างคำถาม สังคมวิทยาเบื้องต้น แพร่พิทยา

๒๕๑๔, ๑๓๔ หน้า

✓ อานนท์ อาภาภิรมย์ มนุษย์กับสังคม สังคมและวัฒนธรรมไทย โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ

๒๕๑๔, ๑๕๙ หน้า

อานนท์ อาภาภิรมย์ สังคมวิทยา แพร่พิทยา ๒๕๑๒, ๑๘๒ หน้า

✓ อานนท์ อาภาภิรมย์ สังคมวิทยา แพร่พิทยา ๒๕๑๔, ๒๑๑ หน้า

✓ อานนท์ อาภาภิรมย์ สังคมวัฒนธรรมและประเพณีไทย แพร่พิทยา ๒๕๑๔, ๑๔๖ หน้า

อำนวย ทะพิงค์แก "คำนิยม" เอกสารประกอบคำบรรยายในการอบรมครูใหญ่โรงเรียน

ปรับปรุงตามโครงการศึกษาชนบท ๒๕๑๓, ๔ หน้า (อัครสำเนา)

Garrison, Karl C. and Gray, J. Stanley., Educational Psychology

New York, Appleton, 1964, 544 pp.

Phanix, Philip H., Philosophy of Education, Henry Holt and Company,

New York, 1958, 623 pp.